БОРБЕНИ ПУТ 3. ПРОЛЕТЕРСКЕ САНЏАЧКЕ БРИГАДЕ
5.VI 1942 – 20.V 1945.
ЛЕГЕНДА:
1942. ГОДИНА
1943. ГОДИНА
1944. ГОДИНА
1945. ГОДИНА
РАЗМЕРА 1:1 250 000
0 10 20 30 40 50 km
1. ПР. ДИВ.
3. ПР. БР.
37 ДИВ
САРАЈЕВО
БЕОГРАД
Челинац
Добој
Бијељина
Шабац
Сава
Тузла
Теслић
Тешањ
Врућица
Бараћ
Јајце
Травник
Зеница
Какањ
Вареш
Олово
Хан Пијесак
Власеница
Ваљево
Сребрница
Бајина Башта
Ужице
Пожега
Чачак
Ариље
Гуча
Прелина
Кремна
Вишеград
Прача
Горажде
Устиприча
Рудо
Чајниче
Фоча
Калиновик
Посушје
Мостар
Невесиње
Требиње
Гацко
Аџићовић
Пљевља
Бијело Поље
Колашин
Никшић
Шавник
Пљевља
Сјеница
Бродарево
Новипазар
Н.Пазар
Бања
Иванград
Плоче
Столац
Билећа
Требишњица
Неретва
Дрина
Тара
Лим
Ибар
Морава
Сава
Сана
Уна
Врбас
Босна
Дрина
Дриња
Сиреча
Ј А Д Р А Н
Д И Н А Р А
ЛИКА
ГОРСКИ КОТАР
ЛИКА
ЛИКА
ЛИКА

И Н И Ц И Ј А Т И В Н И О Д В О Р

Велибор ЉУЈИЋ председник. Момпр ВОГПКОВИЋ, Веселнн ВУЛАТОВИЋ, Милош ВЛЛХОВИЋ, Жарко ВИДОВИЋ, Богдан ГЛЕДОВИЋ, Јово ГРВОВИЋ. Владимнр ДАМЈЛНОВИЋ, Павле ДЕЛЕВИЋ, МилоЈе ДОВРАШИНОВИЋ, Чедомир ДРУЛОВИЋ, Владнмир ЖУГИЋ, Жноко ЖИЖИЋ, Мнћо ЗОРИЋ. Даннло ЈАУКОВИЋ. Ристо ЈОВАНОВИЋ, Воја ЛЕКОВИЋ, Крсто ЛУЧИЋ, Јунус МЕЂЕДОВИЋ, Владе МИРКОВИЋ, Јагош МИРКОВИЋ, Мишо ПАВИЋЕВИЋ, Ђорђе ПЕРУНИЧИЋ, Павић РЛДОВИЋ, Даннца РОСИЋ, Јосиф СТРУЊАШ, Миле ТОМАШЕВИЋ, Мнрко ЋУКОВИЋ, Халил ХЛЏИМУРТЕЗИЋ. Селмо ХАШИМБЕГОВИЋ. Вукоман ШАЛИПУРОВИЋ. Бошко ШКРБОВИЋ

В Р И Г А Д Н А Р Б Д А К Ц И Ј А

Велибор ЉУЈИЋ председиик. Веселин БУЛАТОВИЋ. Мнлош ВЕЛИЧКОВ1ГБ, Жарко ВИДОВИЋ, Вогдан ГЛЕДОВИЋ, Павле ДЕЛЕВИЋ, Чедомир ДРУЛОВИЋ, Владимнр ЖУГИЋ, Владе МИРКОВИЋ, Јунус МЕЂЕДОВИЋ. Даница РОСИЋ. Јосиф СТРУ1БАШ. Миле ТОМАШЕВИЋ, Мирко ЋУКОВИЋ. Халил ХАЏИМУРТЕЗИЋ, Вукоман ШАЛИПУРОВИЋ

У Р Е Д Н И Ц И

Богдан ГЛЕДОВИЋ, Чедомир ДРУЛОВИЋ, Вуко.ман ШАЛИПУРОВИЋ

Р Е Ц Е Н З Е Н Т

Милинко ЋУРОВИЋ

В А Т А Љ О Н С К Е Р Е Д А К Ц И Ј Е

П р в м О а т а л>о н

Чедомир ДРУЛОВИЋ, Слпвенко ЛЕКОВИЋ, Зећир МУСИЋ. Раде НИНЧИЋ, ВоЈа СТОЈАНЧИЋ, Халнл ХАЏИМУРТЕЗНЋ

Д р у г и и п е т и б а т а љ о н

Владе МИРКОВИЋ. Богдан КНЕЖЕВИЋ, Душанка ПЕРУНИЧИЋ, Михаило ЖУГИЋ, Даница РОСИЋ, Јосиф СТРУЊАШ

Т р е ћ и б а т а л. о н

Паиле ДЕЛЕВИЋ. Милупш ДИВАЦ, Милика КИЈАНОВИЋ. Миле ТОМАШЕВИЋ, Деса РАКЕТИЋ, Мурат ХАШИМБЕГОВИЋ

Ч е т о р т и б а т а љ о н

Веселнн БУЛАТОВИЋ, Деса БУЛАТОВИЋ. Милош ВЕЛИЧКОВИЋ. Пстар ВЕШОВИЋ. Паоле ДЕЛЕВИЋ, Драго ЛУЧИЋ, Јуиус МЕЂЕДОВИЋ. Павнћ РАДОВИЋ

В к љ с т е

Пнво КАРАМАТИЈЕВИЋ

Т Р Е Ћ А ПРОЛЕТЕРСКА САНЏАЧКА БРИГАДА

ЗБОРНИК СЕЋАЊА

КЊИГА ДРУГА

БЕОГРАД 1970.

РАТНА ПРОШЛОСТ НАШИХ НАРОДА

КЊИГА СТО ЧЕТРНАЕСТА

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

генерал-пуковник МИРКО ЈОВАНОВИЋ, генерал-мајор ЈОЦО ТАРАВИЋ, генерал-мајор ВЕЉКО МИЛАДИНОВИЋ, генерал-мајор ФАБИЈАН ТРГО, генерал-мајор МЕТОДИЈЕ КОТЕВСКИ, пуковник ВИКТОР КУЧАН, пуковник МИШО ЛЕКОВИЋ, пуковник АХМЕТ ЂОНЛАГИЋ, потпуковник РАДОМИР ПЕТКОВИЋ — главни уредник

УРЕДНИК — РЕДАКТОР

пуковник ИВАН-ЏИНА ГЛИГОРИЈЕВИЋ

ВОЈНОИЗДАВАЧКИ ЗАВОД

БРИГАДА У БИЦИ НА СУТЈЕСЦИ

После победоноених операција умеђуречју Дрине — Таре — Ћехотине, 3. санџачка пролетерска бригада наступа од Челебића ка простору југоисточно од Пљеваља, где стиже 24. априла 1943. Штаб се 26. априла сместио у селу Маоче. Одавде чујемо борбу, која се брзо приближује.

Опет четници, има их око 1200, наступају од Шаховића ка Маочу и Косаници, под командом Зарије Остојића. Колико ли смо поднели извештаја: разбијени... задобили одлучан ударац, а ипак... они потискују делове наше бригаде. Очигледно су далеко бројнији. Ускоро ће избити и на косе изнад села Маоча.

На осматрачници смо. Виде се четнички стрељачки стројеви. а за њима наступају колоне. Од Италијана су добили доста муииције и аутоматског оружја. Ватра је јака. Ратују сада за Италијане. а после наводно за Енглезе. Један батаљон, јачине 150 бораца, креће косом која води преко Балкана и села Вашкова, у правцу Стожера. Један батаљон наступа преко Карауле ка Барицама.

„Непријатеља, посебно четнике, најпогодније је туђи када су у највећем замаху, када напредују, пуцају више но што гађају, а партизани пред њима одступају" — то је наша констатација на основу досадашњег искуства.

Два батаљона партизана ступају силовито у акцију те изненађени четници, као ударени маљем, после врло кратког окршаја, одступају знатно брже но што су наступали.

Четници се опет прикупљају код Мојковца, а посебно у својој матици — Васојевићима. Ускоро нам стиже код Пљеваља 3. крајишка бригада. Има врло леп став према народу. Крајишници остају у најлепшој успомени код народа Санџака!

Прва половина маја протиче у интензивном оживљавању и проширењу народне власти у ослобођеном делу Санџака, Црне Горе и Херцеговине. Тај процес је улазио у општи план главног војно-политичког руководства Југославије, по којем би после стабилизације ситуације на овој поново ослобођеној територији и попуне Оперативне групе НОВЈ била припремљена основа за наступање у источне пределе Црне Горе и Санџака, са оријентацијом даљег продора ка истоку.[1]

Делови 1. пролетерске бригаде, на путу Пријепоље — Бијело Поље, убили с^ 11. маја око 150, а заробили око 70 Италијана, задобивши обилан плен. Штаб 1. пролетерске дивизије (са 1. пролетерском и 3. крајишком бригадом) избија на одсек Мојковац.

Први дани месеца маја. Стиже једна врло повољна вест: на Јаворку, према Никшићу, делсхви 2. пролетерске, 4. и 5. црногорске бригаде нанели су непријатељу губитке од преко 1000 само мртвих! После неколико дана поново чртничка офанзива! Нападају: Пљеваљска четничка бригада (јачине неколико стотина војника), Дрински корпус са око 320 четника. Романијски корпус са око 400 четника, Бјелопољска бригада са око 500 четника, Србијанска бригада са око 150, Чајничка бригада са око 120 четника и два јуришна батаљона Павла Ђуришића укупне јачине око 400 четника.

[1] Оперативна група НОВЈ је у то време имала око 18.000 људи (укључујући и бројно стање Централне болнице), наоружанмх највећим делом пушкама, затим са око 700 аутоматских оруђа (пушкомитраљеза и митраљеза), око 100 минобацача (највише средњега калибра) и око 25 топова (највећи број је био мањега калибра) — све то организовано у четири дивизије (Прва, Друта, Трећа и Седма) са по три бригаде. Ван формацијског састава дивизија, биле су четири бригаде — 7. крајишка, 15. мајевичка, 6. источнобосанска и 3. далматинска бригада.

Све ове информације биле су тачне. Дивизија „Таурииенсе" је требало да иде на југ, у зону Подгорица — Маташево, а дивизија „Венеција" у Грчку.

Почетком маја главне четничке снаге наступају широким фронтом, свим погодним правцима који воде између реке Лима и Таре. Полазне тачке су Бијело Поље и Мојковац, а крећу се ка комуникацији Пријепоље — Пљевља — Турђевића Тара, да покушају одбацити ка северозападу нашу бригаду, тада једину на овом широком простору... Успели су да нас потисну, иако је у борбу убачена читава наша бригада — тада са око 700 бораца.

Извршен је један наш противнапад, у коме смо постигли делимичан успех, али бригада поново одступа. Припрема се противнапад читавом бригадом. У току другог дана борби, те уз врло ефикасно еадејство 1. пролетерске бригаде од села Јабуке ка Шаховићима и Барицама, која је изненадила и поггукла једну четничку колону у рејону Коврена, а другу из рејона Шаховића најурила ка Мојковцу, нанесен је још један пораз четницима.

Нема игга, добро нам је дошла 1. пролеторска бригада! Потпуно се изненада појавила и врло ефикасно извршила маневар, те уз крајње напрезање људства за врло кратко време избила ка Бијелом Пољу!

Бијело Поље. Кроз Црну Гору наступа 2. дивизија. Треба заједно да ликвидирају непријатељски гарнизон у Колашину.

Трећа бригада поседа комуникацију Пријепоље — Пљевља, са задатком: не дозволити непријатељу да комуницира између ова два гарнизона! Бригада, стварно није дозволила непријатељу да се повезује дуж комуникације између Пријепоља и Пљеваља. 10. маја један ојачани италијански батаљон је упућен из Пљеваља у рејон Мијаиловице, али није могао да отвори комуникацију за Пријепол^е. Такође је пропало више непријатељских покушаја отварања комуникације од Пљеваља за Пријепоље.

Настаје период систематског извиђања из ваздуха од стране непријател.а. Свакодневно, и по неколико пута, непријатељски извиђачки авиони су надлетали положај бригаде, уз повремено бомбардовање и митраљирање, врло често куће где је био смештен штаб наше бригаде. То је, судећи по досадашњој пракси, био

Бригадна. застава

знак да се нешто спрема! То је искуство из наших операдија у Босни!

Обавештајни центар 1. пролетерске дивизије извештава 10. маја да „према непотврђеним вестима Немци имају задатак да осигурају долину реке Лима, а по неким вестима и да предузму офанзиву против нас. Неколико камиона Немаца је 4. овог месеца долазило у Пљевља ради упознавања са ситуацијом на нашим положајима, које треба да бомбардују. Командант италијанске дивизије из Пљеваља требало је да иде у Сарајево ради неког договора са Немцима. Говори се да ће Италијани напустити Пљевља, Пријепоље, Прибој и Бијело Поље, а да ће ова места запосести Немци.-'

' Реч је о три немачке дивизије: 1. брдска, 104. ловачка и 7. СС-дивизија „Принц Еуген". Према повом плану, италијанске снаге трсба да се повуку ближе Јадранском мору и да тзв. Другу окупациону зону предају Немцима, да 6. италијански корпус напусти северну Херцеговину и уступи је на управљање четницима Драже Михаиловића и усташама.

Зборник, 1У/12, док. бр. 78.

Штаб 2. пролетерске дивизије јавља 4. маја да је, према изјавама заробљеника, у Колашин стигло „неколико немачких официра, а још се препричава V народу, што није пооверено, да ће у Црну Гору доћи три немачке дивизије, једна од Пећи ка Колашину, друга од Пријепоља ка Пљевљима а трећа од Билеће ка Никшићу .. ,"[3] Непријатељ развија врло жив саобраћај на друмовима. Код нас се јавља мисао да ће италијани евентуално напустити гарнизоне и наравно, онда бисмо ми ушли у те гарнизоне. Но, иако је требало да Италијани према споразуму напусте одређене гарнизоне, нису их напустили него су простор на коме се налазе ти гарнизони Немци појачали својим снагама.

Ускоро дскзнајмео: да су снаге наше 1. пролетерске дивизије одбачене са положаја горњег тока реке Таре. Осећа се да су дошле до изражаја врло јаке непријатељске формације. Противакција остаје без позитивних резултата. Да би отворили комуникацију Пљевља — Пријепоље, поред постојећих италијанских снага у Пљевљима, у Пријепољу су груписана појачања, и то: батаљони који су дејствовали у теснацу села Баре (које се налази на комуникацији Бијело Поље — Бродарево) ради упућивања у правцу Јабуке. у сусрет снагама из Пљеваља (то су батаљони „Аоста" и „Ексиле").

Половином маја, уз снажну подршку артиљерије и тешких пешадијских оружја, непријатељ је наступао једновремено из Пријепоља и Пљеваља, у густим стрељачким стројевима, иза којих су се кретале бројне колоне. У току дана је успео да после оштре борбе одбаци нашу 3. бригаду од комуникације Пријепоље — Пљевља. Одмах после тога је предузео мере за одржавање те комуникације, организујући за одбрану тачке код Мијаиловице, на Јабуци и код Савиног лакта.

Ситуација се убрзо погоршала на лимско-тарском одсеку (код 1. и 2. дивизије) и на дринско-ћехотинском одсеку (код 7. дивизије и Дринске групе).

16. мај је протекао у упорним борбама дуж читавог фронта 1. пролетерске дивизије. Непријатељ је (99. брдски пук са ојачањима) заузео Шаховиће и терен

» Зборник, 1У/13, док. бр. 27.

око овог места. Јужна група 1. брдске дивизије[4] (98. ојачани пук) успела је да се пробије све до Слијепач Моста. Од Бијелог Поља, у правцу 1. пролетерске бригаде, нападали су делови италијанске дивизије „Венеција". Тако су 16. маја увече 1. пролетерска и 3. крајишка бригада прикупљене западно од цесте Шаховићи — Слијепач Мост, а на простору села Соколац — Слеме — Бурењ — Сига — Ком, припремајући планирани прсигивнапад за 17. мај.[6]

Команда 1. пролетерске дивтгзије је одлично оценила ситуацију, предложила одговарајуће мере и 17. маја у 6,15 часова: обавестила Врховни штаб да је непријатељ ушао у Шаховиће и избио на Брезну и у село Зари. „Одустали смо" — стоји у извештају — „од већ наређеног напада због превелике надмоћности непријатеља и артиљерије. Непријатељ довлачи појачање из Бијелог Поља и концентрише снаге и артиљерију из Колашина око Мојковца. Непријател.ска акција има карактер офанзиве".®

Ово је истовремено и прва констатација једне више команде из састава Оперативне групе НОВЈ да је непријатељ почео офанзиву.

1. пролетерска бригада, која је била на маршу ка селу Маочу, предвиђена у резерву 1. пролетерске дивизије, истога дана (18. маја) од Врховног штаба НОВЈ долази наређење да 1. пролетерска бригада крене усиљеним маршем у рејон Фоче, правцем Мељак — Челебић. Очигледно је да је непријатељ отпочео нову и то велику офанзиву, али где ће 1. бригада на фочански

[4] Немачка 1. брдска дивизија, која је пребачена са источног фронта у Југославију, јачине око 15.000 војника, почетком маја је дислоцирана на Космету, а 10. маја је стигла у Беране и Бијело Поље.

[5] Требало је да 17. маја почне операција ка Колашину, двема дивизијама: 1. и 2. пролетерском. Иако је до 15. маја добијено доста лнформација о немачким операцијама у близини слободне територије, у Врховном штабу НОВЈ је још владало уверење да до веће немачко-италијанске офанзиве против партизана у Црној Гори, неће доћи. Отуда је Врховни штаб остао и даље при своме ранијем плану — продору две.ча дивизијама у Васојевиће.

• Зборник, П/9. док. 195

сектор! Какву улогу она може тамо да добије? Међутим, морају се имати у виду карактеристике зоне горњега тока Дрине, да би се добио одговор на ово питање: непријатељ може врло брзо да доведе појачање на томе одсеку, па му зато бар спречити избијање на прелазе преко доњега тока реке Таре.

Нису прошла три дана од тада, а наилази 3. крајишка бригада, чији командант Никола Карановић свраћа у штаб наше бригаде.

Наши батаљони воде борбу у зони комуникације Коврен — Матаруге. Непријатељ наступа у великим групама. Има неколико хиљада људи. 3. крајишка бригада еадејствује нам делом снага ради одбацивања непријатеља. Тиме знатно оживљује одсек фронта изнад села Толова. „Наређење је већ стигло. Идемо за 1. пролетерском бригадом ка Дрини. Креће и штаб 1. дивизије", упознаје нас друг Каран. Желимо им „срећно" и са задовољством осматоамо како се Крајишници вешто и брзо извлаче из борбе, сакупљају, савијају у колону и продужују марш на запад.

— Сјајни су — каже у одушевљењу Велимир Јакић.

Сада, на читавом овом фронту, где су доскора биле три, остаје сама наша бригада. Врховни штаб је 18. маја дошао до уверења да је предузета велика непријатељска офанзива против Оперативне групе НОВЈ, да је оперативно окружење већ отпочело и да непријатељ концентричним наступањем жели да збије наше снаге и да их уништи. Врховни штаб је одустао од продора у Србију и 19. маја донео нову да Оперативну групу врати за Босну. На основу тога, и после догађаја у долини Таре и Лима. врши се прегруписавање наших снага према троуглу Фоча — Челебић — Шћепан Поље, ради пробијања непријатељског обруча и продора свих снага у источну Босну.[7]

[1] Врховни штаб доставља 20. маја штабу 2. пролетерске дивизије: „Непријатељ предузео концентричну офанзиву код Пљеваља, Фоче и Гацка у правцу слободне територије. Прва и Трећа бригада упућене за Фочу. Ви одмах упутите Седму крајишку бригаду правцем Шавник — Пивски манастир — Равно да појача Херцеговачку бригаду."

У току наредних дана продужавају се борбе између Ћехотине и Таре.

Према подацима непријатеља, ојачани 724. пук, односно борбена група Лудвигер.[8] је 22. маја, после тешких борби, одбио наше снаге на путу Пљевља — Шаховићи, према југу и југоистоку и достигла линију Борова глава — Погданица — Врховина, те дошло у тактичку везу са 4. алпијским пуком и са 1. брдском дивизијом. На томе одсеку је у то време водила борбу наша 3. санџачка пролетерска бригада.

Непријатељ је ангажовао знатне снаге са одсека реке Љубовије и горњега тока Ћехотине, ка реци Тари. Тако је према нашој бригади (која је тада бројала око 800 бораца — наоружаних највећим делом пушака, затим са око 64 пушкомитраљеза и тешка митраљеза, 6 минобацача и 2 малокалибарска топа), усмерена читава група „Лудвигер" и део дивизије „Тауриненсе" (снаге јачине преко 10.000 војника. наоружаних са више стотина аутоматских оружја и неколико стотина минобацача и топова).

Док су вођене одбрамбене борбе на више праваца, једна партизанска група је половином маја извојевала велику победу против италијанских снага код села Биоча: два батаљона 5. црногорске бригаде, један батаљон 4. црногорске и Зетски партизански одред су 14. и 15. маја у зони Подгорице потукли италијанске снаге. Врло тешке губитке претрпео је 383. италијански пук (имао преко 880 избачених из строја).

Наша 3. бригада је водила маневарску одбрану, пружајући отпор на више узастопних положаја. Вршила је повремено противнападе, наносила непријатељу губитке и приморала га да наступа опрезно. Борбе до реке Таре су трајале од 15. до 28. маја, када је наша бригада, по наређењу Врховног штаба, прешла Тару у рејону Ђурђевића Таре и то 28. и 29. маја.

Ноћу 27/28. маја 1943. спустила се на Негобуђско поље савезничка миеија за везу са Врховним штабом НОВЈ. Да би се она сачекала, Врховни штаб је стао

' Генерал-мајор Лудвигер је бмо командант 104. ловачке дивизије али је командовао у овој ситуацији ојачаним 724. пуком и 61. бугарским пуком.

на становиште да се не излази брзо из обруча у Црној Гори, већ да се само створе оперативни услови за прелаз преко Сутјеске. Зато су остављене јаче снаге за одбрану Таре и планине Љубишње, са претпоставком да ће Дринска оперативна група и 2. пролетерска дивизија разбити немачке снаге на Сутјесци и у правцу Гацка, те тиме омогућити излаз Оперативне групе преко Сутјеске ка Босни.

Још за време борби код Пљеваља били смо са штабом 7. дивизије. Десеткована у претходним борбама и болешћу, и поред тога али се њене јединице упорно боре против Италијана који наступају од Пљеваља у правцу Ђурђевића Таре.[9]

Непријатељске снаге су избиле на средњи ток Таре, као и на одсек од Бастаса до Узлупа, а бројне његове јединице су се дохватале Љубишње и Лисац--планине, држећи тако у евојим рукама доминантне положаје над Таром.

Народ је масовно напуштао села и делом се склањао по шумама и врлетима, остајући у Сантдаку, а делом је прелазио преко Таре у Црну Гору. Непријатељ је и овога пута палио читава села, пљачкао, злостављао и убијао становништво.

1. пролетерска дивизија је прешла Тару и избила ка Црквицама. Код Сутјеске су 6. источнобосанска, 15. мајевичка и 2. пролетерска бригада. Наша бригада маршује да поседне дурмиторске положаје. Прелазимо Тару испод преломљеног витког моста, пењемо се серпентинама ка тим положајима. Са Сињајевине одлази 2. далматинска бригада, која маршује у правцу Сутјеске. Љубо Вучковић, командант ове бригаде рече да су „имали тешке борбе на Сињајевини, нарочито код цркве Ружице".

Наша 3. санџачка бригада је главним снагама посела положаје који затварају правце од Жабљака ка превојима на Малом и Великом ИГтулцу, а једним ба-

• Према подацима које је редакцији дао Павле Јакшић, командант 7. дивизије, иста је у почетку бројала 4000 људи. Међутим због губитака на Неретви, затим због тифуса и коначно овде на Сутјесци тај се број јако смањио (прим. уредника).

таљоном затворила правац са друге стране Дуомитора и то: 2. батаљон је код Доброга дола, са задатком затварања правца Пошченско језеро — Добри до, а одржава везу са 5. црногорском бригадом која се налази у зони реке Комарнице; 1. батаљон је на простору Босаче и затвара правац који од Жабљака води ка превоју Мали Штулац, са извиђачко-заштитничким одељењима на Развршју, Јаворовачи и на Мотичком Гају; 4. батаљон се налази на простору Нагорје — Тепца и затвара правац који води ка Црној Гори; 5. батаљон је смештен на Малом Штулцу, као резерва бригаде.

Почетком јуна ситуација у којој се налазила Оперативна група, са Централном болницом, постала је још гора. Неуспех је био на левој обали Пиве, код Пивског Јаворка. На левој обали Сутјеске није био обезбеђен одговарајући мостобран ширег пространства, на којем би се могло извршити шире груписање снага и са којег би се даље кренуло за Зеленгору кад наступе повољнији услови. Простор на коме се нашла Оперативна група је већ постао тесан, а свакодневно се могао даље само смањивати. Уколико се нешто одлучније не предузме, очигледно је да ће ситуација постати тежа. Два нова покушаја продора преко Сутјеске (31. маја и 3. јуна) — завршила су се неуспешно. Тако се око 19.000 бораца НОВЈ, са неколико хиљада рањеника и болесника, нашло на планинском земљишту између Дурмитора, реке Таре и Сутјеске и реке Комарнице.

Офомне непријатељске снаге врше систематско стезање обруча око наших снага, и то: око 30.000 војника посело је десну обалу Таре у њеном доњем току, а делом снага су већ овладали масивом планине Љубишње и свим пролазима на овој планини, са тенденцијом даљег наступања ка самој реци Тари. Непријатељ се попео на планину Булетину и избио у Меки до и село Бобово, чиме се непосредно наднео над кањоне Таре и речице Драге. Остала су свега два непоседнута прелаза преко кањона Таре: код Тепаца и код села Врановине — од којих су непријатељске главне снаге биле удаљене око 10 километара. Но, узимајући у обзир карактер земљишта, практично је зона Таре била у рукама непријатеља на целој њеној дужини.

Немци су преко Шаранаца и масива Сињајевине, својим предњим деловима већ подишли дурмиторским положајима, снагама јачине око 25.000 војника (1. брдска дивизија, групе „Лудвигер" и „Изаска", јачине око четири батаљона). У појасу реке Комарнице, ка Пивској планини, наступа дивизија „Ферара" са око 15.000 војника. Између Пиве и Сутјеске, ка Маглићу, налази се 7. СС-дивизија „Принц Еуген", са око 20.000 војника, а у зони Сутјеске налази се око 10.000 војника, из 118. ловачке дивизије.

Непријатељ непрекидно употребљава ваздухопловне формације и артиљерије већег и средњег домета. На овом не тако великом простору истичу се планине: Сињајевина, Дурмитор, Голија, Волујак, Маглић, Зеленгора, Пивска пл., Љубишња и Лисац планина, а изразити су кањони Сушице, Комарнице, Таре, Пиве и Сутјеске, који су пролазни само на мањем броју места, ван којих је готово немогућа комуникативност, а посебно на Пиви, Тари и Сутјесци. Снаге непријатеља наступају дубоким еволуционим борбеним порецима, са знатшш резервама готово на свим степенима, а као обавезно на пуковским и дивизијским. Резерве је могуће издвојити, имајући у виду бројност снага и карактер земљишта.

Почетком јуна у наступању преко Ђурђевића Таре ка Жабљаку, непријатељ форсира реку Тару и образује код Ђурђевића Таре шири мостобран, на њеној левој обали. Сада настаје врло тешка ситуација. У времену од 3. до 8. јуна по неколико пута се мењала одлука Врховног штаба: за Санџак, за Сутјеску, за Санџак, за Сутјеску; за Санџак. На крају је дефинитивно одлучено: за Сутјеску! Међутим, када је донета одлука да се иде за Сутјеску, било је већ све касно.

Врховни штаб је замислио да 1. и 2. дивизија, као и Дринска оперативна група (са снагама које се већ налазе западно од реке Пиве) дејствују преко Сутјеске, кроз Зеленгору и даље у Босну, а 3. и 7. дивизија да се пробијају ка истоку, највероватније за Санџак, разматрајући и могућност пробоја преко Голије и Сињајевине. Ова друга група преузима на себе Централну болницу са рањеницима, болесницима и санитетским

особљем. Претходно она треба да смести најтеже рањенике на најпогоднија места, са делом болничког особља.'°

Штаб групе за 3. и 7. дивизију се одлучио на пробој у Санџак. Оријентација је била да 3. дивизија форсира Тару у рејону Тепаца, а 7. дивизија на одсеку Сушица — Узлуп. У даљем развоју, од свих праваца пробоја ка истоку, узиман је у обзир само правац који води преко реке Таре за Санџак.

Наша 3. бригада је добила задатак да 4. и 5. јуна испита прелаз преко Таре у рејону Тепаца, да предузмемо све мере ради организације и обезбеђења прелаза, техничког и тактичкога карактера, и да упути преко Таре извиђачке групе ради обавештења о ситуацији с оне стране Таре.

Централној болници је наређено да најтеже рањенике (оне на носилима) упути у кањон Пиве и тамо их сакрије, а покретни да крећу ка реци Сушици и то стазом која даље води ка Тепцима.

4. батаљон наше бригаде који је већ био код Тепаца, ступа одмах у акцију, а упућују се и извиђачке патроле. Очигледно је да је код Сутјеске изузетно тешка ситуација, када се пробшамо на два супротна правца. Са нама иде и Централна болница, што је од особитог значаја.

Колико је била повољнија ситуација кад смо се крајем маја налазили, у Санџаку, за продор између Таре и Лима на више праваца. Тада нисмо имали пред собом овакву препреку као што је река Тара, нити оволике непријатељске снаге! Непријатељ је сада организовао мостобран у зони пута Ђурђевића Тара — Његобуђа. Са тога мостобрана ће продужити наступање ка Жабљаку. Он има више праваца да дејствује ка Тепцима, и пре него што избије у Жабљак, који уосталом ми и не бранимо. Велике непријатељске снаге које

[10] У Цеитралној болници је тада било око 3.000 раљеннка и болесника, а у дивизијским болницама и бригадним амбулантама још око 1.000. Рањиници Централне болнице су подељени у три категорије: тешки, затим „коњаници" рањеници (који су могли јахати на коњнма), „пешаци" рањеници (лакши рањеници који су могли да ходају).

су подишле предњим деловима од Сињајевине ка Дурмитору на југоистоку, могу у садејству са снагама од Ђурђевића Таое да продуже наступање даље преко Дурмитора. Преко Сињајевине им нико не спречава наступање. Наше снаге су се са тога правца повукле пре неколико дана.

Питање је времена. Нама треба доста времена за обезбеђење прелаза преко Таре и форсирање реке. У какву ситуацију можемо доћи ако непријатељ примети наше покрете ка Тепцима, поготово када се крећу толики рањеници и болесници?

За прелаз преко Таре имамо правац п^еко Тепаца, спуштањем у дубоки кањон Таре само једном стазом (висинска разлика око 1000 м), затим пењање уз супротну страну врло стрмом стазом, па избијање ка селу Ограђеници и селу Слатини и наступање ка Љубишњи. Банијци имају прелаз, такође кањонски, код ушћа Сушице у Тару, који избија ка селу Врановини, а одатле ка Љубишњи. Посебно је тешка стаза која се спушта у Тару, у висини Влашка усов, а по прелазу Таре води ка селу Мештровићима и даље ка југу.

На основу претпоставке да ће непријатељ још у току 5. јуна избити у Жабљак, затим целокупним снагама кренути на запад ка Пивској планини, уз истовремено затварање свих прелаза на реци Тари, штаб групе за 3. и 7. дивизију предлаже Врховном штабу да снаге ове групе крену за првом групом. Врховни штаб се слаже с тим предлогом и тако снаге наше групе прегруписавају снаге. али сада ка западу: 7. дивизија креће ка Пиви, а на њене положаје изнад Таре долази 1. далматинска бригада; 3. санџачка и 5. црногорска бригада затварају правце који воде ка Пивској планини. Рањенички ешелони крећу назад у правцу реке Пиве.

6. јуна ујутру почела је 7. дивизија да се пребацује преко реке Пиве и увече је заноћила на левој обали Пиве, у рејону Коритник — Вучево — Препеличје... Наша 3. бригада је прекинула припреме за прелаз у Санџак, али Врховни штаб 6. јуна касно у ноћ издаје наређење да Друга група дивизија обустави даље пребацивање преко Пиве, с тим да оне снаге које

су прешле Пиву (а то је била тада само 7. дивизија), крену усиљеним маршом ка Сутјесци; а оне снаге које су остале на десној обали Пиве (а то је била 3. дивизија и Централна болница) поново да покушају продор преко Таре за Санџак.

Врховни штаб је упутио депешу штабу Друге групе:

1. — Ситуација на нашем правцу операција се нагло погоршала. Морамо уложити велике напорс да се пробијемо ка Зеленгори.
2. — Због оваквог развоја ситуације одмах поступити по следећем:
   а) за сада обуставити свако пребацивање јединица и рањеника на леву обалу Пиве, јер како јединице тако и рањеницм могу упасти у далеко тежу ситуацију:
   б) све тешке рањегшке одмах посакривати по катунима и пећинама у рејону Дурмитора и Пиве;
   ц) одмах безусловно организовати пребацивање свих рањеника, пешака и коњашгка на десну обалу Таре и разместити их у рејону Љубишње планине. Претходно пребаците поједине батаљоне за образовање мостобрана и омогућавање мостобрана.
   За прелаз Таре користити се свим могућим средствима: чамцима. сплавовима и другим;
   д) ако постоји могућност брзог пробијања ка Голији — онда тамо упутите известан број батаљона из Пете црногорске односно Прве далматннске бригаде;
   е) уколико се не би пребацила Седма дивизија онда нека остану све јединице које су већ пребачене на леву обалу Пиве на тој страни, с тим да одмах крену правцем: Вучево — Суха Гора — Локва.[11]

У штаб наше бригаде стиже наређење да поново кренемо за Санџак! Међутим, како се ситуација променила у Зеленгори, Врховни штаб 7. јуна пре подне наређује: „Одмах крените преко Пиве за Сутјеску, а тешке рањенике посакривајте на Пивској планини. Седма дивизија врши обезбеђење од Чурева и од Мратиња".[11]

1. далматинска бригада је већ била у току припрема форсирања реке Таре. Шта више, искрсла је и претпоставка да непријатеља нема на десној обали Таре, односно да га нема код Узлупа! Штаб Друте групе сада

" Зборник, ПУ9, док. 257.

Прелаз преко Пиве јуна 1943.

обавештава Врховни штаб да је одлучио да се 3. дивизија пребацује за Санџак, а да не иде у правцу Сутјеске!

1. далматинска бригада је добила задатак да по прелазу Таре, на одсеку Сушице — Узлуп, образује мостобран на десној обали Пиве и обезбеди прелаз осталих снага дивизије и Централне болнице. Ова бригада је покушала да пређе Тару али како није имала пловних средстава нити материјала за то, и када се у групи бораца који су покушали да пређу Тару удавио и заменик команданта 3. батаљона (а остали се једва извукли из набујале реке) одустала је од даљих покушаја прелаза преко Таре.

Истовремено се и непријатељ огласио са друге стране Таре.

У току 7. јуна пролаз ка Сутјесци се свео на око 4—5 километара, тј. између Кошура и Бошчије главе; тога дана је непоијатељ заузео Баре и тако пресекао једну од стаза која води кроз Зеленгору. Истога дана

по подне се 7 СС-дивизија „Принц Еуген" попела на врх Маглића, а пре тога је ушла у село Мратиње и заузела тај прелаз преко Пиве, те се тиме непосредно наднела са југа над Вучево. Тако је 7. СС-дивизија избила широким фронтом дуж великих планинских масива Биоче — Маглић — Волујак и тиме затворила својим бројним снагама све пролазе који од Вучева воде на југ ка Херцеговини. У току 7. јуна 5. црногорска бригада је у зони Комарнице успешно одолевала непријатељским нападима, али је ноћу предузела повлачење општим правцем Добри до — Тодоров до.

На дурмиторским положајима, у току 7. и 8. јуна. води борбу 700 партизана наше 3. санџачке пролетерске бригаде са готово 20.000 непријатељских војника. Вођена су два јача окршаја око Малог Штулца; у н>има је непријатељ био одбијен. Бригада је била неколико дана на дурмиторским положајима. У току 8. јуна једна непријатељска колона је избила преко Боботовог кука, изнад Тодоровог дола, у бок 2. батаљона, који се нашао у врло тешкој ситуацији, али је успео да се деловима извуче испод удара непријатеља и доцније прикључи на Пивскот планини.

1. далматинска бригада се прикупила још у току 8 јуна у подне око села Рудине и извршила покрет ка Горњем Крушеву, чим је дефинитивно донета одлука да се иде преко Пиве и Вучева ка Зеленгори. Наша бригада остаје и даље на десној обали Пиве као заштитница, све док остале снаге и рањеници не пређу Пиву и не избију на Вучево. Покрет се вршио од села Рудине преко Халуга, ка Горњем Крушеву, тереном на коме раније није било ни стазе; то је врло стрмо спуштање, затим настаје још теже пењање!

До зоре 9. јуна Пиву је прешла 1. далматинска бригада. Прелаз преко саме реке је текао врло споро и то преко два постављена брвна. Коњи су морали да пливају. Непријатељ је тукао јаком артиљеријом са Златнога бора и од Хума. Тукао је колоне у покрету, а посебно место прелаза. Ускоро се придружила и непријатељска авијација, која се спуштала дубоко V сам кањон, те бомбаодовала и митраљирала. Затим је направљен дрвени мост, преко кога је текло ефикасније

пребацивање, које је трајало читавог 9. јуна. Непријател. је непрекидно тукао артиљеријом и авијацијом, што је знатно успоравало покрет. Имали смо и мртвих и рањених.

1. далматинска бригада је по излазу на Вучево, на којем није било више наших снага, одмах упутила бочна обезбеђења. Лево — на положаје Препеличје, Јаворје, Рујевац — за затварање праваца од села Мратиња и са Маглића, и десно — код села Дужи и Коритника за затварање праваца који са одсека Дрине и доње Сутјеске воде ка Вучеву. У то време се 7. дивизија кретала ка самој Сутјесци.

После 1. далматинске бригаде, у маршевском поретку су били: 5. црногорска бригада, штаб 3. дивизије, Централна болница, Мостарски батаљон. Нашавши се у току 9. јуна у кањону Пиве, били су изложени читав дан дејству артиљерије и авијације.

Око подне је нови мост био готов. Штаб 3. дивизије 9. јуна увече је избио на Вучево, а касно у ноћ је изашла 5. црногорска бригада. Ноћу између 9/10. јуна напушта дурмиторске положаје и наша 3. бригада (које, уосталом, не би могле више ни држати) и прелази кањон Сушице. У току 9. јуна је остављен на Дурмитору један батаљон (око 150 бораца) да се постепено повлачи пред непријатељским снагама правцем преко Великог Штулца, затим преко кањона Сушице и даље ка селу Недајну. Бригада је 9. јуна била на Пивској планини, а за њом се полако кретао непријатељ који није имао разлога ни да се жури! На положајима Војновићи — Кнежевићи — Нинковићи — бригада је задржавала истурене непријатељске делове, а ноћу између 9. и 10. јуна се почела пребацивати преко кањона Пиве, с тим што се један батаљон, који је остао у заштитници, пребацио преко Пиве када су сви делови 3. дивизије и Централне болнице прешли Пиву, а затим је 10. јуна око 18 часова срушио мост. Тешки рањеници, они на носилима, са нешто санитетског кадра, остављени су у кањону Пиве (близу самог места прелаза) у пећинама и другим скровитим местима.

У току 10. јуна главнина снага је врхом клина пробијала обруч код Балиновца и кретала се ка комуникацији Фоча — Калиновик: 7. дивизија се ноћу 9/10. јуна некако пребацила преко Сутјеске и улазила у Зеленгору, пролазећи даље узаним слободним коридором. Приликом прелаза Сутјеске, Немци су заробили болницу 7. дивизије заједно са њеним обезбеђењем — болничким водом. Непријатељ је извршио масакр над овом болницом. 3. дивизија је била на Вучеву.

Истога дана, 10. јуна, је Врховни штаб одлучио да 2. дивизија увече крене општим правцем преко Врбничких Колиба и даље кроз Зеленгору, ка селу Ратај, за I. пролетерском дивизијом која је (извршивши пробој обруча код Балиновца) наступала даље ка комуникацији Фоча — Калиновик.

Од ових снага, при Врховном штабу, јасно су се испољиле три групе које нису имале никакве тактичке везе. Све су се налазиле у врло лошој ситуацији, али је неоспорно најтежа била код 3. дивизије, са којом се налазила Цеитрална болница. Све јединице прве групе (1. и 2. дивизије) су напустиле 9. јуна долину Сутјеске. У заштитници око Тисовог брда и у Хрчавки остављен је један батаљон 4. црногорске бригаде, који је крајњим напрезањем 10. јуна прихватио 7. дивизију. Нашу 3. дивизију није нико имао више да прихвати!

Непријатељ је палио села на Пивској планини. Пламен и дим проширили су се на велико пространство. Падом мрака 10. јуна 3. дивизија креће напред. Непријатељска артиљерија врши ноћна гађања. Има елементе за поједине просторе које систематски туче врло снажном ватром.

Покрет ка Сутјесци 3. дивизија продужава и у току II. јуна, са 1. далматинском бригадом у претходници, која је имала задатак да Љорсира Сутјеску и образује мостобран на њеној левој обали. Она је са своја три батаљона и једним батаљоном 5. цпногорске бригаде избила на Сутјеску. Два деснокрилна батаљона, код Тјентишта (на левој обали Сутјеске), наишла су на делове 738. пука из 118. немачке дивизије размештене под шаторима, које су напали и протерали. Немци су се падом мрака прикупили и извршили противнапад, те су успе-

ли да разбију ова два батаљоиа. Левокрилна два батаљона су успела да се провуку кроз непријатељски фронт ка Врбничким Колибама.

Сада су нам пред Сутјеском остале снаге јачине око 1.500 бораца, из обе бригаде. С њима су се налазили покретни рањеници и болесници.

12. јун 1943. године

Трећа дивизија се нашла на тешком терену, без тактичке везе са осталим нашим снагама, окружена са свих страна врло јаким непријатељским снагама. На јужном боку, од Вилењака који се налази на левој обали Сутјеске, преко Маглића до села Мратиња (V дужини од око 14 километара) налазило се око 20.000 добро наоружаних непријатељских војника.[1]- На левој обали Сутјеске, непосредно у самој зони планираног пробоја 3. дивизије, налазило се око 5.000 непријатељских војника! Према врху клина пробоја, на десном боку 3. дивизије (на средњем току Сутјеске и на положајима доњег тока Сутјеске) налазило се око 10.000 војника, са више од 500 тежих аутоматских оружја, преко 200 минобацача и 100 топова.[13]

На десној обали Таре, према Црквицама, и на десној обали Дрине, према Вучеву, а на дужини од око 15 километара, налази се око 5.000 непријатељских војника из 4. ловачке усташке бригаде, са 7. и 13. пешадијским пуком и бригадним артиљеријским брдским пуком. Даље од ове бригаде, десном обалом Таре до села Ђурђевића Таре, контролисала је све прелазе на Тари италијанска дивизија „Тауриненсе".

На положајима доњег тока реке Пиве, према Вучеву (у дужини од око 8 километара), налазило се

[13] То је била 7. СС-дивизија „Принц Еуген", која је имала у свом саставу два пешадијска пука. затим артиљеријски брдски пук — састава четири артиљеријска дивизиона и све потребне дивизијске делове.

" То је 118. немачка ловачка дмвизија, која има у саставу два пешадијска пука (738. и 750.). затим 568. артиљеријски пук и све потребне дивизијске делове. Ова дивизија је ојачана још једном немачком групом од 2.000 војника (звана „Уог1-ши1ег"), из састава 369. дивизије.

12.000 војника са преко 500 пушкомитраљеза и тешких митраљеза, са преко 200 минобацача и 100 артиљеријских цеви.[14]

Јужно, реком Пивом било је око 12.000 непријатељских војника, наоружаних бројном и моћном техником.[15]

Ове су непријатељске снаге темељито претресле терен око Дурмитора и кањона Сушице, затим Пиве и Таре, те на лицу места убијале све рањенике које су нашле. У току 10, 11. и 12. јуна тако је страдало неколико стотина рањеника и санитетског особља.

У току 12. јуна непријатељ привлачи нове снаге на положаје који се налазе на левој обали Сутјеске. Шта више, део својих снага који се налазио дубље у Зеленгори, он не усмерава за главнином наших снага које се пробијају преко цесте Фоча — Калиновик, него их оријентише ка Сутјесци. Тако су релативно мање непријател,ске снаге (само неколико хиљада војника) ангажоване у борби са главнином наших снага у Зеленгори, а далеко надмоћније снаге су образовале обруч око малобројних наших снага које се сада налазе на десној обали Сутјеске.

Да констатујемо: у окружењу се налази око 1.500 партизана, наоружаних са око 120 пушкомитраљеза и тешких митраљеза, са свега неколико минобацача и топова малога калибра! Налазе се на врло узаном простору, окружени са неколико десетина хиљада јако наоружаних непријатељских војника. Ту, у том окружењу, се налазе: 3. санџачка пролетерска бригада, 5. црногорска бригада (без једног свог формацијског батаљона, али са једним батаљоном 5. далматинске бригаде), затим Мостарски батаљон и Централна болница (сада без рањеника на носилима) али је ту део најтежих рањеника који се нису хтели одвајати од јединица.

[14] То су биле снаге 1. брдске немачке дивизије, састава: два брдска пука (98. и 99). затим 79. артиљеријски пук, дивизијски делови и 61. бугарски пук.

[15] То је била комплетна италијанска дивизија „Ферара". са своја два пешадијска пука (47. и 48), артиљеријским пуком и свим потребним дивизијским деловима. Ова дивизија је била ојачана са три батаљона из дивизије „Венеција".

По подне 12. јуна штаб 3. дивизије прима радиограм од Врховног штаба: код нас ситуација тешка. Крените ка изворном делу Неретве. Ми ћемо вам од Калиновика послати извиђачке делове. У случају да дођете у тешку ситуацију пробијаћете се у мањим јединицама. Ми смо 12. јуна на осматрачници изнад Драгош-седла, где констатујемо: Заиста нас туку врло снажном артиљеријом, и то из више праваца: 1) Са оне стране Сутјеске, са одсека Дрине, од Маглића, а и са Пивске планине! Непријатељ може да нас гађа управо као на полигону. 2) Овде се сада налазимо као у мишоловии. То нама партизанима, нашем духу борбе и нашем карактеру тактике никада није одговарало, сада поготово. 3) Са нама се налазе и наши рањеници и болесници. Њих не можемо оставити ни у ком случају. Очигледно да би се ноћу и по мањим деловима могли пробити са овог простора. И да хоћемо, ове људе овако беспомоћне не можемо оставити. 4) Када се већ дошло у овакву ситуацију, остаје да се врши пробој у коме би рањеници и болесници нашли своје место. Треба покушати све да би се они довели на неки безбеднији тереи. Очигледно да остављање најтежих болесника представља сувише велики ризик, јер је могућност њиховог откривања сувише вероватна.

Овде нико и не мисли да може оставити рањенике и болеснике, и тако се покуша извући се из овог обруча.

У свим проценама је доминирала обавеза према рањеницима и болесницима. У предлозима, као и у одлукама које се тога дана чују, било је основно гесло — све за рањене и болесне другове! Са њима се треба заједно пробијати, заједно и гинути! Таква схватања су имале не само старешине већ и сваки борац 3. дивизије. У тим критичним часовима нико није питао хоће ли се он пробити, већ хоћемо ли спасти болницу. Све учинити да се спасу рањени другови. То је била основа донесене одлуке на Драгош-седлу.

Потпуно је одбачена варијатна пробијања на југ, између Пиве и Сутјеске, преко тешко проходних планина, а преко Маглића, Волујка и Голије. Не и преко Дрине! Према томе, остаје да се форсира Сутјеска.

Непријатељ је Сутјеску чврсто посео, и то бројним снагама. Оне су се укопале. Поседнуте су све тачке на супротној обали Сутјеске: Кошур, Крекови, Озрен, Тисово брдо, Вилењак, као и сви положаји ка југу и северу, са обе стране Сутјеске, а сигурно је чврсто поседнута и дубина његовог борбенога поретка, тамо ка Зеленгори!

Најпривлачнији је онај густи пошумљени појас, који се уз јаруту Усовичког потока провлачи између две јасно истакнуте тачке — Озрена и Вилењака — и продужава ка Зеленгори. Правци који нас воде преко Кошура и Крекова су најтежи.

Откако су Немци запосели Кошур, нису били збачени и са њега до сада. Вероватно да и ми то нећемо учинити, јер ситуација се није променила, сем што је постала још гора за нас.

Пробијати се само Усовичким потоком, а да се не нападају истовремено Крекови и Кошур, пружа врло мало изгледа на повољан исход. Можемо колико-толико успети ако једновремено извршимо напад на више тачака, да се непријатељске снаге потпуно апсорбују у тој борби. Напад, дакле, и на Кошупу и на Крековима. Тиме ће се повећати могућност пробоја и пролаза Усовичким потоком.

Непријатељ је имао у плану да у току 12. јуна, из више праваца, изврши концентричан напад на наше снаге у рејону Драгош-седла. Најјачи његов напад је био извршен од Поповога Моста, одакле му се једна колона упутила у правцу Драгош-седла, односно у рејон прикупљања наших снага. Заштитна чета 3. дивизије није могла да заустави бројног непријатеља, па на тај правац упућен је 3. и 4. батаљон 5. црногорске бригаде. Развила се борба од Погледала до саме Сутјеске. Непријатељ је био заустављен, а затим натеран на одступање те су га ова два батаљона прогонила до Поповога Моста, где их је и затекла ноћ. Остали непријатељски напади се нису ни приближно у тој мери испољавали. По подне 12. јуна примећиване су непријатељске колоне које су пристизале на положаје високо изнад кањона Сутјеске, на њеној левој обали, на супрот Драгош-седлу.

Иако непријатељ. својим испадом у правцу Драгош--седла није постигао циљ који је желео, ипак је успео да поремети план употребе наших снага за форсирање Сутјеске. Заповест за форсирање издата је негде око подне испод Драгош-седла, 12. јуна 1943. године: образовати борбени поредак са рањеницима у средини! Извршити пробој на одсеку Тјентишта. Правац кретања: Драгош-седло — Скакавци — Равно борје — Крекови — Милин Клада, а затим према ситуацији — било преко Замршена ка Врбници или кроз поток Хрчавку према Лучким и Врбштчким Колибама. Борбени поредак 3. дивизије: 5. црногорска (са једним батаљоном 1. далматинске бригаде), затим Мостарски батаљон, па рањенички ешелон и на крају наша 3. санџачка пролетерска бригада. Треба усмерити снаге према двема непријатељским утврђеним тачкама, Кошуру и Озрену. Потребно је везати непријатељске снаге на боковима, отворити брешу за поелаз осталих снага, а по пристизању ешелона рањеника наша бригада би била употребљена према ситуацији.

У току 12. јуна код Драгош-седла су гоуписани минобацачи и топови мањег калибра, из којих су испаљене све гранате на непријатељске снаге које су се налазиле на левој обали Сутјеске. Затим су ова оруђа сурвана у кањон Сутјеске. Кретање ка Сутјесци трајало је у току читаве ноћи 12/13. јуна, а покрет уз стрму обалу је продужен и у току 13. јуна. У колони су били и батаљони и рањеници и болесници. Све се то једновремено кретало.

По избијању пред непријатељске положаје, на супротној обали Сутјеске, отпочела је борба, где је 5. црногорска бригада претрпела велике губитке. Уведени су у борбу и батаљони наше 3. бригаде, као и Мостарски батаљон. Главнина наше бригаде је нападала у правцу Крекова, али је тај наоад био скршен уз ве.тшке губитке. Бригада је била више него преполовљена. Још у току вођења борбе непријатељски делови су угрозили болницу са одсека код Тјентишта. Ми смо ради заштите болесника одмах одвојили 4. батаљон. Срећом, 5. батаљон, који је био на левом крилу, успео је да се пробије

Усовичким потоком ка Зеленгори, са релативно мањим губицима. То је учинио и део 4. батаљона.

За време борбе, нарочито код Крекова, део рањеника и болесника упућиван је ка Усовичком потоку да се провлачи ка Зеленгори. Негде после подне организована борба наших снага била 1е завршена. Настаје пробијање у мањим групама. Пообијало се на разне стране — према Зеленгори, Херцеговини, Цпној Гори и Санџаку. Од 1. далматинске бригаде, у источној Босни је ушло у састав Оперативне групе око 200—250 бораца, са штабом бригаде: од 5. црногорске боигаде то је успело око 150 бораца, а од наше 3. санџачке око 80 бораца. У Црној Гори се прикупило око 200 бораца и руководилаца из 5. црногорске бригаде и болнице, а на Пивској планини се прикупило око 150 бораца из 3. санџачке пролетерске бригаде. У Хеицеговини је прешао Мостарски батаљон, а доцније и један батаљон 1. далматинске бригаде.

То значи да је од 3. дивизије, из долине Сутјеске, изишло мање од једне трећине њеног састава.

У кањону Сутјеске из штаба 3. санџачке пролетерске бригаде погинули су: Момчило Станојловић, заменик команданта бригаде, Милетић Божо. политички комесар бригаде, Павловић Ристан, члан АВНОЈ-а. Из 1. батаљона од оуководилаца су погинули: Шапоњић Владо, Тузлић Бутум, Караматијевић Каја, Тановић Даница, Пурић Миле, Суботић Миша, Стефановић Наташа и други. Колико их је било рањених, то се не зна. Цени се да је овде изгинуло око пола батаљона. Из 2. и 5. батаљона погинули с^: Дробњак Војин, Шљиванчанин Јован, Даниловић Миле, Радичевић Бранко, Минић Милан, док се за број рањених такође не зна. Из 4. батаљона су, поред осталих погинули: Пековић Милован (командант батаљона), Вуксановић Лале (заменик команданта батаљона), Булатовић В01ислав — Струњо, Кујовић Драгоје, Томовић Владо. Цени се да је овај батаљон имао преко половину погинулих. Са борцима из комбинованог батаљона,[1]® у 3. санџачкој

[11] Овај батаљон је уствари јединица формирана 12. јуна 1943. године у шуми Перућици и то од бораца бригадне и батаљонских комора, затим од лакших рањеника и људства које

бригади погинуло је око 300 руководилаца; за број рањених се не зна поуздано. Тако је 3. санџачка пролетерска бригада, извршавајући до краја свој задатак, била 13. јуна 1943. разбијена на Сутјесци од далеко надмоћнијих непријатељских снага, са око две трећине њеног састава избаченог из строја, било као мртви било као рањени.

Настало је пробијање у мањим групама. После три-четири дана неки мањи делови су се прикупили на Вучеву и Пивској планини. Један део бораца бјелопољског среза, јачине једне мање чете, организовано је од преживелих чланова штаба 3. бригаде упућен у свој срез, и то преко Дурмитора и Сињајевине, са задатком да прикупи оне борце из овог батаљона који су се пробили за свој срез и да се затим одмах повеже са штабом бригаде, који ће доћи у село Маоче. Правац којим се кретала ова чета био је погоднији него онај којим се требало пребацивати за Санџак преко Таре ка Љубишњи. Иначе су партизанске снаге из пљеваљског и бјелопољског среза врло блиско сарађивале у току претходних акција. Ова чета је без губитака стигла на своју територију. Четници су на територији тога среза, у то време, били деморалисани, јер су Немци један део четника — одред Павла Ђуришића — били разоружали, а остали су се разбежали или побегли под окриље Италијана.

Део бораца из 3. санџачке бригаде (са делсгм штаба бригаде), уз огромне тешкоће, спустио се у кањон Таре. Како су великим делом то били непливачи, требало је њих једним малим, на брзу руку направљеним сплавом, пребацити преко реке. Уз огроман напор два наша борца који су били томе вешти, пребачени су ти непливачи и један део пливача преко Таре, а један мањи број је препливао реку.

Ускоро је иа падинама Љубишње одржан састанак преживелих чланова штаба бригаде: Велимир Јакић, Војо Лековић и Жарко Видовић. Одлучено је да се формирају мање јединице и да се свака упути у свој срез ради прикупљања оних бораца који стигну на ту тери-

је са 3. санџачком бригадом одступало од Пљеваља преко Жабљака до СутЈеске.

Група *бораца 1.* багаљока

торију. У тој ситуацији, када је премореност наших људи достигла кулминацију, а и с обзиром на четничке групе и групице које су се сачувале у појединим делокима пљеваљског, нововаоошког и милешевског среза, није било целисходно упућивати те наше мање делове, поготово иа десну обалу Лима, већ је требало те снаге држати на окупу.

Партизанске снаге у Санџаку постепено су се снажиле и прикупљале, те су отпочеле борбе са четничким јединицама. Јединице 3. санџачке бригаде водиле су борбу у пљеваљском и бјелопољском срезу, а делом снага и у милешевском срезу. По доласку наших снага из Босне, у Санџаку је већ дејствовала наша бригада, која се одмах укључила у борбу за ослобођење Санџака.

Жарко ВИДОВИЋ

МИЛОВАН ПЕКОВИЋ

Први пут сам га видео једног мајског поподнева 1942. године, у подножју Штулца, пет-шест километара од Жабљака. Био је леп, сунчан дан. Пролеће је било запљуснуло и пределе Дурмитора. Није нам било ни на крај памети да уживамо у дивним пејзажима Дурмитора и Црног језера. Већ данима и данима смо били у непрестаним борбама са „својим" четницима, гладни и неиспавани.

У наш 1. црногорски батаљон 1. пролетерске бригаде дошла је група бораца из 1. црногорског омладинског батаљона. Сви бејаху дозлабога омршавели: недељама су се верали и прегонили са четницима по морачким планинама, гладни, премрзли. Са њима је дошао и Милован. Распоређен је у моју 3. чету. Одмах смо дознали да је био потпоручник у старој југословенској војсци. На себи је имао официрску доламицу и чакшире. Утегнут, опасан, са револвером крагујевачке производње о појасу. На глави официрска шајкача до сред чела. На њој избледела петокрака са тек извезеним српом и чекићем, знамењем пролетера.

Средњег раста, очију ситних, продуховљених. Жућкасти бркови добро су му пристајали. Зрачи неком добротом и племенитошћу, иако делује као прави војник, отресито, дисциплиновано.

Био је у омладинском батаљону командир чете, једно време вршио је дужност команданта. Код нас пролетера почиње као обичан борац. Данас можемо отворено признати да је то било крајње секташење: сви водници у нашем батаљону били су неупоредиво нижег

војничког образовања, па и наш командир. И Милован је од 13. јула 1941. у партизанима, као и сви ми који смо после Пљеваљске битке отишли у 1. пролетерску.

Милован је савесно и дисциплиновано извршавао све своје дужности. Увек је служио за пример: на маршу, у патроли, на стражи. Све је он то радио са лакоћом, на изглед лежерно, али крајње одговорно.

У нашој чети су, као и целом батаљону, били у великој већини омладинци, претежно голобради, а било је и средовечних, па и нешто старијих људи. Ђаци и студенти били су најјача „професионална" група. а затим су долазили сељаци, неколико другова са завршеним факултетом и два-три радника. Милован се од првог дана укомпоновао у тај монолитни колектив, као да је читаве године живео у њему. Зато смо га сви истинеки заволели.

Убрзо нам се тај тихи, мирни Милован показао у још једном светлу: прави правцати јуначина, не слабији од наших најбољих пушконоша и пушкомитраљезаца. Кад смо се неколико дана по његовом доласку у наш батаљон, жестоко у два маха — на Седлу и Студеној, сударили са четницима, Милован је био један од најсмелијих, у једној средини где није било несмелих људи.

Сећам га се на Трескавици, две-три недеље касније. смо на леденој киши пробдели узастопне две ноћи и један дан. То сам лично доживео, а верујем и други као репризу страшног Игмана. Милован је уносио веселост у **1едној** туробној средини мученика, који су били на измаку физичких и психичких моћи.

У бој у на Коњицу Милован је непогрешиви стрелац. Многе усташке крвопије нису умакле његовој „крагујевки".

Кад смо се 6. августа 1942. спуштали у Ливно, у коме се водила жестока борба са усташама и групом Немаца (наша чета је била у почетку у резерви) пролазили смо кроз праву кишу непријатељских танади. Милован се ни једном није повио.

— Храбоо чело! — рекао ми је тада за њ Саво Машковић, прослављени херој 1. пролетерске.

Милован ПековиН

Нешто доцније у једном страшном судару са усташком Црном легијом Фран^етића, која је хиљаде и хиљаде српских домова ископала на најзверскији начин Милован прави чуда од јунаштва.

Ускоро је постао заменик командира наше чете. Ја сам дошао за политичког комесара. Од тада смо били готово стално заједно. Тек тада сам упознао дивну душу Милована Пековића. И какав склад: челични јунак и племенито срце, прави мелем за најљуће ране.

Причао ми је о своме детињству у Жупи Никшићкој. О мукотрпном школовању. О животу у војсци краљевској. Још тада је Милован заволео комунисте. Причао ми је о целом дотадашњем партизановању.

И као заменик командиоа Милован је опет у свакој борби, у првим редовима. Сећам се једног судара јануара 1943., код села Јожевке, у средњој Босни. Наш батаљон на једној а Немци и четници на другој страни. Па кад смо кренули на јуриш! Милована сам приметио испред целог нашег строја. Клекне, нанишани и тамо пада Немац или четник. Десет-петнаест корака трком, уз довикивање: и опет клекне, нишан и пуцањ. А непрестано су га засипали снопови непријатељских митраљеза.

Марта 1943. Милован је упућен у Трећу пролетерску (санџачку) бригаду за команданта IV батаљона. Некако у исто време и ја сам прешао у ту бригаду, у политодјел. Виђао сам га често.

— Јунаци су и ови — причао ми је. — Али, Бађо мој драги, чезнем, чезнем за Првом гтролетерском, некако сам са њом срастао.

Из борбе у борбу, из марша у марш води Милован свој батаљон.

Видео сам га претпоследњи пут на Вучеву, 11. јуна 1943., два дана пред погибију. Био је смршао, али бодар као и увек. Причао ми је о жестоким борбама његовог батаљона у Санџаку и на Дурмитору.

— Ако се настави оваква погибија, не знам да ли ће ико изнети главу из ове офанзиве. Али, Швабама се нећемо предати па макар сви изпшули.

Такав је био Милован.

И још једно виђење: 12. јуна увече. Управо се била завршила једна борба, у којој је непосредно командовао Сава Ковачевић, командант Треће дивизије, скупили смо се ми из штаба и политодјела и штабови батаљона наше Треће пролетерске. Велимир Јакић, командант бригаде, под високом температуром, изнемогао, промуклим гласом читао нам је Савину наредбу. Милован је изгледао готово одсутан. Поздрависмо се на крају. Насмејао се питомо, топло, искрено.

— До виђења, негде преко Сутјеске — рекао сам му.

На жалост, сутрадан је, у страшном боју, пао и Сава и Милован и многи други јунаци . . .

Батрић ЈОВАНОВИЋ

РАЊАВАЊЕ СЛАВКА ЧВОРА

Један од тих мајских даиа 1943. године снажно се импресивно урезао у моје сећање. У долини Вруље ломили су се по неколико пута одјеци митраљеских и пушчаних рафала. Експлозије артиљеријских граната претварале су се у дугу, потмулу грмљавину. Непријатељски стрељачки стројеви на источној падини долине и наши на западној, једва да су били удаљени коју стотину метара ваздушне линије. Сунчеви зраци бљештаво с^ се одбијали са оружја непријатељевих погурених прилика. Таласи пламених језика и димова, један за другим, означавали су да су на нашу страну устремљени ројеви убитачких зрна. Дувао је благ поветарац. По позадини једва плавог неба пловили су беличасто-сивкасти растресити облачићи, који су час упијали час пропупггали пријатну топлину пролећног сунца. Постојали су у даљини гушћи, бојили се интензивним плаветнилом и испрекидали многобројне сребрне нити дутачке кишне завесе.

Пети батаљон био је распоређен на Зековом брду и Зеленој стени, на левој обали Ћехотине. Групе бораца су настојале да се што боље заклоне међу растреситим ниским растињем. У подножним деловима падине, мање заседе чувале су стражу од изненадног напада непријатеља, а главнина бораца је била распоређена по ивици косе. Једном од заседа командовао је Славко Чворић.

Немци су у току дана успели да предњим деловима стигну до реке и почну пребацивање на нашу страну долине. Славкова група је сачекала да се немачка прет-

ходница сасвим приближи, а онда је засула бомбама и рафалима. Кроз експлозије бомби чуло се немачко запомагање. Бомбаши су сјурили Немце низ падину. Задовољна резултатом, Чворова група је остала на свом месту. Нису ни гшиметили да је непријатељ успео да прође на другим одсецима фронта. Одједном се Чворова група нашла у снопу рафала са бока. Један сноп из аутомата захватио је Чвора преко лица. Зрна су разнела оба Чворова ока, изрешетала лице и избила већину зуба. Једно благо пролећње предвечерје за трен се претворило у доживотну таму. Чворови другови су бацили последње бомбе и поново одбацили Немце низ стрмину. Успели су да извуку са положаја свог тешко рањеног друга и вођу бомбаша.

Вест о Чворовом рањавању брзо је стигла до команде батаљона. Деловала је потресно. У ситуацији каква је била ових дана, пред велику битку на Сутјесци, лакше бисмо поднели вест о Чворовој погибији, од ове да је тешко и тако несрећно рањен.

Пре годину дана. у време када је батаљон логоровао у Ћуреву код Сутјеске, Чворо је дошао у наш батаљон. Био је то кржљав и мршав дечак. Убеђивали смо га да још није дорастао за војску, али је он остао упоран. Усташе су му на дивљачки начин побили скоро сву ближу родбину, па је сматрао да је дужан да се бори. За неколико месеци у партизанима, Чворо је израстао и раскрупњао се. Постао је један од најбољих бораца. Сваки нови дан потврђивао је Чворове вредности. Примљен је у Паптију, постао десетар, а ускоро и водник. Био је полетан и весео. Брзо је постао љубимац батаљона. Због свега тога нас је тако дубоко коснула ова Чворова несрећа.

Страховали смо од сусрета са Чвором. Нисмо имали ни речи утехе, ни охрабрења. Издалека смо видели групу другова који су се гурали око коњаника у средини. Водили су Чвора у батаљонски санитет на превијање. Рањеник је певао! Предвечерје је улепшавало потресне рефрене омиљене песме: „Живот, младост, жртвујемо ми, ал* фашисте протерат смо се заклели".

Мисли су застале. Кожа се јежила. Долазило је оно најтеже.

Група са рањеником је стигла. Чворо је осетио да га другови из штаба батаљона чекају. Престао је да пева. Изнад окрвављеног и искиданог лица, на коме нису више зрачиле увек веселе очи, подиже се песница, а са поцепаних усана, као да се није ништа догодило, заори се громки војнички поздрав: „Смрт фашизму, другови!" Уместо отпоздрава, заменик политичког комесара Владе Дамјановић једва се прибра и рече: „Срећне ти ране, Чворо!" Сви смо плакали, трудећи се да се не чују јецаји. Чвора није видео наше сузе, али их је осећао. Било је то сасвим јасно и видљиво на његовим уздрхталим уснама.

Нека унутрашша, жива фото-камера верно је и дубоким, неизбрисивим бојама одсликавала ова расположења. Остала су она и остаће заувек свежа и увек сузна и болна.

Др Добрмкка *МИРКОВИЋ*

ОД ШТУЛЦА ДО СУТЈЕСКЕ

(Према дневнику)

8. јуни 1943. године

Чета је посела косе изнад Тепаца, мислим да је то Мали Штулац. Лево од чете нема наших јединица, па су нужна обезбеђења са ове стране. Испред нас су Немци. Већ смо одбили неколико њихових јуриша, а сада је као неко затишје. Престали су да нам „шаљу" и по коју топовску гранату. Вероватно опет нешто припремају. Ми смо им на путу, а они ове косе, које смо посели морају заузети. Мораће јер су јачи, опремљенији, бројнији и одморнији. Морају прећи да би сузили обруч око наших рањеника и главнине! Не остаје друго него да их чекамо до последњег. Сви су изгледи да ће тај последњи немачки напад на Мали Штулац бити и последња борба моје чете, јер ми имамо сасвим јасан задатак: држати положаје без обзира на жртве, све док се не добије наређење за повлачење!

А за овакво напеђење нема изгледа. Па и ако стигне кроз два-три сата, питам се да ли ће имати ко да прими то наређење. Десно од нас, косе које доминирају поселе су наше јединице и Немци на њих врше снажан притисак. Иза нас, или боље испод нас, је Тара, брза и хладна.

Негде у Тепцима је скувано мало качамака па је то донесено на положај у шаторском крилу. Сада ће га курири пузећи разнети борцима на положају, и то свакоме по једну „гуку". Једва чекам да и ја добијем свој део. Огладнео сам силно. Глад некако јаче осећам сада када видим да се још увек пуши топао качамак. Питам се, колико би шаторских крила качамака било потребно да се нахрани моја чета? Не знам. Стварно

не знам. Па ја бих сам могао да поједем ... Чудновато: смрт нам је на дохвату руке, а ја, ево, заокупљен мислима о качамаку! Па нека, сада је качамак на дневном реду, а смрт може мало да причека, бар који сат... Већина смо у чети млади па нам се не жури у смрт. Што бисмо мислили на н>у.

*.9. **јуни 1943. године***

Јучерашњи дан, 8. јуни, нећу никада заборавити.

Са Радоманом Кнежевићем, замеником командира 2. чете, обишао сам положај чете пузећи. Радоман је повлачио борце у заклон, а на положај остављао само пушкомитраљесце и по којег стрелца. Немци пошаљу по коју гранату вероватно врше коректуру ватре. Са положаја десно од нас наше јединице су потиснуте, десни бок је откривен и Немци нам избили иза леђа. Ту је и комесар батаљона Живко Жижић. Разговарали смо да ли да се и ми повучемо. Сада када нам је десни бок откривен, ми можемо држати овај положај највише сат-два, колико времена треба Немцима да нас до последњег побију. Можемо за толико успорити њихово наступање, али више не можемо одбити ни један њихов напад. Питам се да ли се за тај сат-два успоЈ&вања немачког наступања исплати жртвовати целу чету. Колико смо пута проклињали незахвалну улогу заштитнице ...

Нашу дилему — остати на положају или се повлачити прекинули су Немци. После артиљеријског упагана почео је њихов јуриш, а 2. чета 4. (бјелопољског) батаљона је преполовљена. За пола сата имамо 22 мртва и рањена. На жртве не обраћамо пажњу. Грабимо тренутак да се позабавимо рањеницима, док Немци не дођу до њих. Радоману је граната одсекла десну руку, лева рука је сломљена, једно парче гранате му је расекло опанак и велики прст на десној нози. То је оно што се види. Он је без капи крви у лицу, поглед му је некако одсутан и само понавља: ,,Павле, уби ме, срам те било!" Ако ти не можеш — напуни пушку ја ћу сам!" Није свестан ни тога да више нема чиме ни ороз да повуче. Не дозвољава да га носимо. Молим водника Василија Ласицу да му скрати муке, али Ва-

силије неће. Како сам могао пуцати у Радомана када смо заједно Босну уздуж и попреко прешли, пешке, и борећи се у једном батаљону! Радоман није дао да га носимо, ми нисмо могли да га убијемо, морали смо да га оставимо... Страшно је то оставити беспомоћног друга Немцима, ни жива ни мртва.

Владу Дамјановићу је граната разнела стегно. Комесар батаљона и ја вучемо га низа страну, према Тари, рањаво месо се таре о земљу и камење, а Владе моли да га оставимо. Зашто се каже узалуд мучимо и излажемо опасности?!

Мало нас је здравих: Живко, Љубица Ђукић, Василије... а четири рањеника и сви непокретни. Неке морамо носити на леђима. Петра Пејовића Лепог носим ја, метак му је сломио ногу и Љубица га је, као и остале на брзину превила. Пита ме докле их мислимо носити, где ћемо их оставити? Шта сам могао да му кажем. Ко ће убедити десетара Пејовића да из Тепаца можемо изнети њега и друге непокретне рањенике у овој ситуацији.

Правимо носила и покушавамо да прво изнесемо Влада, а за остале да се вратимо после. Но скоро нам је сигурно да то „после" никада неће доћи. Али и сваки покушај да изнесемо Влада је узалудан. Уз тепачке стране једва и пушке носимо, све преко тога — то је ван наших могућности. Владе тражи да га склонимо поред пута и да му оставимо његову машинку — требаће му, каже ...

Вучемо се у тепачко беспуће као пребијени. Тешко одвајамо ноге од земље. Поред т/та, на сваких пар стотина метара, лешеви, наших другова. Већ сам избројао преко 20 само кости и кожа! Мислим да су то Банијци — тифусари. Један седи наслоњен на букву, као да је задремао. Тат неће имати снаге ни да се пробуди, ако би му то Немци и дозволили...

Лево поред пута је рањеник на шаторском крилу и покривен неким капутом. Довде су га сигурно носили другови који су се повлачили пре нас, а даље нису могли. То је Раде Бајчетић, комесар моје чете. Опомињем другове да полако пролазе да га не пробуде. И за њега је најбоље да се више никада не пробуди! Ипак нас

је осетио. Планина је то, а први је сумрак, па је хладњикаво. Ја му стављам моју капу на главу (био је гологлав) и продужујемо даље. „Срећан вам пут, другови", — каже нам Раде. Зар је ово срећа? Остављати поред пута једног по једног, своје најбоље другове оним зверовима, а бити беспомоћан да им ма на који начин помогнеш, изузев... Не, то само не! И стотину пута не!

За који тренутак ћемо даље, обруч око нас се стеже и оне срећније први метак погодиће у срце или чело.

12. јуни 1943. годиие

Тежак је пут био од Малог Штулца довде. Много ли се тога збило у ова четири дана. Као да више мозак не може да региструје нове догађаје, све нове потискују тифусари Радоман, Владе, Петар, Раде ... Шта свест може да региструје уз призор: пропланак на Вучеву од неколико десетина квадратних метара, а на њему неколико поубијаних оваца и неколико наших мртвих и полумртвих другова. Неки покушавају, већ на измаку снаге, да се држе у седећем положају, а неки завукли главе или ноге у загашена огњишта или у огњиигга која још тињају. Немају снаге да се помере ...

Између нас и Немаца је Сутјеска. Ми смо се овде једва довукли. И пушке су нам биле отежале. За ова четири дана нисам ништа јео. Заклали једног коња, али је он „плануо" док сам мало одремао. Пошто су заклали и волове дали су ми нешто волујске крви хнто је Божо ухватио у порцију. То је све после оне „гуке" качамака на Малом Штулцу. Покушао сам и са сријемушом, два-три листа сам појео, али више нисам могао. Када смо на једном пропланку наишли на сријемушу, брали смо је као да нам живот од ње зависи. Ко није имао торбице, пунио је џепове. Ја више немам снаге низашта. Нисам сигуран да бих могао прећи Сутјеску, па и када је Немци не би бранили. У комори се нешто спрема да поједемо, можда ће нам то дати снаге. Наши топови шаљу последње гранате преко Сутјеске у немачке положаје, после чега ће замукнути заувек.

Често бацам поглед на „ону страну". Ех, што би добро било да смо мало одморнији! Да се мало нахоанимо, па да се са овом мржњом коју носимо у себи сјуримо преко Сутјеске! Бар бисмо се добро заменили.

Шта ћемо са рањеницима? Они ће морати сами себи помоћи. Нама је саопштено да све непотребно оставимо, а међу непотребним су се нашли и митраљези. Све је сувишно што борац не може понети сам на леђима, преко Сутјеске. А кога метак погоди у ногу, шта онда?! А ко нема снаге да пређе Сутјеску ни са пушком само, шта онда?! Ја сам се спремио за, вероватно, последњи окршај. Обавио сам босе ноге поцепаним чарапама (без опанака сам остао још пре 4 дана). Уз то: пушка, једна бомба и ненгго метака „у политичкој торбици". Одлучујем се да не бацам ни свеску у којој водим партијске састанке, она ме неће много оптеретити. Ко зна — свашта још може бити. Може неко још и да остане жив. Радомане, друже мој, зар је нама лакше ...

13. јуни 1943. године

Сутјеска је иза нас. Све је то прошло као у магновењу. У штабу батаљона су нам рекли да моја чета (управо од преполовљене чете на Малом Штулцу и остатка од још једне чете, формирана је ова у којој се сада налазим), мора ићи раније преко Сутјеске као нека претходница. Хитно је и не можемо сачекати то мало црквице[1] да утолимо глад. Стигли смо толико да два-три минута одржимо партијски састанак — најкраћи дотад. Управо, састанак смо одржали мање-више по инерцији, јер смо тако практиковали уочи борбе, бар толико да се скрене пажња комунистима где је њихово место у борби. Овога пута није имало потребе. Сви су били спремни да у тој борби дату и ово мало живота што им је остало. А шта се више од комуниста и може тражити?!

Тешко смо се спуштали према Сутјесци, од умора и глади ноге су ме једва држале. Прошли смо Сутјеску преко неког брвна, неопажени. Пред сам расвит зоре, када смо прешли неки пропланак, наишли смо на Немце. Просто је невероватно одакле смо смогли снаге

[1] Провинцијализам за неку малу количину.

и за тај јуриш. Ваљда је у том јуришу исцеђена задња кап негде сакривене снаге. Па нормално је да партизани управо умиру у јуришу!

Мислим да је тога момента и почео пакао на Сутјесци. У првом налету смо потисли Немце. Већ се добро разданило. Пуца са сваке стране. Па и оздо, из земље прети нам опасност. Ја сам бос, и један најобичнији трн на кога бих случајно нагазио могао би да ме заустави, а то значи остати на Сутјесци. У овој борби нема рањеника. Нити ко кога превија, нити се борац осврће на друга када падне погођен бар да види је ли рањен или је погинуо. Добро је док су човеку здраве руке, да у овој ситуацији може сам себи да помогне, да не тражи од својих другова последњу и немогућу услугу као Радоман. Јесу ли Крајишници у сличној ситуацији спевали ону своју песмицу: Мила браћо мени је свеједно — или рањен или погинуо".

Са убијеног Швабе скинуо сам машинку, хтео сам и ципеле, али се за то иије имало времена. Не може се сагледати крај борби. Швабе су се укопале, бар се мени тако чини, без икаквог реда, па нову препреку уочимо тек када нас из ње дочекују ватром.

Када сам у једном тренутку застао да извадим трн из ноге, приметио сам да сам сам. Око мене никога. Није могуће да је моја чета цела изгинула за ово пар стотина метара наступања! Не, срећом, није било тако. Ипак је неко остао жив. После гтрвог јуриша јединице су се измешале и кроз шуму је тешко било одржавати везу. Извадио сам некако трн и одморио се мало, седећи сам насред једног путељка. Не плаше ме више швапски авиони, ни њихови „шарци". Равнодушан сам постао на њихове заседе у којима нас чекају као зечеве. Када сам се мало одморио, окренуо сам лево и мало назад, са надом да ћу ипак наћи некога из моје чете, па макар и рањенога. Самоћа је тешка, а у рату, мислим, да најтеже пада! Наишао сам на групу партизана, али из моје чете није ни један. За једнога бих по говору рекао да је Далматинац. Покушавају да малим бацачем ликвидирају митраљеско гнездо, али од пар граната, колико су имали, ниједну нису могли да убаце у рупу у коју се Шваба укопао и одатле не да ока отворити.

Чим се неко мало више исправи — покоси га „шарац". Са рунном бомбом могли бисмо га ликвидирати, али у нас нема ручних бомби, све је довде потрошено.

Беспомоћни смо. Мало сам задремао. Трену ме друг са пиштољом у руци и јако усплахирен. Рекао бих да га је ухватила паника. Обрати се мени — ваљда је, приметио на рукаву ознаке дужности коју сам обављао у чети — и упита: „Где ти је чета, комесаре?", а онда оде некуд даље, лево, као суманут. Тај неће далеко. И ја, кратко за тим, пођем лево, у нади да ћу наћи кога из своје јединице. Ова група партизана оста ту.

Прво сам наишао на Добринку Мирковић, санитетског референта једног батаљона наше бригаде и Милоша Миликића Мида, који је упртио неки пушкомитраљез. Одлучисмо да се пробијемо уз једну увалу у правцу пробоја. Немци нас мало повратише, али у доугом покушају, још више лево, наиђосмо на овећу гоупу наших бораца и рањеника заједно. Ја више не могу, потпуно сам спао с ногу. Примаче ми се Душко Михаиловић, који је у наш батаљон дошао из Босанског Петровца. Вади из џепа мало сировог меса и даје ми пола од тога. То ми је повратило снагу. Тражимо нас двојица. у тој групи, некога из батаљона, али мало кога наилазимо. Много их је остало на овом кратком путу од пар километара.

Косе изнад нас држе Немци. Ваља их у налету потиснути, да бар створимо пролаз док се не пребаце и рањеници који су се *ТУ* нашли. За пробој тог последњег обруча нема нас много; мени се чини највише 30—40.

Сада је Сутјеска иза нас. Иза нас је и тај последњи обруч, а ми, то што нас је остало из разних јединица 3. санџачке пролетерске бригаде, ево, договарамо се, како да се организујемо у две-три мање чете и да наставимо пут према главнини. А шта је пред нама? Знамо да је борба, сигурни смо у то али када ћемо и где у следећу борбу, колико је пред нама Малих Штулаца и Сутјески — то не знамо, нити о томе размишљамо. Само да нам је да се мало одморимо и нешто поједемо. Страшно је то што овај проклети рат прави од човека: немамо времена ни своје другове да ожалимо!

Павле ДЕЛЕВИЋ

ГОРАК РУЧАК

У мају 1943., када је отпочела пета немачка офанзива, наша бригада налазила се око Жабљака на Дурмитору, а 4. батаљон запосео село Мала Црна Гора. Колико се сећам, били смо у кућама Караџића. Овде је формирана 3. чета, претежно од расформираних позадинских јединица. Она је добила задатак да држи положај у правцу Штулца.

Подножје самог врха на Дурмитору држала је 1. чета. Немци и Италијани су туда напали да би се пробили ка главнини наших снага које су се повлачиле ка Вучеву. Напали су нас рано изјутра. Чети је наређено да по сваку цену заустави непријатељско надирање. Пуна четири сата она је успевала да одбија непријатељске нападе. Али су они бивали све тежи. Непријатељ је имао вишеструку надмоћ и у броју војника и оружју. Зато се чета после четири сата борбе морала повлачити према врху и то под непрекидном ватром. Успели смо да на Дурмитору заузмемо нове положаје и ватром дочекамо Немце, одбивши три њихова узастопна јуриша. Чета је остала на том положају још пуна три часа, док се цео батаљон није повукао. Ове положаје на Дурмитору смо напустили тек око 16 часова. Ту смо појели један од најгорчијих качамака у животу.

Негде око 14 часова, заправо, док смо водили веома огорчену борбу, под сам врх Дурмитора другови су нам донели ручак. Скували су били качамак, донели га у шаторским крилима и разделили на „гуке" (сваком борцу по једна). Качамак је по ватречом положају пре-

ношен ланчаним системом: вод воду, борац борцу. Али баш када је требало пренети „следовање" левом крилу 2. вода, који се налазио на југоисточној страни планинског врха, Немци су јако навалили и дошли у непосредну близину вода. Борци су на њих бацали и котрљали стење.

Другови који су носили качамак нису могли прећи једно точило, јер га је засипала велика немачка ватра. До првог борца у воду било је остало јаш само двадесетак метара. Али, ту је смрт косила на сваком метру.

На изненађење свих нас, у једном тренутку, у јеку борбе, скочио је нишанџија са тешке бреде, потрчао ка шаторском крилу са качамаком, зграбио га и донео. На наше повике „Не гини!", он је само одговарао: „Ако ме пови метак не погоди, донећу вам ручак. А после, нек ме убију".

Док је претрчавао простор од 20 метара, до качамака и натраг, кроз шаторско крило и његово одело прошло је десетак метака. На срећу, ниједан га није закачио. *

Био је то заиста веома горак качамак.

Вељко ЈУШКОВИЋ

НА ДУРМИТОРУ

Повлачимо се вијугавом стазом. Иза нас остаје Добри до, где смо провели неколико дана, а пред нама је Ћирова пећина, врх Дурмитора са вечитим снегом.

Немци изађоше на косу изнад Доброг дола, са друге стране и отворише ватру из свих оружја која је било могуће извући на дурмиторске врлети. Изненађени ватром потражили смо заклон у крашким пукотинама и вртачама. Лежим у једној пукотини док рафал немачког митраљеза одбија камење поред моје главе. Како да пређем две-три стотине метара до превоја? Чини се да је за то потребна вечност. Страх од смрти прикива ме за земљу, а страх да Немцима не паднем у руке тера ме напред. Лево од мене је један борац, Крајишник, који искочи из заклона и покуша да кривудавим трком стигне до превоја. Покоси га рафал!

Сагнух главу да не видим како Крајишник паде, баш у трену кад се и око мог заклона сасуше рафали. Лежао сам неколико секунди и реших се да трчим. Устадох и као да полетех у наредну увалу. Плитка је али ме закљања. Свуда око мене борци. Колико ли их је живих, колико рањених, колико ће их попут Крајишника немачки митраљез покосити већ наредног тренутка?

Искочих до следеће вртаче, и тако редом. Остало је још десетак метара до превоја. На домаку видим другарицу Јању, девојку из Баније, само неколико корака је дели од заклона. „Зашто се не заклони", питам се? Кад сам се примакао ближе било ми је јасно. У њеној непосредној близини видела се локва крви. Ту је

оксплодирала граната и Јањи одсекла ногу. Она држи у крвавим рукама завој и гледа откинуту ногу. Узео сам јој завој из руке и повезао њиме два дела ноге. Јања шкргуће зубима, али не пушта сузе. На грудима јој се виде рупе из којих цури крв. Лице бледо. Не уздише нити јауче.

Допузаше два три друга и узесмо Јању. Кад је понесосмо, процеди кроз зубе: „Другови, не остављајте моју пушку!"

Кад смо зашли за превој, стависмо Јању на коња, јер нисмо имали носила. Уместо јаука чули смо тиху песму и једва разумљиве речи: „Пашће многи док победи разум, мењат треба и темељ и кров". Као да је хтела да нас упозори да она није последња жртва и да је циљ још далеко.

Ишли смо немо, погнуте главе, поред ове тешко рањене девојке. У нашу бригаду је дошла са Баније и мало смо знали о њој, осим да је имала племенито срце. Била је ведра и радовала се животу, за сваког је имала топлу реч.

Прешли смо само неколико стотине метара, кад зачусмо Јањин шапат: „Тешко ми је, другови, спустите ме да се одморим."

Скинули смо Јању са коња, али не више живу. Спустили смо је на тврду дурмиторску земљу да се вечито одмара.

Скинули смо капе и одали јој последњу пошту.

Колона је продужила без речи. Свако је имао своје мисли, а Јања је остала са још неколико другова на Дурмитору.

Сафа ЛОТРИЋ

БОРБА НА ШТУЛЦУ

У рејон Жабљака стигле су 3. јуна 1943. јаке немачке снаге и отпочеле борбе. Вод 1. чете 5. батаљона налазио се на предстражи, у непосредној близини Жабљака, док се главнина батаљона налазила на Босачи. Непријатељ је отворио јаку артиљеријску ватру по положајима нашег вода и натерао га на одступање, јер је истовремено отпочео напад и пешадијом.

Био сам тада на осматрачници код једне усамљене куће, коју су такође Немци засули ватром артиљерије. Нисам имао могућности да одступим за својим водом, већ сам скренуо мало удесно и једном удолином изашао у Подгору. Ушао сам у једну колибицу у којој сам нашао разливене карлице са млеком и јагњећег меса. Прстима сам поскидао кајмак са карлица и појео, а месо стрпао у ранац. Нашао см и хлеба. Знао сам да тако партизани не смеју да раде, али сам претпостављао да ће Немци све ово уништити.

Напустио сам кућу и пошао према Босачи и Столцу Наједанпут ме засуо митраљез! Док сам се бавио у колиби Немци су стигли близу ње. Носио сам пушкомитраљез од кога се нисам раздвајао већ годину и по дана. Ухватио сам заклон иза неких пањева и испалио неколико кратких рафала, а затим сам, користећи пањеве, пребацујући се од једног до другог, успео да умакнем према Штулцу и докопам се шуме. Када сам одмакао подаље, сео сам на једно труло стабло и узео да једем оно што сам понео из колибе. Не знам колико сам ту седео и колико бих још јео, да ме нису покренули гласови Немаца, који су већ ишли кроз шуму. Брзо сам кренуо узбрдо ка Штулцу и када сам стигао код својих изненадили су се. Мислили су да сам погинуо још на осматрачници.

Приближила нам се и немачка пешадија. Артиљерија је почела туђи по нашем положају. Батаљон је прихватио бопбу, јер је по наређењу пггаба бригаде требало Немце задржати да не би до мрака заузели

врх Штулца. Немци су надирали веома жестоко, а батаљон се постепено повлачио према врху, који се морао задржати по сваку цену до мрака. Добио сам тада задатак од заменика комесара чете Јосифа Струњаша да одем са двојицом бораца испод Штулца, изнад села Мала Црна Гора, да зађем бочно и иза леђа Немцима који наступају. Са мном су пошли Јагош Цвијовић и Мујо Ибрахимпашић, из Дрвара.

Ишли смо опрезно до одређеног места, повлачећи се кроз густу шуму. Нашли смо се непосредно иза леђа једној групи Немаца, која се повлачила према положају наших бораца, на самом врху Штулца. На њих смо изненадно осули ватру из пушкомитраљеза и Немци су се одмах дали у бекство.

Немци су се средили, открили место одакле смо их гађали, осули су на нас артиљеријску ватру, а затим кренули у напад. Нас тројица смо почели бацати ручне бомбе, али нас је артиљерија у једном моменту толико засула да смо се разбежали свак на своју страну. Радош Цвијовић је, контузован од артиљеријских граната. Шта је било са Мујом не знам, док сам ја тумарајући по мраку и пробијајући се кроз г\^сте и тешко пролазне клеке сишао с косе и нешто испред зоре стигао у село Мала Црна Гора. У нормалним условима овај пут могао би се прећи за око сат хода, а ја сам лутао скоро читаву ноћ јер никако нисам умео да се извучем из ових тешко ппоходних четинара.

У расвитку зоре нашао сам утабани пут, закључио да су туда прошле наше јединице и тим трагом стигао до Сушице. У самој дубодолини Сушице наишао сам на једну ксшибицу, у којој сам затекао прилично велику групу тифусара који су седели око наложене ватре. Видео сам како прже зрневље зоби и јечма и нешто се препиру. Када сам пришао до врата колибе. нису на мене обраћали никакву пажњу, а када сам их опоменуо да беже што пре, рекавши да су Немци већ у близини, они су само одговорили: „Шта могу нама Немци". Они су били потпуно неосетљиви на моја убеђивања. Оставио сам их и кренуо путем преко Недајна. где сам се у селу Кнежевићи састао са батаљоном.

Славко ПЕРУНИЧИЋ

НЕВОЉЕ У КАЊОНУ ТАРЕ

Неколико даиа пре битке на Сутјесци, 30 бораца наше 3. бригаде требало је да се из Недајна (испод Дурмитора) врате у Санџак и тамо организују борбу против непријатеља.

У петој непријатељској офанзиви највећи број политичких радника из Санџака повукао се са бригадом, тако да их је на терену остало сасвим мало. Златарска и пљеваљска герила остале су у јуну 1942. на терену, до повратка бригаде из Босне у пролеће 1943., а гада су ушле у њен састав.

Ситуација јунских дана 1943. године много је подсећала на ону пре годину дана (такође у јуну месецу), када је бригада формирана и кренула у Босну. И тада, као и овога пута, водили смо борбе чак и по Црној Гори, одвајали борце да се врате у Санџак и тамо организују, а главнина снага бригаде преко Сутјеске да крене за Босну.

Ипак, општи положај партизанских снага које су се налазиле на простору између Таре, Пиве и Дурмитора 1943. године био је уочи битке на Сутјесци далеко тежи него годину дана раније. Око наших снага стезао се обруч непријатеља са свих страна. Посебну бригу нашим јединицама задавала је болница, у којој се налазио велики број рањеника и болесника.

У Санџаку, међутим, ситуација је била знатно повољнија него пре годину дана. Четничка активност тренутно је била ослабила. У народу се почело причати да су четници пали у немилост код Немаца, да их ови хапсе, интернирају и присиљавају да на леђима носе муницију немачким јединицама. То је изазвало збуњеност једног броја нижих четничких старешина и симпатизера и нама је омогућвало да се лакше организу-

јемо и пређемо у напад. То је био и разлог због чега је наша група требало што пре да стигне у Санџак. Формиран је нов Обласни комитет и за секретара одређен Јездимир Ловић.

Тога дана атмосфера у Недајну је била врло мучна. Владала је општа нервоза и ужурбаност. Болница се спремала за покрет. Наше јединице су закопавале тешко оружје, јер га није било могуће користити у пробијању непријатељских обруча и одлазиле су на север, дубље у Пиву. Друге јединице, међу којима и 3. пролетерска (санџачка) бригада, чиниле су последње покушаје да задрже непријатеља на Дурмитору, док се не изврше припреме за покрет. Посебно тежак утисак на борце остављало је присуство великог броја партизана-тифусара који су се врзмали по селу у потрази за храном.

Сумрак 8/9. јуна 1943. спуштао се већ над Недајном. Последње наше јединице са Дурмитора повлачиле су се на север. Пуцњава се већ раније била стишала. Сваког тренутка очекивао се долазак Немаца у село. Још само понека закаснела породица ужурбано се спремала да напусти своје огњиште и у збегу потражи склониште од непријатеља.

На месту где је из Недајна водила стрма путања у корито Сушице, којом смо морали да стигнемо на Тару, неколико нас из групе са непријатељем смо очекивали остале другове. Било је крајње време да кренемо да се пробијамо кањоном Таре према Санџаку.

Седимо ослоњени на ограду и посматрамо препирку два тифусара. На огњишту напуштене сеоске куће пламсала је ватра. Врата су била отворена и светлост је повремено обасјавала двориште. Тада смо угледали фигуру изнемоглог партизана-тифусара како немоћно узмахује секиром и покушава да разбије огромну волујску главу. Заустави се да се одмори и окрену према нама:

— Другови — рече молећиво, показујући на другог тифусара. — Реците му нека ми да канту да скувам ову главу. Он је скувао једну канту црева и појео. Сада хоће да пристави и другу, а мени не да. Кажите му, другови, да ми да, право је да и ја нешто поједем.

Опомињемо тифусаре да сваког часа може непријатељ да наиђе и да одмах треба да се повуку са нашим последњим јединицама. Али узалудна су сва наша убеђивања. Они су заузети припремањем хране и не мисле о другом. Уверавају нас да им Немци неће ништа учинити. Та, забога, они су болесници!

Престајемо са убеђивањем, јер видимо да је то узалудно. Срце нам се стеже при помисли да ће само кроз 10 или 20 минута, кад Немци наиђу, њихови страсни напори око припремања хране бити заувек прекинути.

Група је на окупу. Спуштамо се лагано у корито Сушице. Месец се појављује на небу. Вече је пријатно. Ведрина нам помаже да лакше савладамо стрму путању која нас води у корито реке. Разговарамо шапатом и гледамо преда се, одмеравамо сваки корак, тражећи на неравном путу место где ногу да спустимо. Идемо тако сат-два, више се не сећам колико. Све је тихо, нигде звука, нигде пуцња. Само се неко од другова накашље и то је све.

Стигосмо до једног млина и решисмо да ту заноћимо. Одатле није било далеко до Таре. Сутрадан у млину нађосмо јечменог брашна и скувасмо качамак. Мало је брашна било, мало качамака је и скувано. Свакоме толико да у полузатворену шаку може да стане. Гледам у качамак и размишљам шта је боље: појести све одједном или половину оставити. Дуг је пут. У кањону Таре нема живе душе, тешко је очекивати да ћемо наћи хране. Мића Зорић је већ све појео, шеретски ме гледа и саветује да и ја то урадим. Стомак је, вели, најсигурније место за качамак. Колебам се, али се ипак одлучујем да половину качамака оставим за касније. Биће потребан.

Седимо у кориту Шумице и договарамо се како ћемо у сумрак прећи Тару. Обавештени смо да се на ушћу Сушице у Тару, на нашој левој страни, налази сплав. Помоћу њега би тлебало да се пребацимо на десну обалу, коју су запосели Италијани, али верујемо да ћемо се некако провући. Само да се докопамо пљеваљског среза, после ће бити све лакше.

Ближи се сумрак. Припремамо се за полазак. До Таре и сплава није далеко. Користићемо баш тај трену-

так, кад престаје дан и почиње ноћ, да се пребацимо преко воде. Неизвесност је велика, али другог излаза нема.

Корак по корак и Тара је пред нама. Видимо и сплав. Значи, обавештење је тачно. Обазиремо се лево--десно, гледамо преко реке, плашимо се да нас непријатељ не изненади. Мирно је. Ништа се не чује, ништа не може да се види. Уверени смо да нас сумрак довољно штити.

Тече Тара брза и хладна. Изненада, сетих се Лима. Колико сам га пута у ове дане препливавао као дете! Био је већи, моћнији и мутнији. Примао нас је радосно у своје крило и весело својим таласима пребацивао на другу обалу. Био нам је драг, били смо пријатељи.

Гледам Тару са језом у срцу. Уморан, гладан и исцрпљен, видим је као непријатеља који нам се испречио на путу. Чини ми се да би ме прогутала чим бих у њу загазио. Злослутно је модра и изгледа ми ограмна.

Гледам сплав, гледам Тару. Црв сумње почиње да врти. Са овим сплавом нема пребацивања! Тежак је и гломазан. Са стране су весла слабачка и немоћна. Не би била у стању да покрећу ни чамац са два човека. Одрастао сам на Лиму, гледао сплавове, возио чамце. Јасно ми је да се овим сплавом сви нећемо пребацити на другу обалу.

Ситуација је била врло деликатна. Велики број другова није знао да плива, а питање је колико би им то знање и помогло овако гладним, уморним, и у оделу. Само мала несмотреност могла је да доведе до несреће.

Упозорења оних који знају шта је вода нису прихваћена. Донета је одлука да се хитно приступи пребацивању у две групе и већ се прва група почела укрцавати на сплав. Недовољно причвршћене облице од којих је сачињен сплав померале су се и шкрипале. Другови су се осећали несигурним и комешали се. Ипак је укрцавање прве групе завршено и сплав је требало да крене на другу обалу. Срећом, већ при првим замасима весла су попуцала и постала неупотребљива. Другови са сплава су нам на време добацили жицу која је била привезана за сплав и тако смо га пртшукли обали пре но што га је захватила матица. Сада су сви схва-

тили да је покушај пребацивања сплавом био крајње неизвестан и опасан.

Ноћ се већ спустила на реку. Даље нешто покушавати било је бесмислено. Легосмо на обалу, крај саме воде, да преспавамо ноћ, а у праскозорје да поново нешто покушамо.

Зора се назирала када смо се нас петорица Пријепољаца (сви смо знали да пливамо) укрцали на сплав с намером да испитамо како ће се понашати, да ли је могуће њиме командовати и да ли ће се група моћи пребацити. За сваки случај почесмо са себе скидати оружје. ранчеве и шињеле; ја скидох још и нове, удобне ципеле, Душан Томашевић Ћирко остаде само у кошуљи, гаћицама и шајкачи; једино Миле Томашевић Митуша ништа не одбаци са себе. Другови нас снажно гурнуше у матицу и вода нас понесе косо на другу обалу.

Све се одиграло за трен ока. Нисмо успели ни весло у руку да узмемо, а сплав је већ био на другој страни. Ћирко брзо искочи и ухвати жицу да би га задржао. Затим Драгутин Дивац, Милутин Дивац, па ја. Сви смо вукли али је вода била јача. Сплав се поново нађе на средини воде ношен снажном матицом. Митуша остаде сам на њему.

Немоћно смо гледали за њим. Сплав се брзо удаљавао, а наше страховање расло: како ће се ово завршити? Да ли ће успети да привреде сплав обали и да искочи? Да ли ће моћи бар нешто од наших ствари да понесе? Сплав је већ био више од километра далеко од нас. Митуша је покушавао да веслом усмери сплав према десној обали. Имао је искуства у кормиларењу, али овде правог кормила није било и његови су напори били скоро узалудни. Млатаоао је веслом лево-десно, али је сплав ишао својим правцем. Срећом Италијани нас не виде, са поседнутих коса. После неколико тренутака сплав зађе за кривину и више га нисмо видели. Плашили смо се, пошто је већ било свануло, да га не открију италијански осматрачи.

Другови са друге обале све су посматрали и сада им је било јасно да морају правити други план за пребацивање на другу обалу и даље за Санџак.

Нас четворица остадосмо на месту где смо изашли из сплава. Очекивали смо да ће Митуша ипак ускоро доћи. То се и десило. Пошто смо га изгубили из вида, вода је сама притерала сплав обали. На жалост, од наших ствари ништа није могао спасти. Оде нам оружје, одело, одоше ранци.

Жао ми је било ципела, оружја и ранца, али најжалије ми је било оно мало качамака. Кајао сам се што га претходног дана нисам појео. Знао сам већ како ће ми се Мићо смејати када се састанемо, ако ово све преживимо. Гледам Тару као непријатеља. Моја предосећања су се испунила. Узе нам оружје, одело, однесе мој качамак. Ипак, све се завршило срећније него што је могло да буде.

Једна етапа нашег задатка је завршена. Сада треба направити план за пробијање у Санџак. Поздрављамо се с друговима на другој обали. Машемо им рукама и они нама. Ако буде среће састаћемо се поново у Санџаку. Они се удаљују са места где је био сплав, морају да се склоне у шуму да их непријатељ не би спазио.

Прво што мора да уоади наша петорка јесте да извиди положај Италијана и да према томе направи план кретања. Делимо Митушино оружје. Он задржава пушку, Ћирку даје бомбу, а мени пиштољ. На растојању од стотину метара опрезно крећемо на прву косу, где нема дрвећа. Дуж косе, из земље се издваја стена као неки камени зид. Са овог места на све стране, види се далеко. Почиње и сунце већ да се помаља. Први његови зраци ме успављују. Ни лево ни десно још не видим никога од другова. Горе високо, десно од мене, видим људску фигуру која шири и скупља руке. Сигурно је италијански стражар.

Знојав и уморан седам на стење лицем окренут Тари. Очи се склапају. Али не! Заспати се не сме! Доле низ Тару чује се дозивање: „Алигиери! А-л-и-г-и-е-р-и! То италијански бегунци, наши заробљеници, дозивају италијанске војнике да их прихвате. Дремам а дозивање не престаје. За један трен сан ме осваја. Одједном, пробуди ме жагор. Пренем се и погледам преко стене иза леђа. На двадесетак метара угледах три италијанска војника како се крећу према мени и безазлено чаврљају. Била је то патрола.

Сјурим се низ брдо, а за мном котрља се камење. Патрола ме није могла видети, али је чула кретање. Трчећи тако, на стотинак метара од места где сам седео спазих стену и реших да се испод ње склоним и сачекам шта ће даље бити.

Очигледно збуњена, италијанска патрола није тренутно реагирала. Тек после неколико минута, пошто се мало средила, патрола је отворила ватру. Плашио сам се да нисам открио другове на другој обали Таре и да неко не настрада. Италијани су прекидали и настављали ватру док се најзад све није стишало.

Седео сам под стеном са пиштољем у руци. Оценио сам да је најбоље да ту останем. Ако бих се кретао опет бих могао бити откривен. Страшно ми се спавало. Да не бих заспао држао сам руку усправно и чим бих почео да дремам рука је падала и тако сам се будио. Цео дуги јунски дан трајало је то мучење. И моји другови слично су поступили. Свако је остао прикривен тамо где се у моменту отварања ватре нашао. Сви су схватили да је одлучујуће да сада, тако рећи, на почетку пробијања, не будемо откривени.

У сумрак сам кренуо лагано низбрдо, према месту где смо изашли из сплава. Знао сам да ће и остали другови ту доћи.

Када сам стигао они су већ били на окупу. Ћирко је држао у крилу шајкачу до врха напуњену јечмом, који су нашли у оближњој водници. Грицкали су јечам и ћутали. Прићох и ја и узех прегршт.

После „вечере" кренусмо да тражимо погодно место за спавање. Пошли смо узводно и узбрдо. Терен је био врло стрм и непогодан за кретање. Иако је била ведра ноћ, по оваквом теоену врло смо споро одмицали. Били смо прешли већ два километра, али нигде погодног места, нигде заравни да би се бар један од нас могао сместити како ваља. Најзад одлучисмо да застанемо. Свако даље трагање било је узалудно. Једина могућност да се преспава ноћ била је да се ногама одупремо о дрво да не би слетели у Тару. И тако, стално на опрезу дочекасмо зору. Тада кренусмо даље, на извршење наших задатака.

Велибор ЉУЛИЋ

У КАЊОНУ ТАРЕ

Прошла је последња партизанска јединица ка Пиви и Сутјесци. Сусрећем Италијане, наше заробљенике, који су побегли из Централне болнице где су носили наше рањенике, па сада тумарају планином. Толико су слаби да више личе на авети него на људе.

У групи сам партијско-политичких радника којом руководи Јездо Ловић, који је доскора био заменик комесара 3. санџачке бригаде. Добили смо задатак да пређемо Тару и пробијемо се у Санџак. Скупили смо се на ушћу Сушице у Тару, која је јако надошла, јер се у планинама снегови још топе. Ту је и сплав што су га пре неколико дана направили Далматинци, али га нису користили. Нема ни кормила, ни весла! Неки другови тврде да с њим не можемо прећи Тару, али се нас шесторица Пријепољаца одлучујемо да пређемо. Мислимо, ако буде требало можемо и пливати. Другови скидају одела и са оружјем га стављају на средину сплава. На сплав мећемо и материјал: радиоапарат, писаћу машину, шапилограф, резерву хране и друго. Ја сам скинуо само шињел, а пушку пребацио преко леђа. Са једном даском управљали смо сплавом. Пошто ће ускоро да сване, отискујемо се на реку и убрзо се приближавамо стрмој обали на другој страни. Изгледало је да ће се све лепо завршити. Тако би и било да су другови рукама придржавали сплав и да га нису, искачући, одбили од обале. Један од њих, у последњи час, покуша да га задржи, али без успеха. Другови ми вичу: „Искачи!" Али ја то не могу да учиним, јер је на сплаву одело и

оружје. Покушаћу да притерам сплав уз обалу, на неком погоднијем месту. И тако кренух низ Тару.

Од Сушице низводно Тара протиче кроз кањон у коме нема обале да би сплав могао пристати. Моћна река поиграва се сплавом као са играчком, а на брзацима га прелива водом. Беспомоћан сам, мокар и исцрпљен. Већ је свануло: још само треба да ме угледају Немци или Италијани и ту би ми био крај. Осећам да ћу само пливањем моћи да спасем себе, а сплав и све што је на њему морам препустити плаховитој Тари.

Једва сам допливао до обале и с муком се на њу испео. Мало сам се одморио и кренуо уз реку да нађем другове. Покушао сам да им објасним зашто нисам могао да спасем сплав, али ми они кажу: „Добро је кад си жив, ми смо те били прежалили". Са опасача сам скинуо пиштољ, нож и две бомбе и то поделио друговима. Задржао сам само пушку. Један од другова имао је на себи само кратке гаћице, а од остале четворице двојица су боси. Тако „опремљени" и „наоружани", требало је да се пробијемо кроз италијанске положаје и дођемо у Санџак.

Преданили смо у честару, јер су стазом која је водила поред нас, Италијани силазили до Таре и са неким се довикивали. Пошто је ова стаза контролисана то смо. падом мрака, почели да се пењемо уза стене, како бисмо се извукли из кањона. Иако је пењање трајало целу ноћ, изгледало је да смо мало одмакли од реке. Оштро камење секло је друговима босе ноге. У свануће смо се задржали пред једном плитком пећином и ту преданили. Глад нас мучи. Дуг је летњи дан. Сунце пече, а ми припијени уз стену. Срећом, у блузи имам дувана и новинске хартије, па савијамо циигарете. Палимо их на сунцу помоћу стакла. Полако почиње и жеђ да нас мори. Река се чује испод нас. Открили смо у близини једну стазицу којом ћемо кад падне ноћ покушати да се извучемо. Њом смо се верали све до зоре, али тарској страни као да нема краја. У свануће смо стигли до влаке куда људи спуштају посечену шуму у Тару.

Почиње и трећи овакав дан. Глад више не осећамо, али нас жеђ страховито мучи. Усне су испуцале, а уста и грло као да горе. Гулимо са младог дрвећа кору, али

жеђ не можемо да угасимо. Кад бисмо само мотли да не гледамо ту реку која протиче скоро надохвату руке! Не смемо се вратити на место одакле су почеле ове наше муке. Тако смо издржали све до после подне, а онда смо почели силазити низ влаку и ево нас на обали Таре. Легао сам потрбушке и загњурио главу у хладну воду. Али за чудо, не могу да пијем, јер је вода горка и грло је не пропушта. Дуго сам лежао и лагано гасио жеђ. Када је пао сумрак поново смо почели да се пењемо уз стрмину.

После 8 дана дошли смо у Санџак и први пут јели у селу Маочу. Када смо се поздрављали са сељаком који нам је дао храну, један од другова му је реко: „За ово ћу ти дати товар кукуруза ако икад дођеш у Полимје". Не знам да ли је испунио обећање.

Миле ТОМАШЕВИЋ

У КОЛОНИ

Кишне ноћи 12. јуна 1943. спуштала се колона низ стрмину, куда су некада балвани јурили ка реци Сутјесци. Киша је нагопила земљу, а људи и коњи су помешали лишће, гранчице и земљу у густо лепљЈгво блато. Корачам у тој дугачкој колони уморних, поспаних, исцрпљених војника, жена и деце. Једва извлачим ноге из те лепљиве масе. Црна ноћ. Сударам се са другом испред себе. Тек по додиру осетих да је човек, јер ми се дешавало да ударим у дрво или преко коња који је од умора пао.

Мој 4. (бјелопољски) батаљон у ходу је пребројавао живе. Још увек се осећа присуство погинулих, незакопаних. Знамо да су се испред нас пробиле многе бригаде, да су рањеници Централне болнице са нама, да морамо издржати до краја. Застајемо да бисмо пропустили тифусаре, рањенике, жене и децу. Посрћу изнемогли и подерани, гладни. Боре се против смрти и блата које се лепи и упија у саме кости. Чини ми се да смо сви ми који смо прележали тифус ходали као живи костури. Отупели за све осећаје сем једног — да треба ићи напред. Стално као да чујем глас: „Још мало снаге, још мало напооа! Издржати још ову ноћ и дан!" Биле су то речи савести. које покоећу и оне за које сам мислила да не могу даље. Поилази ми Ђорђе Станић[1] и тихим гласом рече: „Знаш ли да једва корачам, али сам срећан да сам са друговима".

[1] Ђорђе СтаниК, рођен у Б. Пољу, студент права, погинуо на Сутјесци.

Нисам у стању ништа да му одговорим. Стрепим за њега, јер смо га пре неколико недеља ослободили заробљеништва. Крећемо даље низ ову стрмину, придружује нам се Лале Вуксановић. Говори о озбиљности ситуације и завршава речима „Бити ил' не бити, питање је данас". После неколико тренутака, Лале додаде: „Ти, Десо, знам да је твој брат Вуко остао у герили, гледај да будеш данас уз мене".

Колона наставља свој пут. Неко се диже из блата. други пада. Гледам децу коју мајке извлаче из блата. препознајем Дару Међедовић, сва се надвила над Шањом коју већ две године води. Девојчица је кост и кожа. Без осмеха и суза. Сусрећу нам се погледи и Дара зна да јој не могу помоћи. Затим наилази Стана Жулић са двоје деце. Дуго се већ знамо. Цела је породица У партизанима, старији син и кћерка носе пушке, а она се бори за голи живот ово двоје. Сустигох Љубу Радосављевић са девојчицом од три године. Узех од ње малу да је пољубим. Кад бих имала да јој пружим бар парче хлеба или коњског меса! Присуство ових познатих и непознатих жена, деце, рањеника и тифусара још више је ширило бол у нашим срцима и тај бол и тута претакли су се у неку неизмерну снагу која постаје и најјачи штит.

Пред зору 13. јуна спустили смо се до Сутјеске. Опкољени планинама, стенама и бункерима, све као да се надвисило над овим теснацем. И та брда и ти проклети Немци, и та њихова авијација и та сва сила безмерна која се окомила на нас борце и народ. Чујем шапат другова: „Десет или двадесет њихових нахрањених и добро наоружаних на нашег једног!"

— Одлучиће бомбе — рече неко.

— Са једном бомбом можеш убити десет — умеша се у разговор Лале.

Разговор је прекинут дељењем качамака. Добили смо по једну малу овалну гукицу. Качамак је гребао осушено грло и испуцала и рањава уста. Неко је говорио гласно, скоро викао. Рекоше да се командант Сава љути на иеке команданте батаљона. Та снажна личност улива поверење и поштовање. Ветар накесе понеки јаук рањеника. Борци полегли по влажној земљи. Сутјеска

тече, а њен шум пригушен људским патњама. Неко одлази у патролу. Сви очекујемо позив за напад. Нешто ми се стегло у грлу, руке ми се тресу. „Плашиш се" — говорим себи. „Гладан сам" — рече неки друг. „Ћути, зар сада мислиш на храну" — одговори му Милена.

— Покрет, покрет! Полазимо! зачу се неколико гласова.

Покренули смо се, настуггило је неко олакшање, бомбаши су пошли напред. Прешли смо Сутјеску, сваки је борац и батаљон заузео свој положај. Дошли смо до испред самих непријатељских бункера. Били су укопани и камуфлирани зеленим гранама. Настала је неравноправна борба. Бомбаши су заузели један део бункера, Немци су се упорно борили. Помешали смо се...

Борба је трајала до неко доба после поноћи. Видела сам како је погинуо Лале Вуксановић, како је смртно рањен Зековић. Да ли је погинуо и Ђорђе Станић? И када сам тога дана превила Милоја Добрашиновића и Миљана Балетића, са којим сам пошла да тражим главнину бригаде, осетила сам да више нисам у стању да ходам, јер ми је немачка бомба однела један део на левој нози. Превио ме је неки лекар.

Ту сам сазнала да је из нашег батаљона, који је бројао 120 бораца, погинуло и рањено око 70.

Увек ћу бити захвална Милени Рудић, једној од најхрабријих бораца наше бригаде, која ме је рањену пренела преко Сутјеске, али ће вечно у мени живети и лик мртве другарице Милице Влаховић, која је жртвовала себе да би ме сачувала.

Деса БУЛАТОВИЋ

НА СУТЈЕСЦИ

Спремали смо се за последњи пробој. Од Вучева до Сутјеске кретала се 3. дивизија са Централном болницом и тифусарима. Наш 4. батаљон је био у заштитници бригаде. Нешто после подне стигла је вест да су Немци избили с десне стране, од Фоче. Желе да овладају Вучевом и одсеку нашу заштитницу од главнине. Авиони су стално кружили изнад нас. И артиљерија је дејствовала.

Кад је пао мрак, батаљонској пратећој чети је наређено да закопа сва тешка оружја (тешке „бреде", тешке и лаке бацаче). Командант батаљона Милован Пековић рекао је командиру чете Милошу Влаховићу да испали све гранате из бацача у правцу Фоче, где се водила борба. Овај је то и учинио. Цев од бацача се сва усијала док се испалило неколико товора граната.

Почели смо се спуштати ка Сутјесци. Крај неког потока за „вечеру" нам је подељено мало скроба. Онда се пронесе глас: рањеници су крај нас! Одмах сам пошао да тражим брата Велимира (Мила). Зовнуо сам и Радомира Ракочевића. Као да сам предосећао шта ће бити с болницом — желео сам да брат пође са нама.

Нашао сам и брата и сестру. Крај саме реке скупила се група рањеника, хармоника свира, а они певају. Свуда около носила и тешки рањеници на њима. Заклињу се да се неће раздвајати. Ако преживе — чуо сам један разговор — стално ће се дописивати ...

Било ми је врло тешко гледати и слушати рањенике. Једва сам чекао да се вратим у батаљон. Борци су се спремали за покрет. Подељено им је следовање хране за два дана: по кило-два сировог коњског меса.

Ноћ мрачна и ништа се не види. Колона се креће поред рањеника. Направимо неколико корака и онда станемо. По читав сат тако стојимо. За читаво време нисмо прешли ни 500 метара. Пред саму зору прегазили смо Сутјеску и пошли узбрдо. Преко везе се пренело

да се Немци иалазе с десне стране, сасвим близу. 2. чета 4. батаљона је морала обезбеђивати то крило.

У сами расвит зоре отворила се ватра. Наређено је да се хитно развијемо у стрељачки строј и да пођемо у јуриш. Баш тада су наилазиле ескадриле „штука" и италијанских бомбардера. Почеле су да праште бомбе. Прорадили су и топови, минобацачи, „шарци". Више се ништа није могло чути од потреса. Рекао би човек — запалила се земља. Узаврела планина. Стене као да се одваљују. Ужасна грмљавина.

Прва чета јуриша на немачке бункере. Већ у првом налету погибе командир Радисав Јушковић, одмах затим и командант батаљона Милован Пековић, па Крсто Кујовић, Струњо Булатовић, Ксенија Бакоч и још много њих. На јуриш су пошле и остале чете из 4. батаљона. Али се непријатељ не помиче из бункера. Шта више, изводи противјуриш.

У једном тренутку дотрча Деса Јанкетић и плачући прича ко је све погинуо. Каже: Струња, Кујовића, Пековића и Радисава „шарац" је исекао код граба. Показа нам га и руком. И место одакле „шарац" туче — налазио се иза једне крушке. Деса даље прича: „Радисав се снизио поред самог граба, а ја потрчала да га превијем. Није ми дао". „Шарац" га је пресекао преко самог стомака. „Не гини бар ти", рекао јој је Радисав.

Стиже још једна другарица, коју нисам познавао. И она плаче. Хвата се за главу и каже: „Погибе Сава! Ено га код оних грабова. Ајте, другови, донесите ми његов пиштољ за успомену"! Деса је пита шта ће јој пиштољ друга Саве кад кроз неколико минута нећемо ни ми бити живи. „Кад гину другови, нека пропадају и њихови пиштољи", каже Деса.

За трен сам окренуо главу и у једном јарку приметим око 20 рањеника. Просто крклају. Јарак се све више пуни рањеницима, јер их стално довлаче низ страну. Чини ми се били су из 5. црногорске бригаде.

Авиони су стално кружили и бацали бомбе. Борба је стала да јењава. Разбили смо се и по групама се почели пробијати кроз шуму.

Био је то 13. јуни 1943. године.

Вељко ЈУШКОВИЋ

ЗЛАТАРЦИ НА СУТЈЕСЦИ

Средином маја 1943., на почетку пете непријатељске офанзиве, Златарски батаљон нашао се на положају Јабука — Влака — Камена гора, према немачким, бугарским и италијанским јединицама које су из Приједпоља надирале ка Маочу. Батаљон је са својих 170 бораца, прихватио борбу али се није могао дуже одржати. Повлачили смо се стално уз борбу, тако да смо се десетак дана, тако рећи из дана у дан, сударали с непријатељем. Борбе су вођене на Јабуци, Тулову, Катабуну, Јеловици, Косаници, Црном врху. Крајем маја пребацили смо се с другим батаљонима бригаде на леву обалу Таре.

Чим смо прешли Тару морали смо убрзаним маршем кренути према Жабљаку. Исцрпљени од тешких борби по санџачким врлетима, борци с^ се тешком муком кретали. Не зна човек шта је теже — да ли умор у ногама или сан у очима. На глад и не мислимо. Ни на борбу коју ћемо већ сутрадан имати.

Са немачким претходницама сукобили смо се на положају Мотички гај — Босача. Борбе су на овом терену вођене све до 8. ј\гна. Најжешће су биле на Малом и Великом Штулцу. Изгубили смо овде многе другове, међу њима и одличне митраљесце Сретена Петрића, Тода Видеканића, водника Угљешу Пуцаревића, па Мира Пурића и Влајка Давидовића. Имали смо доста рањених. Међу њима командира чете Зећу Мусића. Ситуација је одвећ тешка. То не крије ни командант батаљона Гајо Војводић. Непријатељ стално надире, а наше положаје и дугачку колону рањеника стално за-

сипа топавском, минобацачком и авионском ватром. Ми смо, у ствари, у заштитници ове рањеничке колоне. У њој је око 3.000 рањеника и тешких болесника. Протегла се колона око кањона Пиве све до Вучева.

Према Пиви смо кренули 8. јуна, са Великог штулца. Борци су толико исцрпљени да при сваком застоју колоне падају на земљу као покошени. Неки су изгубили наду да ћемо се извући из непријатељског окоужења и гунђају. Понеко се и буни: „Ко нас ово заводи ноћас по овим кршевима". А онда, поново погне главу од умора и настави да корача. Мимоилазимо изнурене и болесне. Ћутке пролазимо и поред укоченог тела Маринка Гујаничића, заменика командира чете, кога је тифус савладао крај стаза којом се крећемо. Таквих дирљивих призора је све више.

Током 10. јуна спуштали смо се у кањон Пиве, а онда пели ка Вучеву. Кад смо се приближавали литици кањона, наишли смо на болесног Милоја Зекавчића Мина. Борио се с једним мршавим коњићем. Учинило нам се као да се међусобно помажу на овом тешком и врлетном путу, са кога се нема где скренути ни сакрити од непријатељских граната и авионских рафала. После краћег времена са зачеља стиже вест да је друг Мине поклекнуо. Сви смо се тог мучног тренутка морали сетити његовот веселог лика, његове упорности да у батаљону ооганизује културни живот и да нам припреми веселу приредбу чим се смеетимо у неком месту. Био нам је драг и близак. Увек ппсутан у батаљону ...

Ноћ између 10. и 11. јуна провели смо испред Мркаљ-Клада, а изјутра кренули ка Драгош-седлу. Ту смо последњи пут видели прослављеног команданта дивизије Саву Ковачевића, који ће погинути кроз два дана. Био је брижан и у журби. Наредио је батаљону да одмах крене на положај Погледало — Млаква, одакле се могло извићати Тјентиште и предео према Попову мосту и Ћупеву, јер је терен доминирао Сутјеском. На том положају остали смо до уочи самог пробоја. Дању смо извијали терен, спуштајући се до изнад Сутјеске.

Уочи пробоја имали смо последњи договор. Било је то пред вече, док су се још видели положаји непри-

јатеља. Гајо Војводић скушш је четне руководиоце, саслушао рапорте о стању људства — у строју је било 140 бораца и старешина — а затим објаснио задатак. Батаљон је и даље у заштитници. Кренуће према Драгош-седлу и тамо ће се прикључити главној колони. Затим је подељена храна и резервна муниција. Сваки борац је добио по 15 а митраљесци по 200 метака. На бомбаша су биле преостале по две бомбе. Кувари су спремили за вечеру скроб, али га је било толико да смо могли узети и по две порције. Борцима је подељен још по комад сировог меса и по кашика зоби. То је била сва резервна храна. За колико дана — то се тог тренутка није знало. И нико није на то ни мислио.

Целу ноћ смо се кретали кроз шуму. Пред зору се пренело наређење:, Златарци, напред!" Али, како проћи уском стазом кад је закрчена носилима и рањеницима, а мрак је густ као тесто? Мора се ићи. Прескачемо носила, повређујемо рањене и болесне другове, они јече или бунцају у мукама, а ми журимо напред. У сам освит зоре батаљон се пребацио на леву обалу Сутјеске. Напред су батаљони 5. црногорске бригаде. Они већ наизменично јуришају на непријатељске положаје, према Крекову, Озрену и Вилењаку. Наш батаљон напада према Крекову. Већ смо се помешали са Немцима. Ураган, пакао! Јуришамо, гинемо, али непријатељ и даље држи своје положаје. Најзад смо успели да се пробијемо, но непријатељ брзо попуњава своје празнине. Ми немамо резерве. Све што од нас може оружје да држи, кренуло је. Чак и рањеници који се нису могли кретати и руковати пушком. Од људства из пришатапских јединица и рањених и болесних који су могли иоле да ходају, Чедо Друловић формирао је набрзину „Допунски батаљон", па се и он укључио у борбу.

Непријатељски топови и минобацачи не престају да сипају гранате, а авиони рафале. Наши редови су све ређи, а непријатељски положаји још чврсти. Наш батаљон је изгубио готово половину људства. Дође и Миле Перуничић у стрељачки строј. Већ је прошло подне, а изгледи да се даље пробијамо све су мањи. Миле каже: „Кренућемо поново у општи јуриш". То је по-

следња одлука штаба бпигаде да се пробијемо и извучемо из обруча.

Јуриш је почео на целом сектору бригаде. Али већ после пола часа борбе почео је да јењава. Очигледно, не можемо се пробити. Штаб бригаде у таквој ситуацији доноси одлуку да се преостало људство у групама пребаци у Санџак. Као зборно место одређен је рејон Маоча и Крупица.

Убрзо су формиране групице нестале у шумама кањона Сутјеске. На бојишту су остала 62 Златарца, поред хиљаде другова из других батаљона и бригада. — Остали су са својим командантом Савом Ковачевићем.

Славенко ЈЛЕКОВИЋ

ТУЖАН РАСТАНАК СА ЗЛАТАРЦИМА

Био је почетак јуна 1943. године. Спушта се уморна и изгладнела колона стрмим падинама Пивске планине, беспућем и једва приметним стазама ка Пиви. Дани сунчани и ведри. Топло, иако је планина. Са колонама бораца журе и делови Централне болнице. Непријатељска авијација и артиљерија непрестано проређују колоне. Гранате и бомбе падају по путељцима и око њих. Падају мртви рањеници са носила и они испод њих што их иосе. Талијани-заробљеници скидају са небеса све госпе и богове Мусолинију и његовом пријатељу Хитлеру. Исцрпљени су и гладни. По осморица стењу под једним носилима. Скривали смо по пећинама тешке рањенике. Остављали смо им по комадић меса и мало воде. Ни тога није било за све. Тешки рањеници моле да их убијемо, хладно и смирено, као да од нас траже обичну ситну услугу. Ни челично срце ово не може да издржи!

Свуда лешеви: на путу, око пута, уз дрвеће. Тежак задах се шири.

У кањону Пиве непрестано јечи. Ташси мост засипају гранате и бомбе. Трком прелазимо реку. Једна бомба паде покрај самога моста у воду. Огроман водени стуб прекри мост и подиже га у висину. Неко одлете са моста и неста у пенушавим таласима реке. Други не застају. Сви журе само напред — у неизвесност. И она је боља од овакве извесности.

12. јуни 1943. године. Драгош-седло, више Сутјеске. На зеленом поопланку слушамо последње наређење. Комесар објашњава политичку ситуацију. Савезници

се искрцали на Сицилији. Вест пријатна, али не одушевљава. Поделише нам вечеру: велики комад некуваног говеђег меса, по шаку јечма и мало соли. Спремали смо се да испечемо месо, али прекиде нас покрет.

Изгужвана колона бораца и рањеника котрља се низ точило, путем којим су некада отискивани балвани ка реци. У густој шуми мрак као у лонцу. Саплићемо се о оборена стабла. Преврћу се коњи и товари. Падају рањеници са носила и мукло јече. Неко зове 4. батаљон 5. црногорске бригаде да трком пређе на чело колоне. Тек сада настаје гужва, јер Црногорци јуре поред колоне.

Близу смо реке. Све јасније се чује хук. Кооз кишу се тешко пробија зора. Застајемо. Претходница тражи место за прелаз. Време ужасно брзо пролази. Партизани воле ноћ за акцију. Непрестано се преноси: „Тишина". Непријатељ је близу, ту преко реке. Немци све чешће ракетама осветљавају обалу.

Прелаз је почео. Живи ланац бораца улази у реку. Мутни таласи заносе. Вучем коња из све снаге. Неће никако да наиђе. Мучим се са пушком на рамену и шаторским крилом у које сам увио месо. На средини реке вода ме подиже. Грчевито се држим за улар. Вода заноси и коња. Почех да грцам и вичем. Ухвати ме нечија снажна рука и понесе на обалу. Драгомир Ћуковић ме спусти и потапша по рамену. „Сад пожури сам!" рече и отрча напред. Коња и пушку још сам чврсто држао. Шаторско крило са месом отишло је низ реку.

Преко мале чистине журимо у шуму. Десно од нас, на пољани, прави крклјанац. Између немачких шатора рву се партизани и Швабе. Прави пакао.

Северозападно од Тјентишта, на једној узвишици, батаљон застаде. Командант Гајо Војводић ме позва и нареди да позовем 1. чету која је отишла лево, узбрдо, да би се затим рокирала удесно. Журио сам за четом. Није је било на означеном месту. Пожурио сам да о томе известим групу са командиром. Ни њих није било тамо где су остали. Пошао сам где је најјаче пуцало. Сретох другарицу Зилу Мусић и сестру јој Фатиму. Кроз сузе ми кажу да им је погинуо брат Мујо, а да за Зећу и Хајра не знају ништа. Не знају ни где се ко-

мандант налази. Кроз експлозије граната и мина једва се споразумевамо. Однекуд испаде колона лакших рањеника и коморџија. Зауставише се код једног поточића. Иза буковог стабла црнпураста другарица виче из свег гласа да остављамо све сем пушака и бомби и брзо крећемо напред. Пошли смо за њом узаном стазом. Гранате и мине све ближе експлодирају. Све нас је мање у колони. Не зна се од чега се гине. ни од куда нас гађају. На стази наиђосмо на искомадан леш једне другарице. Мозак јој расут по путу.

На једном платоу наиђосмо на неколико другова. Седе поред мртвог друга покривеног ћебетом. Један друг плаче.

— Ко је то? — упитах.

— Сава, друже... Изгубисмо главу! Како сад да ратујемо! Ко ће да нас води? — лелечући одговара ми он.

Јурнух уз брдо. Упадам у стрељачки строј. Митраљези просто косе шуму. На све стране падају рањени и мртви. Даље се не може. Ону другарицу више не видим. Од наше групе остало је само неколико бораца.

Настало је затишје. У глави ми бучи. Одзвања ехо експлозија. Пред очима ми тужна слика бојишта. Некакав тежак бол ме притиска.

Растајемо се. Зар овде, на пола пута до слободе?! Овде крај хучне Сутјеске растао сам се занавек са мојим батаљоном. Већину од њих никада више нисам видео. Занавек остадоше тамо: Бранко, Каја, Ната, Драгица, Влајко и многи други. Нећу више никада чути малу Наташу да запева: „Ко је јунак нек' са нама пође. са слободом нека кући дође!" (Ови другови нису дочекали да дођу кући са слободом.)

Растао сам се овде на Сутјесци са Златарцима. Био је то најтежи растанак. Празним срцем продужио сам у Крајину. Ратовао сам и даље и увек чезнуо за драгим друговима.

Војин СТОЈЧИЋ

ПРЕКО СУТЈЕСКЕ У 5. БАТАЉОНУ

Спуштали смо се са Драгош-седла низ неко каменито точило, прекривено густом шумом. Брзо смо из заштитнице прешли на чело колоне. Пре свануће избили смо на обалу хучне Сутјеске. Наступамо опрезно уз падине Зеленгоре. Свуда око нас трагови недавне борбе: растрзана војничка опрема, поломљено оружје и лешеви. Непрекидно нас шиба тиха, али неуморна киша.

Са нама је од целог штаба батаљона само Милован Планић командант, јер је политички комесар Мићо Зорић још пре неколико дана упућен назад у пљеваљски срез, а заменик политичког комесара батаљона Живко Ђувер био је рањен у Недајну, па је и он враћен у позадину.

У досадашњим борбама изгинуло је много добрих другова: Милош Цвијовић, пушкомитраљезац и прекаљени борац, Драго Потпара, Павле Радовић, затим Љубомир Остојић, Божо Остојић, Павле Миликић, Љубан Тешовић, Михаило Јовић, Момчило Вучетић и Милета Вучинић.

У саму зору поче покрет и у полумраку се формирала колона. Кренусмо ка реци Сутјесци, кроз мокри шестар, коју убрзо почесмо прелазити. Ухваћени за руке опирали смо се воденој стихији. Малог Миладина отргла је матица и понела у мрак. Видоје Васијевић скочио је за њим и успео да га спасе.

С леве обале колона је одмах наставила уз кањон. Влада Латиновића. Мила Даниловића и мене одредише у претходницу. Скренуше нам пажњу на могући сусрет са борцима 1. далматинске бригаде. После стотинак ме-

тара заокренусмо удесно. Пели смо се у правцу Плећа, између Вилењака и Озрена. Десно од нас трештали су митраљези и одјекивало партизанско „Урааа". Бацачи почеше да пребирају и наш правац.

Стаза којом се крећемо, у ствари, је корито набујалог потока. Ноге стално клизају у расквашеним опанцима, а из вунених чарапа избија блатшава пена. Скоро истовремено сва тројица приметисмо испред себе људску силуету.

— Ко је тамо? — викну неко од нас. — Пуцаћемо, ако нисте пролетери! — додаде Миле Даниловић.

Силуета ћутке нестаде у заклону. Митраљески рафал пресече тишину. Посечене гранчице и лишће падоше по нама. Чврсто се приљубисмо уз земљу. Одјекну још неколико рафала, па наста тајац. Опрезно пођосмо пузећи напред, користећи заклоне. Пристиже и батаљон. Миле Даниловић хитро отпуза напред. На свега десетак метара испод рова, хладнокрвно хитну „крагујевчанку". Из дима и прашине излетеше увис капе, парчад одеће и тела.

— Ура! Напред пролетери! — Јурну цео батаљон.

Добро извежбани немачки војници одступају мимо правила и прописа. Винко се откотрља са једним Швабом низ стршшу. С леве стране приметих једног Немца иза букве како нишани. Био сам бржи. Његове ципеле биле су таман за мене, а пушка новије производње. Крај њега остадоше моји распаднути опанци.

Наиђосмо на немачке шаторе. Грозничаво стадосмо да претражујемо ранце и толбице. Неки скидају одела са погинулих Немаца, други дограбили ново шаторско крило или ћебе. Јагош Мирковић ми нуди немачки аутомат за пушку, али нисам пристао. Лакше је доћи до муниције за пушку, а и сигурнија је. Неко ми даде парче милиброта и два-три кекса.

Немци су искористили предах. Прибрали се и поново јурнули. Заборавили смо да је рањена звер опаснија, а неопрезност се свети. Истовремено и десно од нас се закува. Испод Крекова су одјекивали рафали и експлозије бомби. Кањон је јечао.

Повлачили смо се и пуцали. Миле Даниловић се никако не сагиње, већ гађа стојећи. Одједном му лева

рука немоћно клону. Од чела наниже поче да му се слива неко језиво бледило, а очи засијаше. Повукох га у заклон. Изненадих се како брзо издахну.

Настаде тајац. Сам сам. Не чујем никога у близини. Гласно позвах Влада Чечића. Уместо одзива одјекну рафал одозго из шуме. Одјекну и други са моје леве стране, а одмах затим чух Миливоја Ђерковића. Звао ме да се брзо извлачим. Сустигосмо групу другова који су носили, на шаторском крилу, рањеног Раша Јањушевића, заменика комесара чете. Метак му је прошао кроз слабину, а црева испала напоље. Покушавамо да га спасимо. Прстима враћамо црева натраг, али узалуд. Из батаљона нас пожурују, јер Немци наступају. Рашо моли да га убијемо другог излаза и нема. Али ко је толико јак да изврши овакву дужност. Стануша Перуничић гласно плаче. Сузе се откидају и осталима. Рашо је ипак најодлучнији. Сам дограби пиштољ из футроле једног друга. Загрли нас све погледом и сасвим смирено изговори: „Здраво, другови!" Спустили смо га под један грм, тешко одвајајући поглед са његовог смиреног, скоро блаженог осмејка на хладним уснама.

На једном пропланку искупио се скоро цели батаљон. Од штаба батаљона био је ту само Милорад Перуничић вршилац дужности политичког комесара и Милко Старчевић, „штаблија". Јагош Мирковић раширио некакву секцију, запленили од Немаца. Договорили су се којим правцем да окренемо. Нису дуто већали. Милко Старчевић саогпнти да кренемо у правцу Зеленгоре, између Озрена и Вилењака.

Пошли смо заобилазним путем, поново уз брдо. Добро ме је ознојио талијански пушкомитраљез. Наиђосмо на једну мању групу бораца из 1. далматинске бригаде, те се и они прикључише.

Доле, у кањону, борба је малаксавала. Чули су се повремени рафали и појединачни пуцњи пушака и гшштоља. Пуцњи пиштоља нису одјекивали, те закључисмо да гађају из непосредне близине. Сигурно убијају рањенике. Трзали смо се на сваки пуцањ, јер су доле остали наши другови. Михаила Остојића смо носили рањеног преко Дурмитора све довде. Доле је и пушкомитраљезац Драго Ђерковић. Остао је и Вој-

слав Остојић са старим оцем Бошком, добровољцем још из балканских ратова.

Дан је већ био на смирају кад смо изашли на косу више Хрчевке. Успели смо да прођемо неопажени. Брзо смо се спустили и прешли кањон. Овамо је већ лакше, не чују се злослутни пуцњи из кањона Сутјеске. На изласку из кањона Хрчавке погину Милован Васијевић. Једва да смо чули пуцањ са косе иза нас. Вероватно се на њега окомио немачки снајпериста, јер је преко рамена носио нове немачке панталоне.

Пред вече обрадовали смо се немачким „родама" које су бомбардовале ивицу шуме испред нас. То је био знак да су наши близу и да више нећемо бити усамљени! Испред нас су се поостирали пропланци са лепим пашњацима Лучких Колиба.

Миловап ГОЛ1УБОВИЋ

КАО РАЊЕНИК НА СУТЈЕСЦИ

Седми јун. Већ се спустио мрак. Ход по камењару ми је причињавао посебну тешкоћу. Десна рука ми је висила о врату. Уз сваки јачи покрет осећао сам шкргутање костију разбијеног рамена и плећке. Морали смо ићи напред у правцу пробоја, јер се непријатељ налазио у непосредној близини.

Осми јун. Кратак предах у селу Црна Гора и опет покрет. Ујутру ми је Жарко Видовић, начелник штаба бригаде, дао свога коња да би се њиме послужио до Рудина. Тек други или трећи дан хода преко Сушице и села Недајно стигли смо до Рудине, где смо изашли у јутарњим часовима. Одмах је почела да дејствује и непријатељска авијација, од које смо имали приличне губитке. Наступила је пометња у повлачењу.

Ступање у кањон реке Пиве и прелазак преко импровизованог моста на реци били су врло тешки, јер је баш тај пут којим смо силазили непрекидно тукла непријатељска артил>ерија. Прелазећи преко моста сазнао сам да је негде у кањону погинуо Мине Зекавичић, борац Златарског батаљона.

Ми рањеници смо се кретали заједно са борцима. Кад већ идемо са њима, пожелех да сам са својом четом. Пешачим, а рука виси о врату. Изнурен сам. Рана упорно досађује. Па, ипак, знам да у овој ситуацији имам предност што нисам рањен у ногу.

На Вучеву, приликом силаска ка Драгош-седлу, опет непрекидно туче непријатељска артиљерија. И овде пометња. Кретање напред било је врло успорено. Било је критично да пређемо једну голет. Прешли би-

смо је са мањим губицима да је било могуће успоставити какав-такав ред у нереду у коме смо се ми рањеници нашли. Наше биваковање у шумама Вучева и око Мркаљ-Клада, гладовање и ишчекивање непријатељске авијације, изазвали су код нас неку тешку слутњу о даљем исходу из овако тешке ситуације. Бодрили су нас једино успеси наших јединица које су се пробиле напред, као и помисао да смо се и досада у току борби више пута налазили у тешком положају, па смо све савладали и издржали.

Нестрпљиво сам очекивао покрет према кањону Сутјеске, јер смо некако у том покрету видели излаз. Били смо спремни за покрет. Ноћ је између 12/13. јуна. Не види се прст пред оком. Полако се крећемо напред, настојећи да не изгубимо везу. Осећамо да не идемо путем, него неким јаругама и вододеринама. Чули су се пригушени јауци рањеника и честа, пригушена реч — „веза". Коњи под товарима су се стрмоглавили, чула се лупа казана, али се дисциплиновано ишло напред.

У саму зору стигди смо на реку Сутјеску. Наши пионири су направили један мост преко кога смо прешли. Наше јединице биле су на положајима на левој страни Сутјеске. Наједном се проломила ураганска митраљеска и пушчана ватра и чуле се тупе експлозије ручних бомби. Чули су се и узвуци наших бораца: „Напред, партизани!" и „Ура". Кањон се претворио у једно паклено бојиште, тако да се није могло оценити одакле све пуца. Настало је комешање. Ми рањеници који смо се могли кретати налазили смо се испред непријатељских положаја, заједно са борцима кад су јуришали да би извршили продор.

Борба је јењавала. Када је избачен из строја већи број нашег командног кадра, више није било јединствене команде. Поједине групе из наших јединица су самостално покушавале пробој. Сазнали смо да је погинуо командант дивизије Сава Ковачевић. Рекли су ми да је погинуо заменик политичког комесара моје чете Владо Шапоњић, затим пушкомитоаљезац Страјо Милошевић Шуцо и борац чете Славо Кукуљац.

Нашао сам се са оцем Сејдом и сестрама Златом и Пашом. Стајали смо онако беспомоћни, када нам је дру-

гарица Сеика Ракочевић из 4. батаљона рекла да ми је рањен брат Хајро, тада курир штаба дивизије. Одмах сам питао у који део тела. Сенка ми је одговорила да је рањен у ногу. Нисам имао времена да жалим што је рањен, него сам љутито повикао: „Откуд баш у ногу". Било је јасно да у оваквој ситуацији онај ко има здраве ноге може бар мало да се нада да ће одавде на неки начин изнети главу. Почели смо се полако привлачити месту где би се могао налазити Хајоо. Он се појавио јашући иа коњу, блед и изнурен. Опет сам почео да се вајкам што је рањен у ногу, као да је он могао да бира где ће бити рањен и као да се ту сад нешто могло изменити!

Сада је наша породична група појачана са још једним рањеником. Испред нас су промицали познати ликови бораца и руководилаца. Неки би се помало задожали и с нама измењали по неколико речи, а већина их је пролазила не задржавајући се. Однекуда се ту нашао и поп Јевстатије Караматијевић, са ћерком Кајом. У једном моменту више нас одјекну експлозија и Каја паде. Погођена је у стомак. Утроба јој се видела. Покушали смо да јој помогнемо. Она је била још жива и сасвим тихим гласом молила: „Убијте ме". Ускоро је заћутала, издахнула је. Више ње стајао је прота, нем. непомичан. Около падају гранате. После дужег стајања. саже се и пољуби је у чело и оде према реци. Мој отац је узео неко ћебе и покрио Кају. То је било све што се за њу у овој ситуацији могло учинити.

Сада тек настају праве тешкоће. Куда рањени и изнемогли? Куда нас петоро, и како спасити живот?

Прикрили смо се у жбуњу и чекали да прођу Немци. Сутрадан је наш мали рањенички ешелон кренуо према Дурмитору. Истим путем и у истим мукама до места где сам рањен.

28. јуна, после дуге глади, болова и непрекидног пешачења, нађосмо се под Дурмитором. Под њим сам преболео рану.

Зеђо МУСИЋ

СУСРЕТ НА СУТЈЕСЦИ

Заорише се повици: „Ура! Напред пролетери! Јуриш ...!" Овај борбени зов пробијао се кроз ураган мнтраљеске ватре и бомби и одјекивао литицама кањона Сутјеске. У том тренутку десна нога ме страховито заболе. У колену осетих како ми кости захрушташе. Остах седећи као прикован за земљу.

Шта се то догађа са мном? Значи, дође оно чега сам се ових дана највише бојао. Дође у најтежим тренуцима. Осетих велику жеђ. Али узалуд, за то не беше прилике.

Подамном, на трави је, велика локва крви. Сиве ми чакшире од војничког ћебета обојеие угаситоцрвено. Кроз усирену крв неугодно штрчаху вунене жице на месту исеченом куршумима. Нога лежаше у необичном положају, са петом напред. Покушах покренути је, али не могу. Прихватам обема рукама ногу да је окренем у нормалан положај. Кости зашкрипаше, а страшни болови ме спопадоше. Прели ме хладан зној.

Сада сам стотинак корачаја даље од ровова, од места где сам пао. Неко ме изнео док сам био у несвести. Опет проматрам крваво колено. Истргох нож из каније. Исекох панталоне уздуж ногавице до повише колена, а у усиреној крви унутрашњег дела панталона запазих пет-шест кошчица величине и облика јечменог зрневља. То беше куршум разнео.

Претражујем очима бојипгге око себе. Гледам неког да препознам међу мртвима, којих беше по свој коси као снопља пожњевена жита. Ево ту, недалеко од мене, неко је прекривен зеленим шаторским крилом. То је

сигурно командант!? Познајем му велике жуте артиљеријске чизме на ногама, вире испод шаторског крила. Боље што је покривен, многи сада мисле да је Сава пред њима, да командује. Да јуриша. А то за њих овог пута много значи.

Косе Озрена горе у стравичним повицима и пламену бомби, од узастопних јуриша. Ја сам беспомоћан, прикован за земљу. Проматрам пажљиво и од сваког јуриша, од сваке бачене бомбе с наше стране очекујем спас. Свака стопа напред, сваки ликвидирани ров за мене много значе. Кад се крене у јуриш, што их је више, што су жешћи, боље се осећам, а рана ме мање боли. Само још што и бога не призивам упомоћ да јуриш успе. Да се обруч разбије.

Не распознају се јединице. Војска у јуришу измешана. Запажа се да је добар број командног кадра из-1Инуо. Најхрабрији преузимају команду али и они гину. Одмах се у јуришу регрутују други. Командују, јуришају. Само што изврше један јуриш, они што у њему не падну већ су на окупу, не предахнувши, прикупљају се за други силовитији и жешћи. Придружује им се једна група, придружује им се њих 5, прилази 10, извиру из жбуња, ничу из камена. Међу њима познах неке из мог Златарског батаљона. Ево Страја Милошевића Шуца, ту је и комесар 1. чете Влада Шапоњић, ту су Глишо Дробњаковић, Славо Кукуљац и још неколико Златараца.

Паклени повици. Опет храст и трава дрхшћу. Падају другови, гину. Паде Глишо. Истог тренутка проређени, не обазирући се на оне пгго падају, јуришају живи. Пада Влада, пада Шуцо. Не мичу се. Да ли је неко од њих у несвести од ране или су сва три мртва? Много их паде за један, само једоши јуриш! Ко зна колико је још сада пало? То је само овде, на овом малом простору, под рововима, што ја видим.

Тутњава и стално тутњава. Ветерник, Трескавац, Волујак, Маглић и Вучево као да се ломе. А њихове суре литице хиљадуструко одјекују, далеко одбијајући ехо ка понорима укрнггених кањона Пиве и Таре, Сутјеске и Дрине, објављујући на четири стране како је тврда слобода, како се тешко до ње долази.

„Ура . .. јуриш!" Опет страховита граја пропраћена паљбом од које би рекао — небо и земља горе.

Пршти ваздух исечен челиком, на све стране фијуче. Лишће, грање и људи кошени ватром падају. Гладају двојица, пада Љубо, паде их још доста. Падају као љеса. Многе које малочас видех сад не видим. На њихова места дошли су већ одмах други. Међу њима видим: Милована Пејановића, Ивка Шапонића, Митра Радића, Крајишника из Пећке, Богдана Бабића из Медне.

У Јуришу их има и из 1. чете Златарског батаљона, чији је командир Зећо. Видех и њеног комесара Влада кад паде у туришу, али не знам где је Зећо, шта је с њим? Ако му се није десило већ нешто, био би ту. Не знам шта је са Мујом? Не видим ни Пашу ни Зилу. нема ни старога оца, ко зна шта је с њима?

Све живо јуриша. Један са завојем на глави, раширених голих руку јуриша, иде на пробој. А други, ослоњен на штаку, једном руком се поштапа, а другом носи бомбу. И тиЛусар што иде на коленима и он би хтео да јуриша. По свему судећи, овде опстанка нема, јуриш је сигурнији него чекање.

А ја седим и посматрам док другови гину. Устаћу и ја, на мене је ред. Али ми колено клону, болови страшни, обли ме хладан зној. Остах прикован за жуту пескушу. „Овог пута нећеш на јуриш, с тобом је свршено" — с горчином закључих.

Ево двојице из мог батаљона, из чете тешког оружја, Милован Пејановић и Реља Мркајић. Могу их дозвати, нису далеко, можда имају воде?!

_— Ај Миловане! Реља!

Окренуше се и вратише. Прићоше ми збуњени и забринути.

— Умрех жедан, другови. Мало воде! — завапих.

— Да погледам — рече Милован.

Таман да прихвати чутурицу а куршуми зафијукаше. Саже се. Прилеже крај мене. Нађе мало воде, коју је оставио за себе.

— Већ неколицину сам рањених напојио. Ово припекло сунце, а рањеници изгубили доста крви, па јадни поскапаше без воде. А где можеш да им не даш кап

воде, па макар ми следећег дана вредела живота? — рече пружајући ми чутурицу.

Нагох и прогутах халапљиво оно неколико капи. Као да ми се мало разведри, као да прогледах.

— Миловане, како је стање на осталим положајима? Какви су изгледи за нас рањенике?" — Милован само слеже раменима. — Знаш ли нешто за неког од мојих? — запитах са стрепњом.

Опет слегнувши раменима, Милован рече да на бојишту, од како је свануло, никог од мојих није видео. Нека зебња захвати ме свег, учини ми се као да нешто зна. Зна рђаво, а неће да ми каже. Мало зађута, па рече:

— Ево, Хајро, видиш и сам шта је. Наших је много изгинуло. Знаш и за команданта. — Милован крену да устане.

— Миловане, молим те, склони ме мало са пута, да ме ове махните кљусине не газе.

Он ме дохвати испод једног пазуха, а испод другог Реља и повукоше ме и прислонише уз вододерину.

— Покушаћу да пронађем некога од твојих! Гледаћемо да дођемо до тебе — рече Милован одлазећи. Одмиче, а мене шзитискују црне мисли: како да никог од њих петоро није видео жива или мртва?! Па то је немогуће! Нису вал.да већ на Дурмитору или на Пиви сви изгинули?!

Наиђоше ускоро Јован Поповић из Вилова и Радомир Стевовић, мој комшија из Нове Вароши, оба из Златарског батаљона. Радомир ми приђе. Страшно му беше кад ме виде у оваквом стању.

— Радомире, молим те! Ако успеш изаћи, ако у овом паклу сретнеш живог Зећа или Муја, Зилу или Пашу, или мог старог оца Сејда, предај им овај опасач са „штајером" и ножем. Много ћеш учинити за мене и за њих. Поздрави их! Реци им да сам остао овде на косама Озрена изнад Тјентишта. А ја ћу се карабином послужити, са њим ћу све прекратити.

— Не, Хајро, нека ти „штајера" и опасача, требаће ти. Ти ћеш изаћи — рече мало несигурно и дрхтећим гласом.

Пружајући ми руку, растадосмо се. Обећа да ће се потрудити да пронађе неког од мојих, да им бар каже шта је са мном и где сам остао. Одмаче се од мене, нечујно као да напусти мртваца.

Разумех га. Осећао се онако као кад сам се ја растајао од рањеног Славка. Заиста, тешки су то и мучни растанци. Према свом ратном другу осећаш велике обавезе, али ових дана, неки пут, ниси у могућности да му пружиш ни мало помоћи, ни када му је најпотребније. То мучи и тебе и њега, не знаш коме је горе. Тешко, заиста тешко!

Дан је одмакао. Како се сунце клонило западу, јењавала је и борба. Не чујем више честе и ватрене повике на јуриш. Живи партизани ретки на бојишту. Ту су мртви и рањени. С времена на време видим како се крећу тројке и петорке намрштених чела.

Још не схватам шта се све зби. Да ли наши победише или сви изгинуше? У правцу Зеленгоре чују се рафали и повремене експлозије бомби. Можда је 7. дивизија ударила с леђа, можда се враћају по нас рањенике?!

Али, ево непријатеља из Кућишта, постепено се примичу. Са нама рањеним је готово, па макар то и била 7. дивизија. Пре него што она стигне, они ће са нама свршити. Пуцају, а више то нису одговори на наша јуришања. То је пуцњава на двојке, тројке које промичу бојиштем.

— Друже, зар ти остао ту!?

Пренух се на ове речи и пред собом угледах стаситу Сенку Бакочевић из Мојковца, из нашег 4. батаљона.

— Хајде да те носим! — иако преморена, рече то одлучно.

Изненади ме ова њена, колико дубоко људска и другарска, толико и непромишљена решеност.

— Па где да ме носиш?! Немаш ме где носити! Обруч се све више стеже. Око нас свуда исто. Видиш, они нам већ прилазе. Добро би ми учинила да ми мало воде нађеш.

— Хајде да те носим, па ћемо воде наћи — рече прихватајући ме испод пазуха, са намером да ме подигне.

— Не, другарице, колико год ме вукла по овом бојишту и са мном се мучила, изаћи не можемо. Непријатељ је са свих страна, велико ће чудо бити ако и сама успеш жива проћи.

Она стаде исппед мене и у недоумици нгга да предузме рече:

— Буди сигуран, старог хоћу или неког од твојих наћи ћу да им кажем гдје си остао!

Поздрави се са мном, остави ме. Јако јој жао би што не допустих да се ангажује око мене. Тако би само узалуд довела себе у опасност. Њена љубав према рањеном другу далеко је у овим моментима прелазила њене скромне могућности. Очигледно, ни једног тренутка није помишљала на свој живот. И кад она ишчезну тешким корацима, шљапкајући блатом вододерине, мени се груди надимаху и у грлу ме нешто поче гушити. Оборих поглед нози. Тешка рана, изломљено колено. На неком другом месту рана би била подношљивија, али рањене ноге у овим тренуцима . . . То је сада много теже од смрти.

Још више малаксах. Поглед као да одлете далеко преко Доине, преко литица Вукуше и Љубишње. Тамо далеко је Златар, тамо су врата родног краја! Тамо је моја кућа са црним дрвеним кровом, а пред кућом сирота стара мајка, погрбљена и оседела, заокупљена злим слутњама. Она празно зури у шумовите падине Златара, куда јој једне ноћи, пре два лета, пре две дуге године, кренуше из куће: муж Сејдо и синови: Мурат, Бећир, Шућро, Зећир, Мујо, Хајро и кћери Паша и Зила. Кренуше под оружјем, кренуше деветоро њих! Шта је са њима?

Наиђе тада коњ, мршав и пропао, а избачена ребра личила су на кош. На њему стари самар без улара. Једно парче конопца висило му је о врату. Примаче се до мене. Пружих руку и ухватих га за комадић конопца. Погледах око себе не бих ли видео кога ко ће ме ставити на коња. Нема никог. На једном камену се-

део је један људски лик. Махнух му руком. Крену према мени. Девојка тифусар стајаше испред мене. Позив није чула, јер је оглувела од тифуса, али је махање руке видела. Приведе коња под камен, привуче ме на горњу страну. Придржавајући рањену ногу, да је не повредим, попе ме на коња. Кренух сам, не знајући куда. После краћег лутања, коњ ме донесе до рањеног брата Зећа, оца Сејда и две сестре Паше и Зиле. Сад сам бар био са својима.

Као да сам се поново родио.

Хајро МУСИЋ

ЧОВЕК ЈЕ ПОБЕДИО МУКЕ

Кад смо стигли иа Вучево, сазван је састанак целе бригаде. Командаит Јакић нам објасни ситуацију и саопшти задатак. Морали смо да штитимо одступницу Централној болници и другим јединицама које се долином Сутјеске пробијају ка Босни. Добили смо наређење да утрошимо сву муницију од тешког оружја, а оружје онеспособимо и оставимо, јер је немогуће по козјим стазама вући га собом. Трештало је и пуцало неколико сати, па је непријатељ вероватно мислио да на том месту спремамо продор. Кад смо завршили артиљеријски ватромет и оиеспособили тешко оружје, примили смо последње следовање хране и кренули. Целу ноћ смо ишли козјим стазама, низ окомите литице. Падали смо и устајали, те поново настављали пут. Зора је почела да се беласа на небу изнад кањона, магла је почела да пузи уз литице и пред нама се откри Сутјеска, брза и хучна. Понеко прође води да се умије и освежи. Током ноћног марша мени се опанци распали. Ноге ми се упалиле, па бриде као да ми се иглице забадају у живо месо. Изух се да у води расхладим ноге. Одмах затим прегазисмо Сутјеску, па кренусмо шумом коју су затварали зидови кањона.

После сат хода наишли смо на прва непријатељски митраљеска гнезда. Зачас поче жестока борба. Трешти и пуца одозго и одоздо. Одјекују кањони Сутјеске, ври као у казану. Јуришали смо, ваљда, један сат али без успеха. Немогуће је било пробити тврди зид. Ми јуришамо уз брдо, а Немци одозго туку право у главу. Многи су остали на тим литицама, да се никад не врате

кући. Борба се водила цео дан, а кад се на Сутјеску спустила ноћ, повукли смо се у долину да предахнемо и да се пребројимо.

Није било много времена за одмор. Пало је наређење да се поделимо на мање групе и тако поново кренемо. Моја је група бројала око десетак бораца. Скуписмо се у гомилу да пођемо опет узбрдо. Месец као да се негде сакрио, па не осветљава пут. Пузимо хватајући се за шибље, травке, за го камен, и један другог прихватамо за скуте, за ноге, бауљамо тако по тесту мрака и одмичемо. Целу ноћ смо тако пузили уз стене и када смо се дохватили врха, мислећи да смо изашли из обруча, забелела је зора. На око 50 метара од нас приметисмо немачке бункере. Напред се није могло, а ни натраг, јер би нас истакнути осматрачи свакако осетили.

У тишини легнемо где се ко нашао и замаскирамо како смо знали и умели. Лежали смо тако скамењени од ишчекивања, а дан се одужио. Зрак сунца се пробија и осветљава, као да прстом упире и показује: „Ево их, ту су". Лежимо и чекамо. Чекамо време. А оно стало. Чини се да су се све ствари овога свега уротиле против нас. Један хниљати камен забио ми се у кук, па жуљи и боли ме. Не смем да променим место да се шипражје не би помакло, већ се само мало дигнем на лактове и тако ослободим кук притиска да крв може да прострује. Кад ме рука заболе, легох немоћан. А баш сад упорно гризе испод лопатице, а не могу је дохватити. Какво би задовољство било почешати се овог тренутка!

И глад поче да мучи. Док си у маршу или у јуришу, док пуцаш или се пребацујеш од заклона до заклона, не осећаш је. Кад си активан заборављаш на њу, јер ти је пажња заокупљена. А када лежиш непокретан, прилепљен за земљу, глад тада постаје несносна. Желудац се стеже празан. Грицкам траву испод себе желећи да се некако заварам. Од горког укуса уста су ми пуна пљувачке, а стомак ми се грчи на повраћање.

Сунце упекло у теме и навлачи сан на очи. Завлачим цев пушке подасе да не би бљеснула на сунцу и одала ме. Из непријатељских ровова допире разговор,

да би се полако утопио у зујање ројева пчела. А то се зујање онда изгуби у даљини и све се одједном утиша. Заспао сам. Рафал ме тргао и већ је мрак висио на врховима. Хтели смо отићи, али нас жестока ватра заустави. Зид огња се испречи. Заустависмо се за тренутак као да размишљамо, а затим јурнусмо натраг. Што даље одатле, што даље! Натраг низ литицу, натраг у увалу Сутјеске!

Тако је прошло три дана узалудних покушаја да се пробијемо и моја се десетина распала. Неки су остали у гудурама, а неки се распрсли не знајући куда. Остадох са једним другом. Седели смо тако, он и ја, у једној вододерини заштићени мраком и премишљали шта ћемо и куда ћемо. Он ме наговарао да кренемо за Санџак, али се мени није ишло. Хтео сам да се пробијемо за Босну, куда је, знао сам, отишла главнина наших снага.

Свитало је. Још једно јутро. Још један дан мука и неизвесности. Ко зна који је дан, који месец, на све смо заборавили. Знамо само да свиће и да се смркава. и опет тако. Шум који се приближавао привукао је нашу пажњу. Машили смо се оружја и ишчекивали. Кроз грање се показало шаренило партизанских униформи и нама лакну. Кад прићоше ближе, ми им се јависмо. То је био члан Врховног штаба, који је остао отцепљен од главнине наших снага. У групи су биле две другарице и неколико другова — десетак њих укупно. Они нас позваше да им се прикључимо.

Наша група је и даље остала у казану Сутјеске, јер је било још увек немогуће пробити се. Ноћу су ракете и светлећи меци парали небо над нама, а дању су Немци претраживали терен парцелу по парцелу. Завиривали су у сваки грм, сваку рупу и пећину. Да нас не би приметили, будно смо пратили њихово кретање по дану, те се ноћу пребацивали у оне делове које су Немци већ преконтролисали.

Маневришући тако да спасимо голе животе, наиђемо једном приликом на неког изгубљеног борца. Сам, у тој затвореној пустињи, без наде и без жеље, седео је укочен на једном камену и наслоњен на пушку зурио у празно. Не знам како се звао тај човек, тај борац који то више није био. То је само био један го живот

и ништа више. Живот који је висио о концу, који је могао сваког тренутка да буде прекинут. Кад смо му се приближили није устао, нити се покренуо. Није проговорио ни речи. Немо је гледао у нас. На лицу нисмо могли прочитати ни тугу, ни радост што нас види. Седео је и даље на овом камену скамењен и једино му се очи напунише сузама које линуше низ лице. Ми прођосмо ћутке поред њега, нико га није ословио. А кад минусмо, он устаде као сенка на месечини и пође за нама. Није се прикључио колони већ нас је пратио на одстојању од једно десетак метара. Пратио нас је упорно и у стопу као утвара.

Пошто је било опасно повећавати групу, јер смо и у овом саставу једва успевали да се кријемо, на једном застанку неко од другова прође и рече му да нас више не прати, да не иде за нама. Неколико пута му је говорено да нас остави, да овако и себе и нас излаже опасностима. Али он није ништа одговарао, само нас је мирно гледао као трудећи се да нас се сети. Имао је на тренутке израз лица као да је некада некога познавао, па сад покушава да се сети његовог изгледа. Но само на тренутак, а затим би се тај израз изгубио у опуштеном празном лицу. И када бисмо кренули даље, човек би опет ишао за нама.

Кад смо га ко зна по који пут опоменули, човек је проговорио. Кроз стиснуте усне провлачиле су се речи. Речи тешке и опоре: „Или ћу са вама, или сам мртав" — рекао је и ућутао. Страшан бол притиснуо ми је груди, осећао сам потребу да јаукнем до неба. Желео сам да узмем човека за руку и да га поведем у зелену долину без сенки или да немоћан нестанем, да се изгубим. Победио је он, човек. И даље нас је пратио у стопу и сви смо били узнемирени кад бисмо га изгубили из вида. Али он се увек појављивао. Мучио се са нама, стрепео, делио добро и зло и био опет борац. Да, човек је победио муке!

Три дана и три ноћи крили смо се по шумама и шипражју од Немаца. Исцрпљеност је почела да слама наша тела. То је био седми дан гладовања. Сабрали смо се у једну увалу коју је вода излокала и чекали. Једна другарица ми предложи да погледамо около да ли се

може нешто наћи за храну. Машим се пушке и кренем опрезно кроз шуму. Полако, сав претворен у око и ухо, ишао сам ни сам не знам колико дуто, док не доспех на један пропланак. То је био раскрчен део шуме. Уз саму шуму, на пропланку, стајала је сиротињска колиба. грубо склепана секирама дрвосеча. Са пушком на готовс прићем колиби, нагнем се кроз прозор. Кроз почађела и прљава окна нисам могао ништа да видим. Дођох до врата, полако их гурнух и уперих пушку. На поду опружен лежао је немачки војник. За тренутак нисам био сигуран да ли је мртав. Али задах леша ме умири.

Топот испред колибе трже ме. Притајим се и опрезно провирим кроз врата. Једно коњче се врзмало около, као да је осетило живог човека, па и оно тражи друштво и заштиту. Прискочих му хитро, зграбих га за улар и потапшах по врату како бих га смирио. А коњ ме је гледао захвално. Покупим Немчеве ствари. поведем коња и кренем натраг ка ували.

Кад се појавих овако натоварен и водећи коња са собом, сви ме радосно дочекаше. Сад је требало убити коња. Пуцати нисмо смели да се не бисмо одали, јер је непријатељ још увек чучао свуда около. Морали смо га заклати. Био сам толико гладан да нисам могао чекати да се испече месо, већ сам још врућу џигерицу јео. Ждрао сам гушећи се. У торбаку се нашло мало соли, те је још више пријало. Ваљда сам појео једно кило те џигерице. Неки то нису могли, па заложисмо ватру, покрисмо је одзго шаторским крилима да нас не би одавала, а на жару попржисмо коњско месо.

Цела се група окрепи и дође себи, а неколико већих комада одрезасмо да нам се нађе. Одерасмо коња и од коже направисмо неколико пари опанака, те се и ја најзад обух. У том нас затече ноћ и то за дивно чудо мирна и тиха какву већ дуго не видесмо. Није било ни ракета, ни пуцњаве. Иван Милутиновић рече да су се Немци сигурно повукли док нема пуцњаве и одреди патролу која ће изјутра кренути напред у извиђање.

У зору са патролом кренем уз литицу. Кад се испесмо на врх, нигде живе душе. Зјапе празни немачки ровови. Све то изгледа нестварно и не верујемо да

нема Немаца. Позвасмо остале другове, посаветовасмо се и сви заједно одлучисмо да кренемо преко Волујка за Херцеговину, јер нам је тај правац слободан.

Како се договорисмо — тако и учинисмо. Прећосмо Волујак и спустисмо се са друге стране плашше, у нека села испред Гатачког поља. Ту се снабдесмо храном и пропитасмо о ситуацији. Сељаци нас обавестише да је Гатачко поље пуно непријатељских војника и да се тим правцем не можемо пробити у Херцеговину. Испесмо се на једно дрво, кад имамо шта видети: Гатачко поље пуно војске, шатор до шатора! Окренемо натраг одакле смо и дошли. Паде наређење да се иде за Црну Гору. Прешли смо Вучево. прегазили Пиву и стигли до кањона Таре. После кратког извијања, утврдисмо да су другу обалу запосели Талијани с великим снагама, те не бисмо прошли да смо птице, а не група измучених партизана.

Опет се вратисмо назад одакле смо и кренули, решени да идемо за Босну. Пут нас је водио самом долином Сутјеске, куда је прошла главнина наших снага. Мртви партизани посејани свуда около били су нам неми путокази за Босну. Уз реку се протезао дуг ред свежих хумки, са грубо одељаним крстачама и шлемовима који су висили на њима. Ни Немци, очигледно, нису могли да сахране своје. На јунској врућини распадала су се тела, пунећи долину Сутјеске страшним задахом, да се није могло дисати. Птице су кљувале лешине, црви су их нагризали. А ми, последња колона живих, прелазили смо овим страшним разбојиштем, неспособни да покопамо мртве другове, неспособни за тугу и бол, ношени само жељом да што пре напустимо ову долину покоља и уништења.

Јусуф МУСЛБЕГОВИЋ

НА ТАРИ САМ БИО СПЛАВАР

Наш пут са Сутјеске ка реци Тари био је врло тежак. Ишао сам са групом другова из 3. санџачке бригаде; били смо гладни, уморни и потпуно исцрпљени у борбама на Сутјесци. Непријатељ није дозвољавао да се прикупе и среде наше јединице, већ нас је пратио у стопу. Времена није било, Тара се морала прећи што пре. Та валовита, брза и хладна планинска река није у то време имала никаквог газа. Морали смо се сналазити како знамо и умемо, да се пребацимо на супротну обалу реке. Угледао сам један забачени сплав, био је удаљен од обале десетак метара. Уз велике напоре успео сам да сплав некако довучем до обале, а у међувремену су два-три друга препливала реку. У тој групи су били Велимир Јакић, Жарко Видовић. Смајо Влаховљак и Бошко Шкрбовић.

Овим сплавом пребацио сам свега две групе другова, њих шест. Покушај да пребацим следећу групу није успео, јер нас је немирна река понела. Њена матица била је јача од наших мишића. Полетели смо на коловрат и сплав је потонуо. Када је поново изашао на површину воде, успели смо да се за сплав ухватимо и некако смо дошли до супротне обале. Кад сам изашао на обалу, појурио сам за другарицом Коком, коју је вода однела скоро цео километар. Када сам је стигао, запливао сам и потискујући је ка обали извукао је из Таре. Тиме сам спасио и архиву наше бригаде, јер ју је Кока носила у торбаку на леђима.

Са супротне стране су ме позвали Воја Лековић и Велимир Јакић. Рекли су ми да са групом другова

кренем низводно, неких 3—4 километра, пошто су сазнали да тамо постоји сплав са жицом. Кажу да је био италијански. Они су га ту оставили пошто су прешли Тару. Нашли смо сплав и поново почели пребацивање преко реке. Али није добро ишло. Када сам дошао на половину реке, сплав је стао, тако да нисам могао ни напред ни назад. Почела је још једна борба на живот или смрт. После више покушаја успео сам да се некако отиснем до супротне обале. Били смо принуђени да овај сплав напустимо и донета је поново одлука да се вади сплав који је био потонуо. Тешком муком извукли смо га из воде и њиме је пребачена половина другова. Али до краја нисам могао издржати. Иецрпљен и изнурен од глади, јер нисмо имали ништа да једемо, снага ми је попустила и потпуно сам малаксао. Пребацивање је било прекинуто, јер сам сплавом знао само ја да управљам.

У једном тренутку приђе ми Воја Лековић и показа руком на супротну страну реке, додајући: ,.Шта ћемо. Емине, са оним друговима? Зар да дозволимо да остану и падну у руке непријатељу?"

— Друже Војо остајем и ја с њима, јер сам потпуно исцрпљен и малаксао од глади — одговорих му.

Воја позва неког од другова и нареди да се изврши претрес торбака и да се нађе бар нешто хране. Код двојице бораца који су боловали од тифуса пронађена је шачица овсеног брашна што су га они негде обрисали испод воденичког камења. Напола је било помешано са песком. Пронађена је и шачица јечма у зрну. Направљен ми је скроб од брашна, а јечам је попржен у порцији. Кад сам то појео, снага ми се повратила. Наставио сам са пребацивањем другова. До два сата после поноћи успео сам да сплавом пребацим и последњег.

И данас жалим другове код којих су пронађене оне мале колочине хране. Они су умрли на путу од Таре до Бобова.

Емин ХАЏОВИЋ

ДЕВЕТ ДАНА НА СУТЈЕСЦИ

Мрак је већ падао када смо се од Драгош-седла почели спуштати уском вододерином ка Сутјесци. Са нама је била и Централна болница. Врло споро смо се спуштали. Хиљаде рањеника и болесника, на коњима, носилима и пешке милело је стопу по стопу стрмином, кроз густу шуму, посртало и падало у густом мраку. Упадали су у колону бораца и сваки час је прекидали. За целу ноћ прешли смо само 2 километра, колика је раздаљина од Драгош-седла до реке. Зора нас је затекла на десној обали набујале и хучне Сутјеске.

Стојећи смо одржали партијски састанак. Формирали смо нову јединицу од приштапских делова. Ушао сам у њен састав.

Постројили смо се у шуми и примили борбене задатке. Поделише нам још по неколико метака и по парче живог говеђег меса.

Реку смо прешли без борбе. Развили смо се у стрељачки строј. Терен испред нас се одмах пење, обрастао ретком хнумом и шибљем и испресецан увалама и поточићима.

Подилазили смо немачким положајима. Швабе су ћутале. Наједном полете зелена ракета из немачког рова. Истовремено се отвори обострана ватра. Извршићемо јуриш. Од силне вике и паклене ватре нису се чуле команде старешина. Немци одступише на другу линију.

Настависмо напредовање за њима. Осуше митраљезима. Све се слило у непрекидну хуку и грмљавину. Сваки час понеко од нас пада и остаје иза строја.

Десно од меие погину Милосав Ђерић из Ивања. Потрчах према њему, али ме истог тренутка лупи зрно у ногу. Спустих се на земљу. Остали су ишли даље и падали. Нико никоме није могао да помогне. То ме је теже заболело него што сам рањен.

Склонио сам се некако са брисаног простора под један брежуљак. Осећао сам топлу крв која је шикљала кроз расцепану ципелу. Свуда по бојишту чула се јека рањеника. Препознао сам глас Милана Несторовића из Велике Жупе. Нисам могао да му помогнем.

На једном пропланку угледах тифусаре како се на коњима, са натученим шаторским крилима преко глава, врзмају брисаним простором, као да се ништа око њих не дешава. Одлучих да се повучем према реци. Недалеко од мене угледах једног Швабу, пресавијеног око стабла букве. Имао је нове жуте ципеле а из мојих су вирили прсти. Једна је још и метком избушена. Скидајући још топле ципеле са његових ногу сетих се мајчиног савета, пред полазак у партизане. „Чувај се сине!.,. И не узимај ништа са мртваца". Колебао сам се да ли да их обујем. Блато и моје поцепане ципеле ипак превагнуше. Швабине ципеле су биле удобне.

Тетурајући се дођох до реке. Загазих у ледену воду. Матица ме обори и понесе преко камење. У том моменту наиђоше два друга и једна другарица. Један од њих скочи у воду да ми помогне. Вода понесе и њега. Обојица се ухватисмо за једну букову грану која се њихала изнад саме воде. Изађосмо на другу обалу. Пређоше и оно двоје. Моје сукнено одело било је сада тешко као оклоп. Споро смо се кретали. Ухвати нас ноћ испод Драгош-седла, па се завукосмо у један жбун. Тресли смо се од хладноће у мокрим оделима. Онамо преко реке целу ноћ одјекивали су рафали и по нека бомба. Немци су убијали рањенике.

Сутрадан сам добио температуру. Болели су ме сви мишићи на рукама и ногама. Рана је страшно пекла.

Корак по корак пели смо се ка Вучеву. Угледасмо једног борца како седи наслоњен уз букву. Питамо га из које је јединице, а он ћути и гледа право у нас, некаквим језивим стакластим погледом. Кад приђосмо, видесмо да је мртав. Био је то тифусар. Пред њим, на-

слоњеиа на два камена, војничка порциЈа, а у њој мало воде и парче меса. Међу камењем, испод порције, неколико нагорелих сивих гранчица.

Изиђосмо на један пропланак да се осушимо на сунцу. Босанци су причали да су неки делови наших јединица успели да се пробију за главнином.

Наједном, зачу се пуцкетање грања кроз шуму из правца Вучева. Појурисмо што смо брже могли у шуму на супротну страну. „Халт! Халт!" — зачусмо повике иза нас. Скотрљасмо се сви четворо у један поток. Босанци окренуше низводно. Знао сам да онако ћопав не могу умаћи. Окренух назад уз обалу. Упалило је. Немци се сјурише поред мене у поток. После неколико тренутака одјекнуше митраљески рафали и прасак бомби. Остао сам сам!

Друга ноћ је била мирнија. С времена на време чуо се у даљини пуцањ. Доле у кањону хучала је Сутјеска. Чини ми се другојачија него пре борбе. По шуми су се разлегале хиљаде гласова ноћних птица. Налетела би на мене по нека шумска звер, па поплашена нагло мењала правац.

Хватала ме несвестица од изнемоглости. У стомаку је болно завијало. Ваљда од буковог лишћа и траве што сам појео. Одлучио сам да се поново спустим према Сутјесци. Нисам могао више да се пењем уз брдо.

Наиђох на мртвог коња уз обалу Сутјеске. Део тела изнад воде почео је да се распада. Делови који су лежали у хладној води били су неоштећени. Ово месо је било хладно, црвено и кисело. Легао сам у хладовину једног грма да се одморим.

Пробуди ме галама са оне стране реке. Скочих уплашено. Угледао сам наоружане сељаке. Врзмали су се по бојишту, скупљали оружје и опрему. Товарили су све на коње, свађали се и неколико пута се потукли. Остали су тамо цео дан.

Кренуо сам из заклона тек предвече. Свуда лешеви. Неки су већ поцрнели. Из уста, ушију, носа и рана вр-

вели су црви. Поплашене муве дизале су се у ројевима. Задах лешева је гушио.

Ишао сам низводно поред Сутјеске. Седао сам на сваких стотинак метара да се одморим. Пратили су ме читави ројеви мува. Нарочито су се окомиле на моје ране. Спустило се вече када сам стигао у село Ћурево. Препознао сам кућу у којој смо логоровали 1942. године при првом поласку за Босну. Тада сам се упознао са ћерком нашег домаћина. Звала се Луција. Када сам пришао кући изиђе пред мене једна средовечна жена, стави руку на уста и нос, а другом ми стаде махати и показивати да бежим. Стајао сам непомично. Било ми је свеједно шта ће се десити. Рече да Немци и усташе могу сваки час наићи из Фоче. Ни то ме не поколеба.

Обрадовах се кад се на вратима појави Луција. Била је већ стасита девојка. Није ме препознала. Кад јој се јавих, сузе јој навреше на очи. Узе ме за руку и поведе у шумицу више куће. Остави ме у једном честару, па се брзо врати. После неколико тренутака донесе лонче млека надробљеног хлебом од кукурузног брашна и сувих крушака. Појео сам халапљиво, па сам се опет целу ноћ превијао од болова у стомаку.

Сутрадан стиже истој кући Ристан Павловић — чика Риста. учитељ из Пљеваља. Био је јако изнемогао и ослабио. Једва се кретао. Исприча ми да су се неки делови наше бригаде успели пробити у правцу Црне Горе и Сашдака. Испрао ми је рану ракијом. Пошто се мало одморио и јео, позва ме да пођем са њим преко Дрине у Пљеваљски срез. Објасних му да не могу још да пешачим, па бих га само излагао опасностима. Отишао је сам.

Истог дана, пред вече, наиђоше Златарци Мишо и Војо Суботић са сестром Вером. Вера ми је поново испрала рану хипер-манганом и превила. И они су ме звали да пођем са њима, али нисам могао.[1]

[1] Сазнао сам касније да су четници у селу Веленићу, крај Челебића, побили све четворо: Суботиће и чика Ристана.

Одморио сам се још неколико дана у Ђуреву и онда једне ведре ноћи довео ме је један сељак до Дрине и попео на сплав од два брвна везана усуканим прућем. Отиснуо је сплав дугачком мотком и зажелео ми срећан пут. Понела ме брза матица ка средини обасјаној месечином. Дуго сам пловио низ воду. Страховао сам да ме не однесе сувише ниско. Коначно пред зору сплав је ударио у другу обалу. Био сам мокар до коже. Освануо сам у селу Мазочу. Код једног старог познаника остао сам још три дана.

Тако сам био, можда, последњи рањеник који је напустио бојишта Сутјеске.

Милика КИЈАНОВИЋ

ЧЕТНИЦИ СУ НАС ЗАРОБИЛИ ПОСЛЕ СУТЈЕСКЕ

На све стране одјекују пуцњи, не чујемо буку Сутјеске. Узалуд покушавам да пронађем другове из чете, са којима сам толико времена провео делећи добро и зло. Овде се нисмо растали уз стисак руке, како се људи обично растају. Нисмо имали времена за то. Друг Станко ми каже да је погинуо водник Ђерић, а за друге не зна. Док ми то говори, метак га удари у ногу. Зове ме у помоћ. Сам сам изнемогао, а не могу га оставити, четири године смо заједно провели у школској клуни и скоро две у рату. Чујем неразумљиве гласове. Немци туку и рафали кидају гране изнад нас.

Дан је топао и сунчан. Ваздух на моменте врло тежак од распадања лешева и угинулих коња. Чекамо да се одавде извучемо, а дан се отегао као вечност. Неко пронесе вест да су се неке наше јединице пробиле са Сутјеске и да маршују ка Босни. То нам у овим мукама пада као лек на рану, повраћа наду у спас. Шапатом се договарамо да се покушамо извући чим падне ноћ. Седма је ноћ како се кријемо по овим шумама.

Најзад смо кренули, али смо брзо набасали на Немце. Спавали су, а ми смо нагазили на њихова шаторска крила. Изненађени су и они, па не могу да се концентришу. Галаме, пуцају, мувају се кроз ноћ. Другарица Јела викну: „Другови, овамо су наши" и цела се група упути узбрдо. Немци остадоше у гужви. Све мање смо чули њихове гласове.

Ноћ и шума су нам једини заштитници. Застанемо за тренутак. Јесмо ли живи! Држимо се за руке и ослу-

шкујемо. Остало нас је у групи само 6. Лево, у јарузи, сасвим близу, чујемо: „Ало, веза". Подал.е опет женски глас: „Ко је тамо?" Опет паклена ватра, опет немачка заседа.

Држимо се и даље за руке и провлачимо кроз шуму. Ко се одвоји од колоне, изгуби се и више се не враћа. Тако је друг Стево отишао у провалију. Настављамо опрезно, а немачка ватра јењава. Ноћ се још једном смирује. Душан Велимир у једном моменту каже: „Па, другови, ми као да смо се ослободили!" Не чујемо више Немце, ни рањенике како јече. Убрзавамо покрет, мада је снага сасвим на крају.

Заборавили смо кад смо јели. Ране цуре и морамо на н>их привијати лишће, јер ничег другог немамо. Лица су нам испијена, очи дубоко упале, скоро да један другог не препознајемо. Беремо траву да једемо, бар нешто да се жваће. Пред нама огромна шумска пространства.

Наиђосмо на неколико мртвих другова. Нисмо им пушке узели, јер су нам и наше отежале.

Наредна ноћ је кишовита и хладна. Хвата нас дрхтавица. Онако мокри седоемо под дрво да предахнемо. Дрхтимо и не усуђујемо се да устанемо. Наиђе понека звер, али се, ваљда, и она поплаши од нашег изгледа. „Идемо другови!" — каже Душан. Устајемо полако и тетурамо се. Миле не може да крене и моли нас да га не оставимо. „Убијте ме" — каже он. Ми га подижемо, а он се опет савија и леже. Не знам шта да радим, с њим сам се играо у школском дворишту и заједно смо слушали какав треба да буде скојевац. Па како сада да га оставим! Јела и Душан плачу. У мојим рукама тресе се груби дрвени штап. Не знамо више ни правац кретања.

Идуће ноћи смо стигли до неке колибе. Отворили смо је и у мраку поседали. Ускоро смо заспали као поклани. Не знам колико смо спавали, тек пробудила нас је велика граја. Са свих страна чули смо повике: „Комунисти, предајте се!" Осетих јак бол у стомаку и ударци почеше да пљуште. Друтарице се отимају из руку брадоња. Пијани четници свлаче Добрилу, при-

слањају је уз дрво и гађају нутурама. Везане нас потераше до села, које је далеко. Неки су изнемогли. Ко је рекао да не може да иде, као Васо, одмах је био убијен. Ми смо остали стигли у село. Затворили су нас са стоком, у шталу, и тукли нас кад год би се стражари мењали. Ушао би брадоња и са врата питао: „Ко је од вас скојевац?" Ћутали смо, а он би нас стао туђи. И тако по неколико пута дневно. У штали смо остали још нас четворица — 3 друга и 1 другарица. Јела није издржала мучење. Нас су саслушавали и тукли, па опет бацали у шталу. Ја сам тада имао 15 година и веровали су да сам скојевац.

Једне ноћи стражар се напио и легао крај празне чутуре. То смо искористили и побегли. На путу за 2. крајишку бригаду једна сељанка нам је на Палама извезла нове петокраке са српом и чекићем.

Јово КРЕСИЋ

ПОД ЉУБИШЊОМ СЕ ОДЛУЧИО НА ВЕЧНИ САН

Целу ноћ приближавала се колона Сутјесци и Крековима. Киша пробија до коже. На зачељу 2. батаљона иде Милосав Стиковић, покисао, дремован. гладан. Такав је и сав батаљон, јер се јело пре два дана мало скроба и меса. Пред Сутјеском батаљон застаде.

Стиже команда с чела. Зора је. Кратка команда: „Напред" и батаљон загази у Сутјеску и први пређе реку. Дочекаше га Немци. Прасак бомби и по Немцима и по реци. Батаљон се измешао с Немцима. Свако се туче како зна и уме: пушком, кундаком, бомбом. Милосав излеће из реке са једном групом бомбаша. Бамбе из њихових руку полетеше и неколико Немаца паде. Остали побегоше. Група са Милосавом појури за њима. Бране Дучић пушта кратке рафале. Бошко Шкрбовић пожурује заостале борце из своје чете, да иду напред. Артиљерија туче с Крекова, Попова Моста и Кошура. Митраљези и бомбе са целог фронта сливају се у јединствену пуцњаву, па долина јечи. Померају се Немци, помери се за њима и 2. батаљон, који је све ближе Крековима. Неколико наших узастопних јуриша и неколико наших неуспеха. Линија фронта се устали. Немци на Крековима, а 2. батаљон испод. Бомбе и митраљези не престају, али се смањују чете и водови. Гину борци, јече рањеници, живи се боре за свој живот и живот рањеника. Ватра не престаје. Авиони сеју смрт по уз брдо прилепљеним борцима. Више од половине 2. батаљона је изгинуло или рањено. Прикупљају се последње снаге, напушта комора. ра-

њеници се позивају у стрељачки строј. Сви заједно још неколико пута јуришају. Све је узалуд. Само је више мртвих и рањених, а Немци се чврсто држе на Крековима. Пробој преко Крекова је немогућ. Немогуће је да се наша бригада пробије напред и стигне своју 1. дивизију, која је далеко измакла према Зеленгори. Пада команда пробијати се по групама.

Мрак. Једна група бораца искупила се крај Сутјеске, а у њој је и Милосав Стиковић. Сви су уморни. гладни, утонулих очију, поцрнела и препланула лица, а тешка мора притиска им груди за изгинулим друговима. Лакше им је било данас поднети све експлозије бомби него јаук рањеника који су се извукли из борбе и некако сишли до реке. Посебно тешко пада помисао да их морају ту оставити на милост и немилост Немцима. То нисмо никад до сад радили од кад ратујемо, а сад смо принуђени и на то. О свему овоме размишља и Милосав, седећи крај реке с прибијеним кундаком и исцепаним шињелом. Али размишљање није водило ничему. Узе једну нову пушку од неког погинулог и са мањом групицом крену преко Сутјеске у правцу Санџака. У његовој групи су два Далматинца. два-три рањеника који моту да се крећу, Драгица Парезановић и Деса Ракетић.

Изнурена и изнемогла група превали површ Вучева и дубоки кањон Пиве. Низ стрму вододерину. куда се у пролеће отискују снежни усови, спустили су се на Тару. На сплаву, који су направили од балвана борци који су раније прешли Тару, прешла је и Милосављева група. Уз сличну вододерину низ какву су се спустили, почеше се пењати уз тарске стране, према селима Бобову и Ограђеници. У овим селима надали су се храни и одмору.

Кад су се приближили Бобову, једно чобанче из партизанске куће притрча им и рече:

Немојте ићи у село, тамо су четници. Данас су разоружали и затворили једну групу партизана.

Све наде и жеље да ће се у Бобову, код партизанских породица, одморити и нахранити одоше у неповрат. Мала партизанска колона дохвати се Љубишње и настави пут. Ноге клецају од умора и глади, па се

споро одмиче. Кретање још више успорава сува трава власуља која је полегла по падини уз коју се пењу. Сви се пожурују да зађу у шуму Љубишње да их не би приметили четници, па пошли у потеру. Около све пусто и без људи и без стоке. Нигде ни чобанина, да бар он понуди гладне борце са сиром и хлебом који је понео за ужину. Нема ни сељака да наиђе, па да их приведе каквој склоњеној колиби и нахрани. Да би прекратио време, Милосав поче причати како су га сељаци, док је био у герили, кријући, мајсторски приводили у близину куће и доносили храну, а кућа пуна четника.

— Ма госпу му прекини те приче о храни, пође ми вода на уста. — То нам причај кад будемо ист-, прекиде га један Далматинац.

По подне стигоше у Мељак. Тек што су свратили у најближу кућу да потраже хране, одјекнуше плотуни. Четници Милутина и Јована Јеловца сачекивали су уморне, рањене и изгладнеле партизане са Сутјеске, нападали их и убијали. Нападоше и Милосављеву групу. Милосав с групом прихвати борбу. Почеше се повлачити шуми да би се из ње лакше бранили. Рањени Далматинци тешко су одмицали према шуми, те их стигоше четници и почеше туђи. Нису бирали где их ударају па и по ранама. Тешки јауци мешали су се са ударцима. Одјекнуше два пуцња и падоше два рањена Далматинца. Прекратише муке. Ускоро погибе и Драгица Парезановић. Још само пуни пушку и даје отпор Милосав. Четничко зрно преби му ногу под коленом. Оетављајући за собом траг, дође до једне изваљене јеле. Настави да пуца и да се брани. Ни један четник не усуђује се да приђе ближе, видећи да отпор даје борац који се не предаје. Четници појачаше пушчану ватру. Једно зрно преби му мишићну кост десне руке. Стегну срце од бола, али не пусти гласа. Настојећи да не мрдне и не повреди ране, левом руком извуче револвер.

Дан леп, сунчан, а сунце бацило зраке на његов крај, на цветне ливаде и горе заденуте листом, на узоране и тек озеленеле њиве, које се виде све до Бабина и Врбова. Милосављев поглед одлете тамо, иза Бабина,

тамо где је његово село Ђурашићи. За тренутак заборави на четнике. Сети се свега из Ђурашића. У мислима се ређаху ликови драгих и милих. Прво мртви. Кроз мисли прелетеше све успомене на брата Спасоја, кога у Пурића потоку стрељаше Италијани, затим Милана, који погибе у Бистрици, у борби с четницима. Лик старог оца Михаила, кога мученички убише пред кућом на очи унучади, показа се јасно као слика. Сети се снаха Милице и Јелке, које са сином Василијем труну негде у логору у Албанији или Италији. Поређаше се ликови остале братовљеве дечице, мале, ситне, нејаке, исте оиакве какве их је оставио кад је задњи пут свратио у савардак и видео их крај огњишта.

Пред њим се појавише два-три четника у сингавим сукненим оделима. То га трже из мисли. Примаче револвер слепоочници и окину. Тело се скотрља низ рупу извалине од јеле, као да се намести на средини извалине. Преста борба и преста да куца срце јунака Милосава Стиковића. Четири гроба уморних бораца остадоше на вечитом починку под Љубишњом.

Вукоман ШАЛИПУРОВИЋ

ТРЕЋ.А ПРОЛЕТЕРСКА САНЏАЧКА ОД СУТЈЕСКЕ ДО АВГУСТА 1944.

После битке на Сутјесци, 13. јуна 1943. јединице 3. дивизије пробијале су се из окружења по батаљонима, четама и мањим групама, у више праваца. Борци наше бригаде пробијали су се углавном у два правца: 5. батаљон и мање групе 1, 2. и 4. батаљона за Оперативном групом у правцу источне Босне, а остали делови бригаде и њеног штаба у правцу Санџака.[1]

На предлог штаба 2. дивизије, а по одлуци Врховног штаба, расформиран је 5. батаљон и његови борци, као и остали из других батаљона који су се пробили у том правцу, распоређени су у батаљоне 2. пролетерске бригаде, где су остали сви до септембра 1943, када су се вратили у састав своје 3. пролетерске (Санџачке) бригаде. Рањени и болесни послати су у болницу која се тада налазила у Шеховићима (источна Босна).

Делове наше бригаде, са делом штаба, који су се пробијали у правцу Санџака, искупљали су се у пљеваљском срезу, настављајући борбу на територији Санџака. Акције су почеле средином јула 1943. нападом на карабинијерске станшде по селима, као и на спољна обезбеђења Пл>еваља. Средином августа разбијени су четници у селу Барицама где су сазвали збор ради мобилизације народа. Четници су били потпуно изненађени и претрпели велике губитке.

Почетком септембра четници су запосели брдо Градину више Маоча. У добро утврђеном положају на-

[1] Јуна 1942. године 3. батаљон 3. санџачке бригаде био је расформиран, па су постојали: 1, 2, 4. и 5. батаљон, све до септембра 1943. године, када је поново једном батаљону дат назив 3. батаљон а даље није постојао 5. батаљон.

лазило се око 200 четника из пљеваљског, бјелопољског и нововарошког среза; 6. септембра увече, док су прослављали краљев рођендан, напале су их јединице наше 3. бригаде, па су после кратке али жестоке борбе протерани у правцу Пријепоља. Четници су претрпели велике губитке. Погинуо је том приликом и командант четничког батаљона Боричић из Штиткова. Наши губици су били: 4 погинула и 3 рањена.

За*време битке на Сутјесци и непосредно после ње непријатељ је оставио пустош иза себе. Безобзирно је опљачкао све што се могло понети, а партизанске породице одводио у логоре. Упорно су протуране вести да је Народноослободилачка војска, са Врховним штабом, уништена на Сутјесци и да је дошао крај нашој борби. Зато су прве акције, макар и мале по обиму, биле веома значајне. Оне су враћале веру народа у партизане и благовремено омеле четничко прегоуписавање и мобилизацију, као и срећивање окупатора и муслиманске милиције после неуспеха на Сутјесци.

Долазак бораца 3. санџачке пролетерске бригаде у свој крај и борбе које су успешно водили уверили су народ да вести о уништењу Народноослободилачке војске нису тачне. Капитулацијом Италије још више је учвршћена вера народа у победу, а повратком 2. пролетерске дивизије из источне Босне у Санџак, развиле су се жестоке борбе уз свесрдну подршку народа.

Средином септембра 1943. сви преживели борци и руководиоци наше 3. бригаде, који су се са Сутјеске пробијали у Санџак, као и они који су били у саставу 2. пролетерске бригаде, поново су се нашли заједно. Тада је формиран нови штаб бригаде и извршена попуна осталим кадром, јер су губици на Сутјесци били велики. За команданта бригаде постављен је дотадашњи начелник штаба Жарко Видовић, за политичког комесара Милија Станишић, а за заменика политичког комесара Гојко Друловић. Тих дана је наша 3. бригада ушла у састав 2. пролетерске дивизије и у њеном саставу наставила борбу за ослобођење Санџака.

На вест о капитулацији Италије настала је трка између наших и немачких јединица: ко ће пре до италијанског гарнизона у Пљевљима. Италијани су били

Део 2. батаљона у јесен 1943.

немоћни да задрже гарнизон, па су га предали муслиманској милидији. Четници су се такође кондентрисали око града и припремали за напад. Када је стигла 2. пролетерска бригада четници су се дали у бекство. Муслиманска милиција је била после овога принуђена да преда град нашим јединицама. Тако су Пљевља ослобођена, први пут, 22. септембра 1943. године, што је снажно одјекнуло у Санџаку. Борба се још више распламсала. Јединицама приступа велики број нових бораца. Знатан број италијанских војника такође је приступио нашим јединицама. Пљевља су постала војнички и политички центар Санџака. Следећих дана ослобођени су Пријепоље, Бијело Поље, Нова Варош и Прибој.

Крајем септембра вођене су борбе за ослобођење територије златарског среза. Почетком октобра две чете из 1. батаљона (златарског) и једна чета из 2. пролетерске бригаде напали су концентрисане четнике на територији села: Божатици — Буковик — Штитково и Трудово. Рачуна се да је било око 1.500 четника из пожешког, ивањичког, златиборског и златарског среза. Ове четничке снаге спремале су се за напад на до тада ослобођени део Санџака, и то заједно са Немцима који су у то време припремали нову офанзиву. О четницима

се на овом терену мало знало, слабо су оцежене њихове снаге, чак делимично и потцењене, па су наше јединице у једнодневној борби имале озбиљне жртве: погинуло је око 30 бораца из све три чете и неколико их је рањено. Чињеница да су и четници претрпели губитке од 48 погинулих и 30 заробљених, не умањује неуспех наших јединица у нападу.[2]

До друге половине октобра 1943. бригада је имала само неколико акција мањих размера. Крајем октобра, јединице 1. (златарског) батаљона извршиле су изненадни напад на четнике на Разбојишту и Гобатама и за само пола сата убиле 50 четника.[3] Сутрадан су разбијени четници на Козомору, Тикви и Дебелом брду; 3. (Милшевски) батаљон разбио је 25. октобра четнике на Биоковом брду, а 26. октобра протерао четнике са положаја Кукањ — Битовик.

На ослобођеној територији срезова Бијело Поље и Пљевља вршена је у ово време мобилизација нових бораца и организација народне власти. Одлуком Врховног штаба НОВЈ и ПО формиран је 3. новембра Главни штаб НОВЈ и ПО за Санџак, са седиштем у Пљевљима, и стављен под непосредну команду 2. ударног корпуса. Основни задатак ГШ Санџака је био да обједињава акције одреда и бригада које су дејствовале на територији Санџака.

У току новембра 1943. године и 3. санџачка пролетерска бригада налазила се на сектору: Бродарево — Каћево — Јадовник, ради одбране од јаких немачких јединица које су из правца Сјенице наступале према Пријепољу, припремајући своју шесту офанзиву. За напад на ове немачке снаге, штаб 2. пролетерске дивизије издао је 14. новембра наређење да „Италијанске бригаде, три батаљона Треће санџачке бригаде, ојачана са два батаљона Четврте крајишке бригаде", зауставе непријатеља на линији: Гвозд — Каћево — Дивљаци — Сопотница и Бродарево, а затим да пређу у контранапад, гонећи непријатеља ка Сјеници".[4] Истовремено

* Зборник I, књ. 16, док. 53
' Исто, страна 146
[4] Збориик I, кн>. 16, док. 62

би 2. далматинска бригада нападала од правца Мишевићи — Турјак — Велика Пандурица, ка Сјеници.

Два батаљона 2. пролетерске бригаде и два италијанска батаљона из бивше дивизије „Тауриненсе" прешла су Увац код Павловића Брода и преко Буковика и Урсула нападали са севера ка Сјеници. Немачке снаге у јачини од једне брдске дивизије кретале су се из правца Нови Пазар — Сјеница, а са њима велики број муслиманске милиције која је бранила Сјеницу. У садејству са четничким снагама од правца Нове Вароши, непријатељ је осујетио напад наших јединица. али је и његсге напад привремено заустављен и успорен покрет ка Пријепољу.

Муслиманска милиција, као претходница немачких јединица, појавила се у рејону Каћева и Хиеардџика још 7. новембра, али је била разбијена од предстража наше 3. бригаде. Истог дана разбијена је групација муслиманске милиције која је блокирала Италијане у Бродареву, који су, у ствари били наша посада. Три дана касније, 2. италијанска бригада и делови 3. санџачке бригаде напали су непријатеља на правцу Страњани — Јадовик — Горње Гоње; 12. новембра непријатељ је извршио жесток напад на наше јединице на Голом брду. Борба је вођена цео дан, али је непријатељ одбачен на своје полазне положаје.

На правцу Сјеница — Пријепоље немачке јединице су широким обухватом избиле у Каћево 13/14. новембра и изненадиле 3. батаљон наше бригаде, ојачан четом пратећих оруђа и после кратке, али жестоке борбе, батаљон је претрпео губитке од 22 мртва и морао да се повуче на други положај. Следећих дана непријатељ је усмерио своју активност правцем Дежево — Сопотница — Јадовник, са намером да зађе за леђа нашим јединицама које су нападале из правца Горње Гоње. Помоћним колонама обновљен је напад преко Кобилине главе, 16. и 17. новембра у правцу Пријепоља.

Упорном одбраном и сталним противнападима јединица 3. санџачке пролетерске бригаде и осталих јединица 2. пролетерске дивизије и италијанских бригада заустављено је напредовање непријатеља ка Пријепољу. Међутим, у току ових данонoћних борби, на ли-

нији Кађево — Јадовник, створен је погрешан утисак о јачини и намерама непријатеља и у знатној мери отупела је будност. За ово време непријатељ је прикупио своје снаге ради извршења изненадног напада на Пријепоље 4. децембра ујутро, којим је изненадио јединице на положајима око града и обезбеђења у граду.

Напад на Пријепоље извошен је са три колоне, које су наступале правцима: једна долином речице Зебуђе и реке Лима; друга (као главна) путем Сјеница — Пријепоље и трећа косама од Бјелобаба ка Кошевинама, где су се налазили 1. и 2. батаљон 2. пролетерске бригаде. Својим претходницама, уз помоћ водича, непријатељи су успели још у току ноћи, 3/4. децембра 1943. године, да се неприметно провуку у град и запоседну мостове на реци Лиму и Милешевци. У згради бивше болнице, одмах преко лимског моста, налазила су се два батаљона 1. шумадијске бригаде. Помоћном колоном непријатељ је прешао Лим у рејону Јасен — Гостун. Једна његова колона напала је истог јутра (4. децембра) делове 5. крајишке бригаде у Новој Вароши.

Заузимањем мостова у Пријепољу град је био потпуно одсечен од слободне територије на левој обали Лима, који је био надошао те се нису могли користити газови. Јединице 2. пролетерске бригаде су у жестоким борбама десетковане на положајима од Кошевина, преко Соколице до Лима. Батаљони 1. шумадијске бригаде, који су се у моменту заузимања моста на Лиму затекли у болничкој згради на левој обали Лима (преко пута самог моста) давали су жесток отпор цео дан 4. децембра и скоро сви изгинули у бескомпромисној борби.

Ретки су примери да је на ужем простору и за краће време изгинуло више бораца. Браниоци Пријепоља изгубили су око 500 бораца и старешина.

3. санџачка пролетерска бригада налазила се тада на левој обали Лима, на простору: Јасен — Оштра стијена — Балићи — Ђурово брдо — село Ераковић. Имала је задатак да спречи непријатељу прелаз на леву обалу Лима. Захваљујући недовољној контроли одсека Јасен — Гостун, помоћна колона Немаца прешла је неопажено Лим и напала делове наше бригаде у Бродареву. Штаб бригаде издао је наређење батаљонима да нападну ову

колону Немаца у рејону Бродарева и на положају Јазовац и да их протерају преко Ј1има. Напад није успео, те је истог дана (4. децембра) издато друго наређење, према коме: „4. батаљон ће се привремено пребацити на положај Биов гроб — Бијела прла (изнад села Ивезића), везујући се лијевим крилом на положај Дпугог батаљона на Зечијој Глави", а 2. батаљон да се пребаци „на положај Зечја Глава", с тим што би главни одбрамбени положај био „на линији Црни Врх — Камена Гора ...[5]

1. и 2. батаљон и даље су спречавали брз продор непријатеља од Бродарева преко Комарана. Ноћу 4/5. децембра 1943. године батаљони су извршили два противнапада у селу Комарани, али су тиме само успорили продирање непријатеља, мада су му нанели озбиљне губитке. Од Комарана непријатељ је усмерио своје продирање преко Камене горе и Матаруга за Пљевља, да би се спојио са главнином, на правцу Пријепоље — Пљевља.

Узастопним отпором 3. санџачка пролетерска бригада избила је пред зору 5. децембра на простор Вруља — Коврен — Козице и поставила се за затварање правца Пљевља — Бијело Поље и активна дејства на непријатеља који је помоћним снагама покушавао да продре у правцу Шаховића. На овом правцу непријатељ је ангажовао око 1.500 војника.[0] Наша бригада је бројала 450 бораца. У овим борбама бригада је имала 18 мртвих и рањених, док се цени да је код непријатеља избачено око 150 војника.

По заузимању Пљеваља, 1. немачка брдска дивизија је продужила правцем Чајниче — Горажде, за источну Босну, а у успутним гарнизонима је оставила мање посаде, које су ојачане проласком другог ешелона дивизије.

У току целе шесте офанзиве наша 3. бригада је остала на територији пљеваљског среза, изводећи акције против непријатеља који је саобраћао на комуникацији Пријепоље — Пљевља, затим против четника и

[4] Зборник, 1/16, док. 87

• Исто, док. 104.

муслиманске милиције. У садејству са 4. и 6. црногорском бригадом, Комским батаљоном и једном италијанском бригадом, наша бригада је предузела 10. децембра чишћење терена са леве стране Лима. Мањим снагама бригада је усмерила дејства правцем Љућа — Забрђе — Косаница и према Отиловићима. Борбе су вођене скоро свакодневно и врло успешно, уз примену тактике изненађења.

Наређењем Врховног штаба од 15. децембра 1943. наша 3. бригада је издвојена из састава 2. пролетерске дивизије и стављена под команду Главног штаба за Санџак. Истим наређењем је 2. пролетерска дивизија добила задатак да пређе у Србију. Продужили смо борбе и дејства у околини Пљеваља, све до 4. марта 1944. када је формирана 37. санџачка дивизија, V чији састав су, поред 3. санџачке, ушле још 4. санџачка и 8. црногорска бригада.[7]

Наређењем штаба 37. дивизије, од 8. марта 1944. наша 3. бригада добила је задатак да изврши напад на Комарани и разбије муелиманску милицију, затим да заузме Бродарево, а по извршењу овог задатка да делом снага поседне Лим између Ораховице и Бродарева, а са два батаљона да дејствује преко Велике Жупе ка Пријепољу, на цести Пљевља — Пријепоље.

Прикуговање јединица 3. санџачке бригаде завршено је до 13. марта и истог дана у 18. часова извршен напад на непријатељске положаје на линији: Гостун — Оштра стијена — Балићи — Бродарево — Комаран. Напад је вршен у три нападне колоне, јачине једног батаљона, док је 2. батаљон на линији Брајковац — Камена гора, да затвара правац од Велике жупе и Камене горе.

1. (златарски) батаљон нападао је правцем Миоче-Баре — Гостун — Јасен — Бродарево; 3. (милешевски) батаљон наступао је правцем Кичева — Рогу^евац — Пода — Подјасен — Бродарево; 4. (бјелопољски) батаљон (ојачан једном четом 2. батаљона) нападао је правцем Зечја глава — Боретино Брдо — Јазовац.

[7] Штаб 37. дивизије ушао је у састав 2. корпуса 4. марта 1944. год. а 3. и 4. бригада, пре формирања 37. див. биле су под командом Главиог штаба за Санџак.

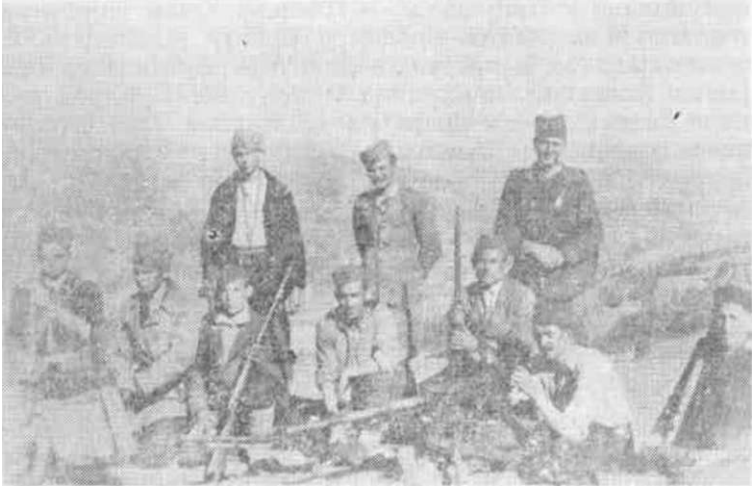

Део *3. батаљона* окгобра *1943.*

1. и 3. батаљон заузели су у току ноћи све положаје на правцу напада, све до Бродарева. Напад на Бродарево извлшен је 14. марта у 2.30 часова, али и поред жестоких напада није постигнут успех, јер се у Бродареву налазила бројна муслиманска милиција, четници и знатан број Немаца. Уз то и 4. батаљон није извршио своје претходне задатке, што би олакшало напад осталих јединица. Он је успео само да заузме Боретино брдо, али тада су му четници од Зечје главе избили за леђа, те је морао одустати од даљег наступања ка Бродареву.

После неуспелог напада на Бродарево, јединице су се повукле и разместиле на простору Маоче — Кичева — Граб — Козице. У току ових борби непријатељ је имао 17 мртвих и 2 заробљена, док су наши губици били 1 мртав и 3 рањена. Запленили смо 1 тешки митраљез, 15 пушака и друге разне опреме.

Наређењем штаба 37. дивизије наша 3. бригада је добила задатак да до 19. марта 1944. стигне на простор Камена гора — Вуково брдо — Ограде и дејствује на

комуникацији Пријепоље — Пљевља. Овим дејствима требало је олакшати продор у Србију јединицама 2. пролетерске и 5. крајишке дивизије. Бригада се сем једног батаљона, прикупила и ноћу 20/21. марта напала непријтељске снаге на Коловрату крај Пријепоља и на цести Пљевља — Пријепоље. у рејону Јабуке.

Четнике на Коловрату напала је једна чета из 3. батаљона и постигла пуно изненађење; поубијала стражаре, а затим напала на касарну. Четници су у паници побегли за Пријепоље.

На Јабуци је отпочела борба 21. марта око 5 часова. Из правца Пљеваља наишла је колона од 14 камиона који су се кретали на великом одстојању. Чим је наишао први камион, наш 2. батаљон је отворио ватру не сачекавши да цела колона уђе у заседу. Први камион је уништен и посада поубијана, али су Немци из осталих возила поискакали и заједно са четницима прихватили борбу, те су после неколико часова потисли 2. и 4. батаљои, а осталим камионима продужили за Пријепоље. У току ових борби непријатељ је имао 90 мртвих и рањених[8] и 2 заробљена, док су наши губици били: 2 мртва и 9 рањених.

Идућег дана Немци и четници су извршили напад на сектору Обарде — Камена гора — Јабука. Јачина непријатеља је била око 550 војника." Јединице наше 3. бригаде брзо су успеле да разбију четнике и одбаце их преко цесте у правцу Бабина. После веома оштре борбе одбијен је и напад Немаца, па су наше јединице прешле у противнапад и одбациле Немце у правцу Ражаног Поља. Непријатељ је претрпео велике губитке, па како није могао да носи мртве и рањене, организовао је око њих кружну одбрану. Напад на Немце извршила је само једна чета 3. батаљона, те није могла да потисне Немце који су се одржали све до 21 час, када су под заштитом мрака успели да се преко Мијаиловице извуку за Пљевља. У овој борби убијено је 27 Немаца и 20 четника, док су наши губици

[9] Зборник, 1/16, док. 139

• Исто, док. 141

бшш 4 мртва и 5 рањених. Заплењен је 1 немачки митраљез, 1 аутомат, неколико пушака и друга опрема.

Муслиманска милиција и четници обновили су напад 23. марта са три колоне: прва, правцем Миљевићи — Хрта — Кашице, друга, правцем Карошевина — Голочевина — Дуге њиве; и трећа, правцем Јабука — Паљике. Напад је био усмерен на 4. батаљон који је држао положаје Камена гора — Јабука. Се« три колоне су после краће борбе биле одбачене уз веће губитке.

Од 23. марта до 9. априла 1944. 3. санџачка бригада је водила мање бообе са Немцима, четницима и муслиманском милицијом, на положајима Оџак — Коријен — Потпеће — ЈБуће — Козица и Дубљани. У овим борбама непријатељ је претрпео осетне губитке. Убијен је командант сектора и заменик команданта муслиманске милиције Адем Капур из села Бачиловине и заменик команданта четничког корпуса мајор Јован Јеловац.

Седма непријатељска офанзива

Почетком априла 1944. Немци почињу своју седму офанзиву и прелазе у напад на положаје 37. дивизије, да би одбацили наше јединице у Црну Гору. Наша 3. бригада је нападнута 9. априла, правцем Пљевља — Потпећ — Коријен, затим правцем Пријепоље — Камена гора и правцем Бродарево — Бијов гроб. Најтеже борбе бригада је водила на правцу Камена гора — Козице и Пљевља — Потпећ, али је успела да задржи своје положаје све до 12. априла. Главшшом снага непријатељ је нападао правцем Пријепоље — Бродарево — Бијело Поље — Мојковац. На веома широком фронту, између 3. санџачке и 8. црногорске бригаде, непријатељ је успео да се пробије и овлада Плавче бодом у близини Шаховића. Због тога је наша 3. бригада прикупила своје батаљоне и посела положаје јужно од линије Шаховићи — Коврен, на којима је уставила надирање непријатеља. Овај је пак правцем Бијело Поље — Мојковац успео да угрози позадину наших јединица, због чега 14. априла следи наређење 3. санџачкој бригади да се пребаци на леву обалу Таре, код

прелаза Ђавоље Лази и да брани прелазе Ђавоље Лази — Добриловиа и Пренћани. Прелаз је извршен 15. априла после подне. Пошто је остала један дан на овим положајима, бригада је добила задатак да се поново пребаци на десну обалу Таре, ради садејства 8. црногорској бригади за напад у рејону Сига.

Наша бригада је 16. априла прешла Тару, а сутрадан добила задатак да напада основним снагама у правцу Шаховића и заузме Градину, док је 8. црногорска бригада нападала са по два батаљона, правцима Мојковац — Улошевина и Бурен — Шаховићи. У зору 18. априла јединице наше бригаде нападале су непријатеља и заузеле Градину. Међутим, непријатељ је успео да потисне јединице 8. црногорске бригаде, те се и наша 3. бригада делимично повукла, али је задржала Градину и положаје лево од ње. Новим наређењем штаба 37. дивизије хитно су повучене јединице на леву обалу Таре, због неповољног развоја ситуације на правцу Бијело Поље — Мојковац. Наша 3. бригада је у зору 19. априла прешла Тару код Мојковца и запосела леву обалу од Моста на Тари до прелаза Ђавоље Лази.

Већ сутрадан, Немци су са четницима и муслиманском милицијом избили у Мојковац и отпочели жестоко нападати мост, који је са Боровњачког крша бранио 2. батаљон. Неколико наредних дана непријатељ је безуспешно покушавао да овлада мостом. Његови напади су подржавани јаком артиљеријском и минобацачком ватром, а повремено и авијацијом. Борци 2. батаљона су храбро издржали све налете непријатеља, остајући данонећно у рововима и у води до колена.

Тих дана почели су масовни прелети савезничке авијације према Београду, Букурешту и Будимпешти и то баш изнад Мојковца. Истовремено, једна ескадрила транспортера бацила је храну и опрему у колашинским пољима за наше јединице. Савезнички ловци ступили су у борбу са немачком авијацијом, која је нападала наше положаје и једног дана уништили два авиона. После тога се више нису ни појављивали. Све ово је деморалисало непријатеља, посебно четнике.

Њихов морал почео је нагло да слаби. Морал наших јединица све више је растао.

Штаб 37. дивизије издао је 23. априла заповест за општи напад на непријатеља, који је почео ноћу 23/24. априла 1944. године. Наш 2. батаљон јурнуо је на мост и прешао га у налету, освојио Мојковац и створио мостобран, који те омогућио прелаз осталих нападних колона. До свануће су батаљони наше 3. и 8. црногорске бригаде успели да разбију непријатеља на Улошевини, наневши му велике губитке 50 мртвих и рањених.[10] Наше помоћне колоне избиле су на Бурен и Крстац. Деморалисане и разбијене јединице непријатеља повлачиле су се у паници, правцем Слијепач мост — Бијело Поље и у правцу Шаховића, напуштајући без борбе положаје које су организовале по дубини. Непријатељ је претпео велике губитке, преко 50 мртвих и рањених." Заплењена је и једна немачка застава.

На положајима од Мојковца, преко Крсца, Гранчарева, Бурена, Улошевине и Бојних Њива остало је око 200 мртвих непријатељских војника и официра. Гоњење разбијеног непријатеља настављено је преко Стожера, Блишкове и Коврена према Градини и Бијовом гробу. На брду Граб непријатељ је покушао да организује одбрану ради извлачења својих јединица са **других** праваца. Међутим, 2. батаљон га је 26. априла ујутро напао овде и после краће али веома онггре борбе протерао према Бијову гробу. Убијено је 15 Немаца и милиционера, међу којима и командант муслиманске милиције Хусеин Ровчанин. Заробљени су: 1 Немац и 2 милиционера.

За то време је 1. батаљон напао четнике на Градини и протерао их са положаја, а затим 28. априла напао Бијов гроб и протерао Немце према Комарану и Бродареву. Убијено је 14 непријатељских војника, међу којима и командант „шуц" полиције (немачки капетан), а заробљено 6 немачких војника. Заплењено је доста ратног материјала.

До 1. маја увече 3. санџачка бригада је избила на положаје Козице — Камена гора — Карталов врх,

[10] Зборник, 1/16, док. 165.
[11] Зборник, 1/16, док. 165

ради контроле комуникације Пријепоље — Пљевља. У зору 2. маја бригада је напала четнике на утвпђеним положајима у селу Вуково Брдо и после кратке борбе ликвидирала четничко упориигге које је бранило преко 600 четника милешевске и део пљеваљске бригаде, под командом Павла Ђуришића.[12] Заплењено је доста ратног материјала и опреме.

После вишедневних борби за мост на Тари, пропала су сва настојања непријатеља да се преко њега пробије и настави своја дејства у Црној Гори. Непријатељска офанзива је сломљена, а ослобођена територија НОВЈ од реке Таре до Камене горе, послужила је као база за даље ослобођење Санџака.

Дејства бригаде после седме офаизиве

У склопу збивања на фпонтовима у свету и Југославији, непријатељ је желео да сачува што више комуникација ради извлачења својих снага према Немачкој. Зато су ојачавали те гарнизоне, нарочито пред само извлачење својих јединица из Грчке. Такав случај је био и са гарнизонима на територији Санџака: Нови Пазар, Сјеница, Пријепоље, Пљевља и Прибој.

Наше снаге у Санџаку биле су недовољне да потпуно спрече повлачење Немаца овим правцем, па су зато оријентисане на сталне нападе ради спречавања и онемогућавања нормалног одржавања веза између наведених гарнизона. Истовремено је наша 3. бригада у садејству са осталим јединицама, свакодневно нападала четнике и муслиманску милицију, који су утлавном одржавали спољна обезбеђења немачких гарнизона. Због сталног дејства на комуникацији Пљевља — Пријепоље, непријатељ је био принуђен да повремено врши веће нападе на бригаду ради ослобођења ове важна 'комуникације. У току маја 1944. бригада се углавном на њој задржала, водећи за то време неколико тежих борби у рејону Јабуке и Камене горе. Приликом напада на немачке положаје Црни врх код Камене горе (8. маја) погинули су командант 1. батаљона

[12] Зборншс, 1/16, док. 182

Радомир Ракочевић и заменик команданта Андрија Рвовић.

Средином маја 3. санџачка бригада се пребацила на простор северно од комуникације Пљевља — Пријепоље ради дејства на комуникацији Прибој — Пријепоље, где је остала до краја месеца, а почетком јуна пребацила се на леву обалу Ћехотине ради садејства са јединицама 17. дивизије. После неколико дана прешла је на десну обалу Ћехотине, ради дејства на комуникацији Пљевља — Чајниче, у рејону Бољанића и планине Ковач. За све то време извела је низ успелих напада на непријатељске транспорте, уништавајући му живу силу и технику, а при том је долазило до знатног плена.

Ноћу 3/4. јула наша 3. бригада је прешла Лим код села Дренове, затим усиљеним маршем стигла пред Нову Варош и истог дана нападала правцем Дражевићи — Шеховина. Нову Варош су бранили четници Вука Калаитовића. После дуже борбе четници су се повукли у правцу Штиткова, претрпевши знатне губитке. Погинуо је и Борислав Мирковић, заменик Вука Калаитовића. При повлачењу из Нове Вароши четници су извршили низ злочина; поклали су знатан број партизанских симпатизера и чланова њихових породица.

По заузимању Нове Вароши бригада је посела комуникацију Бистрица — Нова Варош; на тим положајима је остала до 8. јула, када се морала вратити на леву обалу Лима, ради смене 17. дивизије, која је добила задатак да у саставу групе дивизија крене у Србију. Ноћу 8/9. јула бригада је прешла пут Пријепоље — Пљевља и стигла на простор: Зекавице — Оџак — Хоћевина, где је сменила 17. дивизију, а 4. санџачка бригада је сменила 5. дивизију на положајима Камена гора — Скокуће.

Да би се олакшало пребацивање 5. и 17. дивизије ка Беранама и продирање групе дивизија преко источног Санџака у Србију, 1. пролетерска и 3. дивизија имале су задатак да енергичним дејствима привуку на себе што јаче непријатељске снаге. У склопу овог задатка, наша 3. санџачка бригада је свакодневно нападала непријатеља на комуникацији Пријепоље —

Пљевља и спречавала покрете између ових гарнизона. Ноћу 20/21. јула бригада се пребацила на простор Ограде — ВрхоЕи — Рамовина, ради дејства на комуникацијама Пријепоље — Пљевља, Рудо — Пљевља и Пријепоље — Прибој. Енергичним дејствима онемогућила је скоро сваки саобраћај непријатеља овим комуникацијама, па је непријатељ био принуђен да изврши напад јаким снагама и после вишечасовне борбе успео је 25. јула 1944. године, да овлада положајима бригаде и одбаци је на простор Горње Вабине — Голеша.

После краћег предаха на новим положајима, 3. санџачка бригада је ноћу 30/31. јула извршила најнужније припреме и поново прешла Лим и из покрета напала четнике у Прибоју и Прибојској Бањи. Разбијени четници одступали су преко Увца ка Златибору. По заузимању Прибојске Бање бригада наставља покрет према Новој Вароши, али четници нису ни сачекали у граду, већ су се повукли у села Комаран и Акмачиће. На овај терен бригада је избила 4. августа и напала четнике; после краће борбе разбила их је и натерала у бекство.

8. августа 1944. наша 3. бригада је напала четничке јединице јачине око 1.000 људи, на положајима у селу Божетићима и Чемерници, где су четници претрпели велике губитке, па је дошло до правог расула њихових јединица. Скоркз сви мобилисани четници разбежали су се кућама, а само незнатан број одступио је према Сјеници и Ивањици.

После протеривања четника из Божетића и Чемернице, 3. санџачка бригада је усиљеним маршем избила пред Бо^ову Главу, на којој се налазио Ужички четнички корпус, ојачан једним батаљоном Бугара. Напад је отпочео ујутру 10. августа. После краће бо^бе непријатељ је протеран са положаја Борова Глава — — Медвеђе брдо — Шанац (на Златибору) и одбачен у правцу Чајетине. Са простора на који је доспела у току ових борби, наша бригада је, наређењем штаба 37. дивизије, враћена на терен Јабланица — Штрпци, ради рашчишћавања овог терена и обезбеђења левог бока дивизије.

Чедомир ДРУЛОВИЋ

ПОВРАТАК ИЗ ДРУГЕ ПРОЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ

Нас око 100 бораца 3. санџачке пролетерске бригаде успело је да се пробије из непријатељског окружења на Сутјесци, за Оперативном групом и Врховним штабом ка источној Босни. Након десетак дана опрезног повлачења територијом коју је интензивно контролисао непријатељ, сустигли смо (у рејону Олова) делове 2. пролетерске бригаде. За нашу гр^пу су стварно тек тада престале тешкоће Сутјеске и неизвесности после пробоја. Радост због успостављања контакта са нашом јединицом и Врховним штабом увећана је срдачношћу којом смо примљени у батаљоне 2. пролетерске бригаде, где смо распоређени.

Осећали смо се као у својој бригади, али нас је стално мучила неизвесност о судбини осталих другова из наше 3. бригаде. Тек после два месеца стигле су непрецизне, али ипак охрабрујуће вести да се велики број преживелих бораца наше бригаде пробио у правцу Санџака и да су тамо већ почели борбе са непријатељем. Одмах смо решили да за Санџак пође једна група и успостави везу са нашом бригадом. Сутрадан су за Санџак отпутовали Милко Старчевић, Живко Жижић и Владе Мирковић.

Убрзо су и јединице 2. пролетерске дивизије кренуле у правцу Санџака. За неколико дана пребацила се 2. пролетерска бригада са планине Озрен у рејон Фоче, где је остала око 15 дана. Одмор, добра исхрана и све бољи изгледи у повољан исход рата, допринели су добром расположењу бораца. Међутим. нас Санџак-

лије све више поче да мучи успостављање везе са нашом бригадом. Били смо на домаку свог краја.

6. септембра 1943. стиже у Фочу Жарко Видсквић. Вест је брзином муње струјала кроз јединице. Били смо луди од среће. Једва смо чекали да се састанемо с њим. Сусрет је био дирљив. Жарко је био више потиштен него весео. По реду саопштавања за нас непознатих вести видело се шта га је највише мучило.

— Милован Планић је побегао и убио Јездимира — биле су прве његове речи. — Погинули су Милорад и Милосава Перуничић — додаде затим, онда исприча и остале вести. Страховала сам да ће нам рећи нешто одређеније, сигурно страшно о мојој мајци и сестри које су остале на Сутјесци. Као да је осетио шта мислим, рече ми. — Ваши су сви живи, осим Кате!

Би ми чудно, јер је Дара била са мајком, па је морала настрадати, те га припитах и за њу.

— Дара је вероватно жива. Њу је оставио Милорад Перуничић у селу Закмуру — рече ми, али више од тога није знао да ми каже. Сутрадан смо стигли у Закмур. Нашла сам Дару. Једновремено, кроз Нлач, питале смо једна другу за мајку. Значи, ни она ништа не зна о њој! Ако је нико није видео мртву, онда је ипак могуће да је жива. До јуче сам веровала да је и Дара мртва. Можда ће срећа још једном да ме изненади.

Повела сам Дару у Фочу, у бригаду. Неколико дана доцније све је било уређено да Санџаклије из 2. пролетерске бригаде крену за Санџак. Сви смо се окупили у Фочи. Неки другови нису могли да се растану од другова из 2. пролетерске, молили су да остану, па им је дозвољено. Остао је и Ђорђе Мартиновић.*

Испраћај из Фоче био је дирљив. На њему су били и другови из штаба бригаде и 2. батаљона. Говорили су командант и комесар бригаде Љубо Ђурић и Слободан Пенезић Крцун. У име Санџаклија говорио је Јосиф Струњаш. Захвалио је на срдачности којима су нас другови окруживали док смо били међу њима.

• Погинуо је са већом групом пролетера у борби са Немцима. 4. децембра 1943. у Пријепољу.

Маршовали смо три дана. Нестрпљиво смо очекивали састанак са старим друговима. Дани су нам изгледали и сувише дуги. Наши су нас очекивали на Караули. На неколико километара испред Карауле било је тешко одржавати војнички поредак у колони. Сваки је журио да што пре стигне. Најавили смо долазак плотунима из пушака. Са карауле су наши отпоздрављали рафалима из митраљеза.

Кад смо стигли, борци су већ били постројени за свечани дочек. Поново су се разлегли плотуни. Поздравио нас је, кроз сузе, Велимир Јакић.

— Раздвојили су нас, али нас нису и победили — рекао је, између осталог.

Једва смо издржали крај свечаности. Похрлили смо једни другима у загрљај. Засипали смо се пољупцима и квасили сузама. На поздраве Велимира Јакића одговорио је Јосиф Струњаш. Рекао је да су Санџаклије стекле огроман углед међу борцима 2. пролетерске бригаде. Са заносом је говорио о борбеном духу, моралу и другарству у 2. пролетерској.

15. септембра 1943. године поново смо у јединицама наше 3. санџачке бригаде.

Добрмкко *МИРКОВИЋ*

СЕЋАЊЕ НА ЈЕЗДИМИРА ЛОВИЋА

Јездимира сам упознао у јесен 1941. године, када је са Сјеничком четом, са планине Голије, дошао на планину Златар, у састав Златарске чете. Од њега и других другова сам у току НОР-а, кад смо били у Златарском батаљону, сазнао да је рођен 1919. године, у селу Логтижу одакле је као дете, после завршена четири разреда гимназије, пошао у Београд, где је као питомац „Привредника" стекао потребно образовање трговачког помоћника и после тога је радио у трговини.

По окупацији наше земље 1941. године, Јездимир је дошао у свој родни крај и на себе примио тешко бреме, за његов узраст и године — био је један од главних организатора устанка у том крају. Тај посао му је био тежак тим пре што су српска и муслиманска реакција распиривале братоубилачку борбу, која је у почетку, по окупацији, заузела широке размере.

Зачеци првих партизанских јединица у сјеничком срезу везани су за њега. Иако млад и неискусан као војник, постао је заменик комесара сјеничке чете 1941. године.

Јездимира сам ближе упознао када је био постављен за заменика комесара у 1. златарском батаљону. У свим борбама 1941. и 1942. године које су вођене у златарском и ејеничком срезу, до повлачења партизанских јединица са слободне територије Нове Вароши, учестовао је и истицао се својом хладнокрвношћу и партијском чврстином у спровођењу задатака Партије. После повлачења на леву обалу Лима, у борбама које су вођене у току зиме 1942. године у пљеваљском и

бјелопољском срезу, стекао је довољно искуства да би у току III непријатељске офанзиве показао, поред одлучности и храбрости, још и умешност руковођења као партијски и војни руководилац. За њега се може слободно рећи да је брзо улазио и схватао проблеме својих јединица у тако тешкој и сложеној ситуацији. Борце је волео, а с његовим израстањем и они су њега волели.

Нарочито се истицао као чврст и до краја чист партијски радник. У току III непријатељске офанзиве и за време офанзивног марша пролетерских бригада преко Зеленгоре — Калиновика — Трескавице и Бјелашнице, у правцу Босанске крајине, израстао је као руководилац до те мере да је после погибије команданта и заменика комесара 3. пролетерске бригаде постављен на место Рифата Бурџовића, за заменика политичког комесара бригаде. Овим се не жели рећи да је друг Јездимир у потпуности могао заменити Рифата, чији је губитак за нашу бригаду био ненадокнадив. и не само за њу већ је био велики губитак и за НОВЈ. Јездо је успешно руководио свим борбама које је водила 3. пролетерска бригада, пре и у току IV и V непријатељске офанзиве

Испред битке на Сутјесци, у мају 1943. године, одлуком ЦК КПЈ, враћен је Јездимир у Санџак за секретара Обласног комитета. Овај нови задатак био је скопчан са миого неизвесности у тешким препрекама које је требало савладати до повратка у Санџак, а онда рад у порушеном, попаљеном и опљачканом крају. На првом месту, Јездимир се морао са положаја на Вучеву, испред јаких непријатељских снага, пробити V позадину. Обруч се сваког часа стезао, око наших јединица а сваки корак је био запоседнут непријатељским снагама. Требало је негде поново прећи Пиву и Тару и дохватити се широког поља рада у Санџаку.

Све постављене задатаке Јездимир је извршавао беспрекорно, увек пун оптимизма и вере у нашу победу и после свих тешкоћа, као секретар Обласног комитета КПЈ, нашао се у пуном размаху у раду на терену Санџака, преко кога су тих месеци протекле борбе IV и V

Јездимир Ловић

непријатељске офанзиве које су оставиле пустош за собом. Тамо је тих дана тешко било и остати, а камоли радити под тим условима, али је он радио и крстарио тереном из дана у дан.

Погинуо је у неравној борби, средином 1943. године, у селу Крупицама, када је упао у четничку заседу. И у тој ситуацији показао је присебност, када је из свог пипгтоља испалио последњи метак на добро прикривену заседу. Такво држање одговарало је њему Јездимиру Ловићу, човеку који није презао од смрти.

Чедомир ДРУЛОВИЋ

БОРБА НА ГРАДИНИ

Петог септембра 1943. изашли су пљеваљски четници и један батаљон четника из села Штиткова, код Нове Вароши, у село Градину, на обронцима Тулежине и Равне горе. Ту су се распоредили и на брзину утврдили у рововима које су Немци још у току пете офанзиве израдили. Увече су наложили велике ватре у облику монограма краља Петра. Певали су и веселили се уз ракију и друге мезелуке, опљачкане од сељака.

У близини Градине налазили су се делови наших батаљона: Бјелопољског, Златарског и Пљеваљског. Чим је примећен долазак четника, одлучено је да се исте вечери нападну. Нападом је руководио командант бригаде Велимир Јакић. Поподне је са командирима чета извршено извиђање, а онда су чете распоређене за напад. Бјелопољци су добили сектор са северне стране, Пљеваљци са западне, а Златарцима је додељена јужна и источна страна.

Напад су отпочели Златарци 6. септембра са јужне стране. Четници су после краћег отпора почели да се повлаче према западу, али су их тамо дочекали Пљеваљци. Настала је пометња. Окренули су затим на север у правцу села Водно, где су их дочекали Бјелопољци. Сада су скоро сви били ван бункера и ровова, а наш обруч се око њих све више стезао.

Четници су јуришали на Бјелопољску чету, засипајући је бомбама. Изгледало је да брдо гори. Бјелопољци су их храбро дочекали, па одмах прешли у противнапад. Ово је поново поколебало четнике. Јур-

нули су још једном према западу, у правцу Маоча. Пљеваљска чета је пружила жесток отпор али није успела да задржи избезумљене четнике. Успели су да се пробију, те користећи ноћ и добро познавање терена побегну у правцу Пријепоља.

Поред неколико десетина убијених четника, на бојипггу смо нашли и четничког команданта Боричића из Штиткова. Из Бјелопољске чете погинули су Рашо Кљајевић и Миливоје Јушковић, а рањени Веселин Булатовић и Млађен Човић, који је после месец дана подлегао ранама. Из Пљеваљске чете погинули су Милорад и Милосава Перуничић из Маоча. Златарци нису имали губитака.

После пораза на Градини четници се дуго нису усудили да изиђу ван домашаја окупаторске артиљерије из Пљеваља.

Радојица *СЕКУЛИЋ*

БРАНКО ЦЕРОВИЋ ЈЕ ПОСТАО СКОЈЕВАЦ

У сегтембру 1943. године 2. батаљон се налазио на положајима око Готовуше, Крђа и Бољанића. Већина бораца су младићи, углавном новајлије у батаљону. Дошли су из Пљеваља и околних села. На овим теренима смо имали прва борбена крштења и већ се постепено навикавамо на сурове услове рата и непрекидних покрета. С нама су и борци који су прошли Сутјеску и Купрес, Неретву и Прозор, Мањачу и Ливно. Они нас уче ратовању и објашњавају тактику партизанске борбе. Кад год имамо предах или одмор од два-три дана организује се интензиван политички рад.

Било је међу нама и младића који нису ништа знали о Скоју и Партији. Они су временом приметили да се у чети или батаљону одржавају некакви састанци, на које њих не позивају и питали су се шта се на тим састанцима ради. Управо кад смо једног дана имали батаљонску конференцију, приђе ми Бранко Церовић, школски друг, и упита ме да ли се у мојој чети одржавају састанци на које се позивају само одређени борци. Рекао сам му да се одржавају и да су то састанци партијске ћелије и скојевског актива.

А шта је то ? — упита ме он.

Објаснио сам му онолико колико сам тада знао: да Партија води борбу, а да је СКОЈ организација младих комуниста, да само најбоље борце примају у те организације. Зато би требало да и нас двојица тежимо да постанемо чланови СКОЈ-а.

Прошло је од тада око 15 дана и поново сам се срео са Бранком. Сијао је од среће. Дотрчао је и шапнуо ми на уво: „Постао сам скојевац!." Добио је већ пушкомитраљез, а то је био поуздан знак да другови у њега имају поверења, иако је нов борац. И ја сам тада већ био скојевац, па је даљи разговор са Бранком протекао у размени утисака о СКОЈ-у и скојевцима.

Случај је хтео да се с Бранком Церовићем сретнем и трећи пут, свега двадесетак минута пред његову смрт. Почетком априла 1944. напали смо четнике у селу Љуђу, код Пљеваља. Бранко је био са пушкомитраљезом, на левом крилу своје чете, близу наше. Стигли смо да између рафала измењамо неколико речи. Он је био за пушкомитраљезом све док га бомба није ударила у стомак. Другови су га изнели са положаја и на носилима је издахнуо на путу за бригадну болницу. Погинуо је у својој деветнаестој години као скојевац.

Василије **БАНОВИЋ**

СА 4. БАТАЉОНОМ У БИЈЕЛОМ ПОЉУ

Двадесет другог септембра 1943. године 2. пролетерска и 3. санџачка пролетерска бригада ослободиле су Пљевља. Четници су, према општој процени претрпели велике губитке.

Док се 4. батаљон наше бригаде налазио у борбама око Пљеваља, васојевићки и бјелопољски четници кренули су већим снагама уз Впанешку долину, вероватно са задатком да ослабе притисак наших јединица у пљеваљском срезу и изврше одмазду над народом Павиног Поља и Шаховића.

По упаду у Павино Поље, четници су похватали неколико наших оданих симпатизера, међу којима Обрада Човића, Стојанку Човић, Васа Рецића и Милоша Варагића, па су их претукли у Лековини у присуству већег броја грађана које су приморали да присуствују овом батинању. Све ово су изводили по посебном „пропису". Осуђене су обарали на земљу и полагали на стомак, па би им чврсто везали руке на леђа, а затим рачвастим дрветом притегли врат уз земљу. Ово дрво су звали „рогуља". После тога су приступили батинању.

Понгго су претукли најбоље људе и жене у Лековини, четници су попалили све партизанске куће у Коврену и Блишкови. Ово је била одмазда за погибију 14 четника у Тјешану, које су партизани сачекали 15 дана раније у заседи, када су запалили и четнички камион.

Штаб наше 3. бригаде пошто је биа обавештен о четничком дивљаштву у Вранешкој долини, наредио је 4. батаљону да најхитније одмаршује у том правцу

и ступи у борбу са четницима, те осујети њихове даље злочине. Заробљеним четничким камионима батаљон је пребачен до села Вруље, а одатле је наставио пешке према Горгадама, где су четници имали највеће снаге.

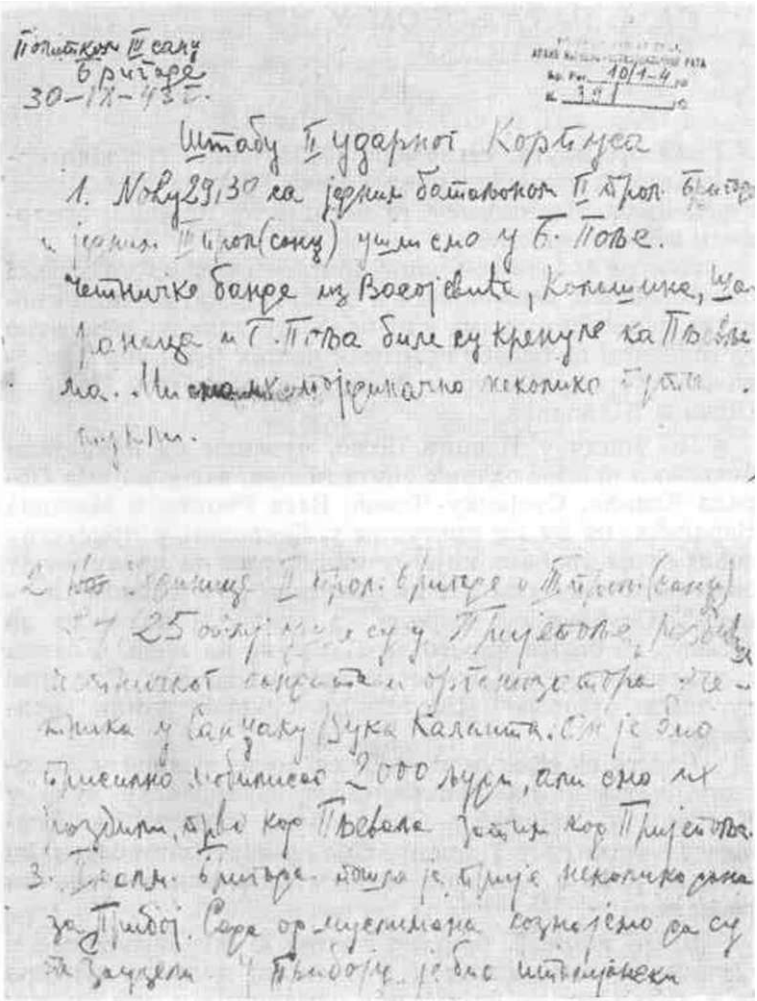

Политички II сану
бригаде
30-IX-43 г.

Штабу II ударног Корпуса

1. Новембра 29, 30 са јединицама батаљона II прол. бригаде и јединица III прол(сану) ушли смо у Б. Поље. Четничке банде из Власотинце, Лужнице, Шарланце и Г. Поља биле су кренуле ка Поповици. Ми смо ојачали неколико пута пуцњи.

2. Наше јединице II прол. бригаде и III прол(сану) 25 октобра биле су у Приљубици, разоружале четничкот одреда и ослободиле четника у Сапуцану Вука Калаитића. Он је био приморан набавио 2000 људи, али смо их разоружали, па су код Поповица остали код Приљубице.

3. Наша бригада пошла је прије неколико дана за Прибој. Сада ослобађамо сазнајемо да су та задуженја у Прибоју. Ј. Прибоју је био штабјански

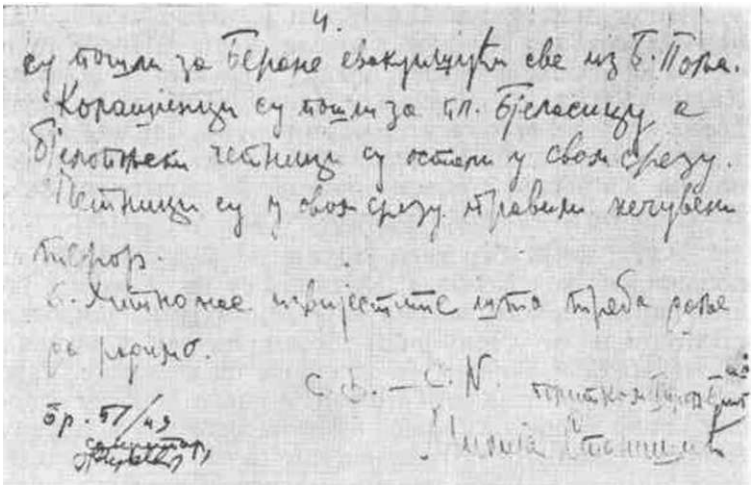

Извештај комесара бригаде М. Станишића *Штабу 2. корпуса*

Борци су добро били оптерећени оружјем и муницијом, пошто су коњи остали са комором у Пљевљима.

Предвече 24. септембра четници су нападнути на месту Бусика. Брзо су разбијеии и најурени према Лековини. У овој борби погинуло је 6 четника и више их је рањено, а из нашег батаљона псигинуо је Ђуро Ђукић, комесар 2. чете. Командант батаљона Драгојло Стојић и комесар Веселин Булатовић одлучили су после ове борбе, да се са батаљоном пребаце у току ноћи у Стожер и нападну четнике на Жуберу, на десној обали реке Љубовиђе. На овакву одлуку утицало је и то што је требало успоставити контакт са нашим позадинским јединицама на том терену, а и због тота што су четници на овом терену располагали јаким снагама.

Сутрадан 25. септембра ухватили смо везу са позадинским деловима, којима су руководили Љубивоје Кљајевић (командир) и Радоман Секулић (комесар). У овој групи је било око 40 бораца, већином омладинаца и чланова НОО. Известише нас да је једна четничка група наступала од Барица, преко Стожера, ка Коврену, али су их они тог дана напали и разбили.

Истог дана увече 4. батаљон је напао четнике на положајима код Жубера и после жестоке борбе присилио их на повлачење у правцу Лековине и Махале. На положајима су четници оставили 8 мртвих и имали доста рањених које су успели да извуку. Заплењено је: 1 тешки минобацач, 1 митраљез и велика количина муниције. Из нашег батаљона погинуо је омладинац Лазо Кљајић, из Томашева, борац 2. чете.

Напад на Жубер унео је пометњу међу четнике на положајима код Коврена. Мислили су да се ради о јаким партизанским снагама које дејствују на широком простору, па су у току ноћи убрзано почели повлачење према Махали, бојећи се одсецања од главшше. Рано изјутра (26. септембра) батаљон је напао Махалу и после краће борбе разбијене четнике одбацио у правцу Бијелог Поља. Не дозвољавајући да се приберу, преузео је гоњење. Једна наша партизанска чета налазила се у селу Грнчареву, па је напала четнике у бок, што је још више унело панику међу њих, те су у нереду ушли у Бијело Поље.

После краћег застоја и прикупљања снага, наш 4. батаљон и 3. батаљон 2. пролетерске бригаде* нападали су Бијело Поље и ослободили га, дочекани од народа са весељем и радошћу. Из свих ослобођених места похрлили су тада омладинци у нашу 3. санџачку бригаду. Попуњен је 4. батаљон наше бригаде, а основан и Бјелопољски партизански одред.

Радојица СЕКУЛИЋ

* Зборних 1/18, док. 40

БОРБЕ 4. БАТАЉОНА КОД КОЛАШИНА И БЕРАНА

Из Бијелог Поља пошли смо ка Мојковцу у први сумрак. Усиљеним маршом прешли смо 35 км и први пут сели да се одморимо.[1] Нисмо успели честито ни да протегнемо ноге, а већ је стигло наређење за покрет. Пред нама су била још 22 километра планинског терена. Маршовали смо целу ноћ скоро без одмора. Изјутра смо стигли у Требаљево, добили за доручак хлеб и конзерве и одмах се сместили на једној ледини да се одморимо, после две ноћи неспавања. Пред нама су тек биле борбе и маршеви.

Истог дана поподне (почетком октобра 1943.) кренули смо у правцу Мушовића Ријеке. Требало је увече напасти четничко упориште на Кључу (комуникација Колашин — Матешево — Беране) и тиме олакшати напад 4. црногорске бригаде на Колашин.

Пошли смо уз велику шуму. Ноћ мрачна, не види се ни прст пред оком, а шума густа. Друг се држи за друга, да се колона не прекине. Пут је врло узан и стрм. Два-ти сата спавања прека дана није било довољно да се окрепимо од напорног дводневног марша. Идемо већ близу 80 километара. На ногама се распадају опанци. Попустила је сирова говеђа кожа и само опута поврх чарапа подсећа да смо их имали.

Најзад смо стигли до подножја Кључа. Патроле су отишле да испитају терен, а ми смо остали у колони. Уморни и неиспавани, борци су почели да дремају сто-

[1] То место одмора било је код садашње капије дрвног комбината „Вукман Крушчић".

јећи. Понеко је нашао пан> или поваљено дрво покрај пута и ослонио се да мало одрема. Већина је ипак по старом партизанском обичају налазила одмор у томе што би се ослонио друг на друга. Кажу да су ти ДРУгови најбоље прошли, јер су све оне који су седели на пан>евима и трулом дрвећу изуједале осе. Било је другова који због тога нису могли ока склопити.

Непријатељ се на Кључу добро утврдио.- Четници су знали да онај ко има Кључ, има у својим рукама и Колашин, па су зато ово утврђење снабдели са 4 тешка митраљеза, неколико минобацача и мноштвом пушкомитраљеза. Одступати су могли у правцу Берана, где се налазила италијанска дивизија.

Чете су пошле у напад кад је почело свитати. Утврђење смо напали са северозападне стране, уз велику непошумљену стрмен. Јуришали смо по брисаном простору изложени густој митраљеској ватри. За то време неки делови батаљона зашли су непријатељу иза леђа и тиме му пресекли одступницу као планини Бјеласици. Напад је био тако изненадан и силовит да непријатељ није имао времена да пружи озбиљнији отпор. Једно наше бомбашко одељење, са два пушкомитраљесца, успело је изаћи на сами врх, а да га четници и не примете све док им у бункере и митраљеска гнезда нису бачене бомбе. Настало је панично бежање четника, који су покушали да запоседну суседни врх, али су их дочекале наше заседе и вратиле у падину. Излаза другог нису имали већ да беже низ Кључ!

Сунце је већ изгрејало кад смо сасвим овладали Кључом. Непријатељ се, међутим, није хтео помирити са губитком Кључа. Још истог дана по подне организовао је противнапад, којим је руководио злогласни Лашић.[3] Борба је трајала цео дан и четници су до ногу потучени. Како су бесомучно побегли када смо извршили последњи јуриш показује и то да сам Лашић

[1] Италијанска дивизија „Венеција" је држала Беране све до 10. X 1943. године, дакле, знатно после капитулације Италије.

[9] Причају да је, овај мајор Лашић за време нашег напада седео на ђогату са пиштољем у руци и гонио четнике да иду напред, претећи стрељањем ако би неко покушао да бежи.

није имао времена да свога коња поведе, већ га је оставио везана за дрво. Рањен је и сам четнички командант Лашић. Заробили смо целу четничку бригадну комору са 4 тешка митраљеза, 1 минобацачем и велику количину муниције.

Надали смо се да ћемо ту ноћ провести на Кључу и одморити се. Али тек што су четници протерани, добили смо задатак да одмах кренемо ка Беранама. Требало је ићи планином Бјеласицом и већ сутрадан изјутра појавити се у близини града.

Вечерали смо, по мало сира и хлеба и кренули бјеласичким косама. Друмом, паралелно са нама, повлачили су се и четници, што је био сигуран знак да је 4. црногорска бригада ушла у Колашин. Журили смо да у Беране стигнемо до зоре, кад ће стићи и моторизована непријатељска колона из Кошашина. Њој не смемо дозволити да се утврђује ван града. Морамо је сатерати у градски блок.

И трећу ноћ проводимо у маршу. Почела је киша која се увлачи до коже. Али немамо времена за жалопојке. Планину треба прегазити још исте ноћи! Стигли смо на време. Четници су држали положаје изнад 'Бурђевих Ступова. Брзо смо их потерали у град, а ми смо на том положају остали цео дан.

Наредне, четврте ноћи, такође није могло бити одмора. У мрак је стигло наређење да се пребацимо у село Буче, затим да прегазимо Лим и заузмемо положаје око Доње Ржанице. Кренули смо по киши и блату, а река нас је дочекала набујала и мутна. Али већ навикли да реке газимо и лети и зими, не скидајући ни одело ни обућу, ушли смо у хладну воду као да улазимо у дубоку траву на ливади. Пазимо само да нам се не укваси оружје и муниција, а за све остало је, лако. Осећај непливача је мучан, али ко би сада о томе водио рачуна! У Доњу Ржаницу стигли смо у два сата после поноћи. Четници су се налазили у сеоској школи, под једним кршом. Тада је 2. чети наређено да школу опколи и четнике ликвидира. Борба је била кратка, јер је напад био сасвим изненадан. Око 20 четника се предало, неколико је погинуло, а само су појединци успели

да се кроз ноћ провуку и побегну. Заплењено је нешто оружја и муниције.

Сутрадан 9. октобра појавили смо се и у селу Будимљу. Патроле су могле да прилазе до самих градских бункера у којима су се налазили Италијани, али им је речено да не пуцају на бункере, јер неће ни Италијани пуцати. Чак је једног тренутка цео батаљон ишао у колони поред бункера. Италијани су вирили из бункера и изненађено нас гледали. Био је то заиста чудан сусрет за све нас, а верујемо и за њих. Ми од почетка рата нисмо имали сличну прилику. Али нам је све постало јасно кад смо сазнали да је град опкољен са свих страна нашим јединицама и да га Италијани предају без борбе.

Зауставили смо се на брду Јасиковцу, изнад града, где нам је интендант Спасоје Журић споемио ручак — свињско месо и пиринач, са доста хлеба. Овде смо се добро одморили и добро испавали, после четири ноћи покрета и борби.

Вељко ЛУШКОВИЋ

ПЉАЧКА

Узору 23. октобра 1943. године 1. (златарски) батаљон стигао је из села Дренове на Разбојиште, више Бистрице. Било је веома хладно. Слана је пала, па земља обелела као да је снег. Док је командант батаљона Чедо Друловић распоређивао обезбеђења и слао извиднице, цвокотали смо у строју. Неко се досети да заиграмо коло и брзо се у њега похватасмо. Хармоникаш „везе" врањанку а ми преплићемо ногама. Таман се мало загрејасмо, кад дотрча један друг из извиднице и јави да се четници налазе у Великом Пољу (код куће Милеве Жигић). Командант одмах распореди чете и издаде кратка наређења, наглашавајући да нико не сме отварати ватру док он не да знак.

Чете су нестале у шипражју Разбојишта. Журили смо, скоро трчали, али смо се ипак неопажено привукли близу Милевине куће. Љубомир Пејовић постави свој тешки митраљез на око 100 метара више куће. Обузе нас бес гледајући четнике ту пред нама. Познали смо Љуба Малишића из села Сјеништа како приноси бреме сламе уз кућу да је запали. Десетак четника су хитро износили из куће каце са сиром, вреће са житом, одећу и све што се може изнети. Слагали су то недалеко од куће, да би после натенане однели. Доле испод куће чули смо тупе ударце и кукњаву старе Милеве.

Кад ће једном командант дати тај знак!? Док сам тако размишљао, зачу се са западне стране слаб пуцањ, а одмах затим суну црвена ракета у небо. Загрме Љубомирова „бреда", па се све претвори у прасак и по-

вике: „Ура". Четници за тренутак стадоше као укопани, а онда наста кркљанац. Из куће и осталих зграда покуљаше брадоње, падају један преко другог и безглаво јуре на све стране. Куд год окрену, са те стране запуца— падају као снопље.

Једна повећа група четника окрену према стенама, ка месту Скакала, јер су осетили да на том правцу нема партизана. Нису знали да се ту не може проћи. Поломили су се низ литице и платије (стрме стене). Остао је жив из те групе само Алексије Топаловић, из села Брезана, јер се на литици закачио за неко дрво. Видели смо га како виси, али смо мислили да је мртав, па га нисмо дирали. Међутим, он је после успео некако да се откачи и побегне.[1]

Борба је брзо завршена. Дуто смо после прикупљали Милевине ствари које су четници у бежању разбацали. Узгред смо колико се сећам, пребројали 52 мртва четника. Сакупили смо по околини 8 пушкомитраљеза, око 70 пушака, много муниције и друте опреме.[г]

Дуто нам је стара Милева захваљивала што смо јој спасли живот. Ретко је кад поменула имовину. Ми смо опет били срећни што смо на време стигли да помогнемо ову чувену партизанску кућу, а уз то извојевали и једну велику победу, брзо и без губитака. Нико више није мислио на јутрошње смрзавање.

Миливоје БЈЕЛИЋ

[1] Ово ми је Алексије Топаловић испричао у јесен 1944. године кад смо вршили мобилизацију у Брезнима.

* Ове четничке јединице биле су под командом Ранисава Маринковића и Лазара Шушеварића.

БАТАЉОН У ВЕЛИКОЈ ОПАСНОСТИ

После ослобођења Пријепоља и ко зна по који пут Нове Вароши[1] у октобру 1943. године, на десној страни Увца нашла се већа група четника, махом мобилисаних из пожешког, ивањичког, ужичког, златиборског и златарског среза. Ова групација бројала је око 1.500 људи и посела је положаје од Кокина Брода до Кладнице. Четници су имали намеру да поново отму Нову Варош и Пријепоље.

1. (златарски) батаљон без једне своје чете (а са четом 4. батаљона 2. пролетерске бригаде) добио је задатак да разбије ову четничку групацију. Све три наше чете бројале су око 90 бораца, што значи да су чете имале једва по 30 бораца. Кретале су се у две колоне ка Штиткову и дошле у додир са четницима 18. октобра, око 24 часа. Лева колона је у Горњем Трудову разбила четнике и у том првом сукобу погинуло је 20 четника, а 10 их је заробљено. И десна колона је овладала првим четничким положајима у Божетићима, заробивши око 40 четника. Но, како су то били мобилисани људи, једна и друга колона разоружала је заробљене четнике и пустили смо их кућама.

Пред зору 19. октобра обе колоне су стигле до четничког логора у Штиткову (код школе и цркве у Врелу). Још је била ноћ, а разбијени четници повлачили су се преко Штиткова у правцу Јавора и Чемернице.

Део четничких положаја, преко платоа Смудинога, није био обухваћен директним нападом наших колона,

[1] Према рекоиструкцији догађаја, Нова Варош је у току НОП 60 пута прелазила из наших у руке непријатеља, што значи да је 30 пута у н>ој била искључиво партизанска власт.

јер се при планирању напада рачунало са ноћним изненађењем и обухватним упадом у четничку позадину. Знало се да је морал у четничким јединицама слаб, али је њихов број био недовољно познат. Мислило се да их је на тој територији бар 500—600 људи.

Ток борбе је показао да смо се преварили у броју четника. Са изненађењем се постигло доста, али само у току ноћи док четници нису сазнали колики је број наших бораца. Кад су наше чете доспеле у четнички логор, где су им били штаб, болница и већи део јединица, четници су у свитање видели да смо развучени на широком фронту. Како се иза наших леђа налазио плато Смудинога од Дебеље до Штиткова пун четничких јединица, они су из правца Јавора, Чемернице и Смудинога извршили напад и потисли наш батаљон из Штиткова. Преко Буковика, у правцу Градине и брода на Растокама, био је без сумње једини и најповољнији правац нашег одступања, јер би се у том случају брзо нашли наслоњени на слободну територију на левој обали Увца, у Радијевићима и Акмачићима, а четничке снаге на овом правцу у првим моментима биле су најслабије.

Због великог притиска са свих страна, затим дезоријентације, а и извесне панике једног броја нових бораца, било је покушаја да се одступа преко Калипоља у правцу Јавора. Тај правац би свакако био катастрофалан, јер су на Јавору биле веће четничке снаге, а ми бисмо били одсечени од слободне територије.

Узалуд је команда батаљона настојала да се преко Буковика одступа у правцу Градине, а преко ње на брод Растоке. Борци су одступали тамо где је четнички отпор био најслабији — преко Буковика ка Кладници и засеоку Урсуле. Из Урсула нас је дочекала јака ватра муслиманске милиције. Успостављајући везу са командом муслиманске милиције, успели смо да их пасивизирамо. Обустављање ватре од стране милиције било је срачунато на то да ће нас заробити, разоружати и предати Немцима у Сјеници, под чијом је командом ова „војска". Чим смо доспели у Урсуле, команда милиције је известила Немце где се налазимо и позвала их у помоћ.

Још мучнија ситуација за наш батаљон настала је у Кладници, кад смо се нашли опкољени од милиције, на уском простору једне ливаде. Команда милиције нудила је „сигуран" одмор батаљону за наредну ноћ и сутрадан, обећавајући храну за борце. Све је, наравно, било срачунато да задрже батаљон до доласка немачке јединице из Сјенице. Сва срећа што је штаб батаљона познавао менталитет Кладничана, те им није веровао, већ инсистирао да се брзо иде из Урсуле преко Дервенте у Златар иако су борци били преморени. Штаб батаљона је дао ултиматум команди милиције: да у року од пет минута уклони снаге и пусти батаљон да прође без борбе, јер уколико то не учине да ћемо отворити ватру. Када је команда милиције схватила нашу одлучност за борбу, пристала је да нас пропусти. У знак „пријатељства", ставили су нам на располагање пет милиционера као путовође кроз Кладницу до Дервенте. Партизанској колони, у присуству команде муслиманске милиције, решено је да ако милиција или Немци отворе ватру на нашу колону, да се у том случају прво убију петорица милиционера, јер смо претпостављали да нас ова петорка може повести у организовану заседу. До борбе на путу до Дервенте није дошло само зато што су у нама видели одлучне борце који не презају од смрти.

Борба на Штиткову скупо нас је стајала. Погинуло је 30 бораца и неколико рањено. Истина, још теже губитке претрпели су четници. Само у току ноћи погинуло их је 48, а заробљено око 30.[8] Ова борба је оелативно кратко трајала —негде од пола ноћи 18. октобра до извлачења из Урсула ноћу 19/20. октобра, али је била врло напорна, са доста неизвесности и тешких доживљаја.

Део ових четника био је до ноге потучен већ после неколико дана, на Разбојишту између Бистрице и Радојине. У току само пола часа борбе, тада је погинуло 50 четника,[3] а заробљено их је 8.

Чедомир Чедо ДРУЛОВИЋ

* Зборник 1/16, док. 146

[J] Исто, док. 53

СЕЋАЊЕ НА ГОЈКА ДРУЛОВИЋА

Први пут смо се срели у Основној школи. Био је бистар и одличан ђак. Добар део пута ишли смо заједно, када бисмо се враћали кући из школе. Играли смо око школе, за време одмора, разне игре које су тада познавала сеоска деца. Често смо се играли и ратова. Ова игра је била прилично оштра, јер је свака страна желела да победи супротну, а Гојко је био пожртвован у тој игри, као и многи други.

Био сам етарији од Гојка за два разреда и брзо смо се растали. Након десетак година срели смо се на Београдском универзитету. Он се уписао на Филозофски факултет. То је било доба борбе студената за очување аутономије универзитета, на коју су насртали тадашњи монархистички режими. Гојко је био на страни напредне етудентске омладине. Али, као и већина сеоске деце у то време, тешко је излазио на крај са материјалним средствима. Неко је успео да се, заједно са Чедом Друловићем и Владимиром Жугићем, запосли као ноћни пакер у дневном листу „Политика".

Ноћу је радио, а дању одлазио на обавезна предавања и разне вежбе на свом факултету. За спавање и одмор остајало је врло мало времена. Под таквим условима рада и учења, успео је да дипломира и добије место за наставника гимназије у Македонији. Опет смо се растали и нисмо се ни дописивали иако смо били добри другови. Касније сам сазнао од другова из Македоније, који су га познавали, да је био омиљен и цењен у месту у коме је службовао, а нарочито су га волели и поштовали ученици којима је предавао.

Гојко Друловић

Поново смо се срели у родном крају, у тешким данима, после окупације наше земље. Гојко ступа у редове Комунистичке партије Југославије и ради на оснивању и проширивању партијске организације у нововарошком срезу. Међу првима учествује у борби против усташких оружаних формација, 28. јула 1941. године, а септембра постаје секретар првог Месног комитета КПЈ, за тадашњи нововарошки срез.

Неуморан и непоколебљив борац, иде од села до села, од засеока до засеока, води појединачне и групне разговоре са људима, одржава консћеренције и зборове, позивајући у борбу против окупатора све, без обзира на раније размирице на верској, политичкој или ма којој основи. Он прима нове борце и једне шаље у партизанску чету, а друге на рад у народу. Организује одборе националноослободилачког фонда, који прикупљају знатне количине материјала и животних намирница за потребе народноослободилачке борбе.

Као секретар Месног комитета успева да организује, почетком децембра, незабораван дочек партизанским јединицама и политичком активу из Србије, који су се

повлачили у Санџак, испред надмоћних немачких трупа и оружаних формација издајника Недића, ЈБотића и Михаиловића, у првој непријатељској офанзиви.

Крајем децембра одлази у Златарско-милешевски батаљон за заменика политичког комесара, сређује партијску организацију у батаљону, који успешно извршава борбене задатке против насртаја Италијана и домаћих издајника на слободну партизанску теритооију. са седиштем у Новој Вароши. Његов батаљон успешно извршава крупне војничке задатке приликом напуштан>а слободне територије, почетком фебруара 1942. године.

Као заменик комесара у батаљону 3. пролетерске бригаде неустрашиво је јуришао са борцима на непријатеља све док није тешко рашен на Куттресу, августа 1942. године. После изласка из болнице, као стални инвалид, не мири се да не учествује у борбама. Налази се у првим борбеним линијама у четвртој и петој непријатељској офанзиви, а у јесен 1943. године, као заменик политичког комесара 3. пролетерске бригаде, погинуо Ј^е У јуришу на непријатеља, који је надирао са јаким снагама ка ослобођеном Пријепољу.

Стајао сам заједно са борцима, који су били с њим у јуришу, поред мртвог дивног друга и борца. Сви **СУ** ме немо посматрали, нико није проговорио ни речи. Гојка смо сахранили у чарапама. И данас, се сећам тога светлог лика, племенитог друга и неустрашивог борца за слободу своје земље и свога народа

Мирко ЋУКОВИЋ

СТРАШНО ЈЕ БИЛО НА ШТИТКОВУ

Негде у октобру 1943. године пошле су две чете Златарског батаљона наше и једна чета из 2. пролетерске бригаде да из Радојине нападнемо четнике у Штиткову. У Власилићима смо узели Арса Василића за водича, који је после остао са нама до краја рата.

Пред Штитково смо стигли 18. октобра 1943, иза поноћи. Наша чета је упућена са југозападне стране да наступа према цркви. Ушли смо скоро неприметно у село. Халил Хаџимуртезић, са једном четом требало је да напада од правца Божетића, а чета из 2. пролетерске заобишла је са северне стране села.

Запуцало је на чету у саму зору, 18. октобра са свих страна. На правцима осталих чета још се ништа није чуло. Изгледало је као да смо упали у Осињак. Чедо Друловић је наредио да се извлачимо према Буковику. Одступницу чете штитило је наше митраљеско одељење. Симо Грбовић је био нишанџија, а ја први додавач. Наш митраљез је зауставио четнике, па они окренуше сву ватру на нас. Мине су просто орале земљу около, а од митраљеске ватре као да је све горело. Издржали смо некако док се чета није извукла, па и ми пођосмо. Наједном тресну мина међу нас. Осетих да ме нешто лупи као коцем по ногама. Пао сам и једино што сам видео то је да поред мене пада и Душан Ђековић. Смрачи ми се пред очима, изгубих свест.

Ипак сам себи дошао прилично брзо. Другови су ме носила на рукама. На једном путељку, више села, наиђосмо на командира чете Света Милутиновића и друга

Зећа Мусића. Кад ме видеше онако крвавог и контузованог, изгубише се негде, али убрзо стигоше са једним коњем. Рекоше да су га извели из вршаја. Натоварише ме на кон>а, па наредише да хитно одступамо према Буковику.

Извлачиле су се и остале јединице. Четници су са свих страна извирали као мрави и нападали нас. Под борбом смо одступали све до Кладнице. Тек тада су ме превили. Сазнадох да је крај мене погинуо Душан Ђековић. Преморени другови су ћутали и само шкргутали зубима. Изгинуло је преко 30 најбољих бораца. Бошка Дрбоњака сам први пут за ове три године видео да плаче кад је причао како су Милију Киковића исекли четници. Погинули су и стари борци: Глигорије Дробњак, Беђо Амеспахић. Радош Думић, Новица Колашинац, Рако Пурић, Дамјан Ристић и други чијих се имена не сећам.

Било је страшно на Штиткову. Потценили смо снаге четника и то нас је скупо коштало. Упали смо са три чете међу 1.500 добро наоружаних зликоваца. Зато ћу Штитково памтити до краја живота.

Вуле БРАНИСАВЉЕВИЋ

БОРБА НА КАЋЕВУ

Првих дана новембра 1943. почело је надирање Немаца од Сјенице ка Пријепољу. Био је то, у ствари. почетак шесте непријатељске офанзиве на слободну територију Санџака и источне Босне. До 12. новембра, јединице наше 3. санџачке бригаде водиле су тешке борбе око Сјенице, повлачећи се пред надмоћним непријатељем. Ноћу 12/13. новембра бригада је посела положаје: — Страњани — Јадовник — Гвозд — Кашан — Златар. Њен 3. батаљон са италијанском бригадом „Венеција", распоређен је на линији: Јадовник — Гвозд — Кашан; једна чета 3. батаљона распоређена је у другој линији, на положајима Кобилина глава — Каћево. У Каћеву се налазила и артиљерија батаљона. Штаб 3. батаљона, са пратећим водом, налазио се у кућама Бећировића, у селу Каћеву.

Ноћу 13/14. новембра у штаб 3. батаљона стигли су заменик команданта бригаде „Венеција" Вуко Јововић и комесар бригаде Јефто Шћепановић Чајо ради договора о заједничким дејствима. Састанак је одржан у једној кући, на средини села. Исте ноћи непријатељ је уз помоћ домаћих издајника, углавном припадника муслиманске милиције, успео да се провуче између 1. и 3. батаљона, правцем Подстијење — Шћепаница — село Дивљаци и избије иза наших леђа, на месту званом Двориште, те потпуно одсече наше јединице од Пријепоља. Истовременим нападом са фронта, непријатељ је упао у село и изненадио пратећу чету на спавању. Дошло је до борбе прса у прса, у којој су изгинула 22

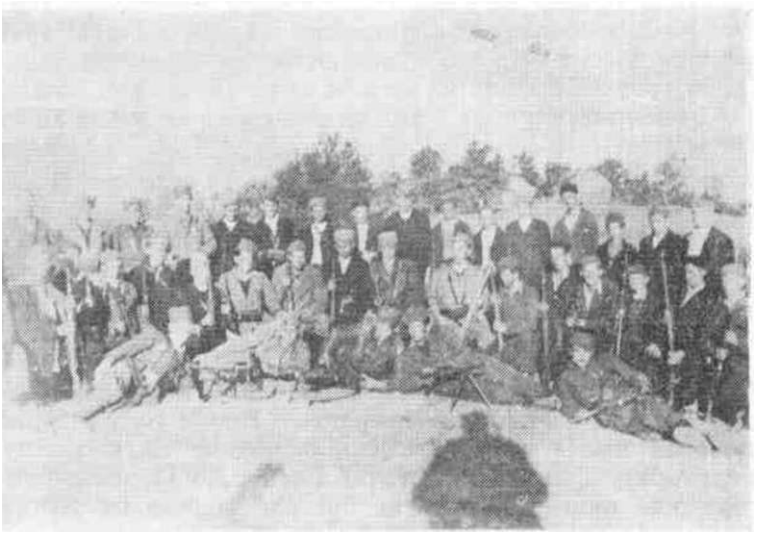

Део 3. батаљона у Санџаку 1944.

борца ове чете. И поред оваквог изненађења, наше јединице су успеле да се одрже све до подне идућег дана. јер непријатељ није мотао до тада да пробије нашу одбрану на Јадовику и Кашану.

Код Бећировића кућа непријатељ је организовао кружну одбрану, одбијајући непрекидне нападе наше чете која се налазила код бивше жандармеријске станице. После подне, непријатељ је ојачао своје снаге на главном правцу напада Кашан — Кађево и на сектору Јадовника, па је једну нашу чету успео да одбаци у правцу Страњана и избије на Кобилину главу. До вечери водили смо борбу на живот и смрт, а онда смо искористили једину могућност која нам је преостала — извукли смо се стрмим усовом до кањона Милешевке и долином ове реке избили у позадину непријатеља, код села Бјелобоба, где смо добили помоћ од 2. пролетерске бригаде.

Трећи батаљон је у борбама код Кађева и на положајима на Јадовнику претрпео тешке губитке. Поги-

нуло је и рањено 30 бораца. Бригада „Венеција" претрпела је такође велике губитке. Погинуо је и заменик команданта бригаде Вуко Јововић, а рањен комесар Јефто Шћепановић Чајо. Немци су нам запленили 2 брдска топа, али су италијански артиљерци успели да пре тога изваде затвараче.

Непријатељ је такође претрпео осетне губитке, па се морао задржати ради прегруписавања на Каћеву. све до 4. децембра 1943. године.

Миливоје ДИВАЦ

»

ПАРТИЗАНКА ЈЕ САЧУВАЛА КАПУ

У новембру 1943. Немци су из правца Сјенице изненада избили пред ослобођено Бродарево и изненадили посаду. Том приликом убили су доста Италијана који су се по капитулацији Италије прикључкли НОВЈ и 12 партизана.

Наш 4. батаљон био је у то време у Пљевљима и камионима је хитно пребачен до Велике Жупе. Одатле смо пешке наставили пут и у току ноћи заузели положај на коси изнад Росуља. У зору смо напали већ утврђене Немце. Борба је трајала цео дан. Они су покушавали неколико пута да нас потисну са косе, али нису успели. Срећом нико нам није погинуо иако је борба трајала цео дан. Били смо се добро укопали и имали добар преглед непријатељских положаја. Пред ноћ смо потиснули Немце, сјурили се у Бродарево и ту преноћили.

Сутрадан смо имали шта видети. Крај пута, коњска кола и на њима набацано десетак мртвих Италијана. Лешеве италијанских војника налазимо и по друму који спаја Пријепоље са Бијелим Пољем. Овде-онде су и лешеви партизана.

Кад смо напустили Бродарево борци који су били на стражи понели су мртву партизанку, чије је одело сво исцепано и искрвављено. Ране дубоке по грудима, види се да су је изболи ножевима. Једино јој капа остала читава и неумрљана крвљу. Једина претпоставка

Делови 4. батаљона на прослави октобарске револуције у Пљевљима, 7. XI 1943.

— да је рукама заклонила главу док су јој ножеве забадали по телу — и тако је капа остала нетакнута.

На капи, црвена петокрака звезда, а по телу свуда црвена крв!

Драгиша ЧАБАРКАПА

ИЗВЕШТАЈ ШТАВА 3. ПРОЛЕТЕРСКЕ (САНЏАЧКЕ) БРИГАДЕ ОД 31. ДЕДЕМВРА 1943.

АКЦИЈЕ III БРИГАДЕ II ПРОЛЕТЕРСКЕ ДИВИЗИЈЕ НА ДАН 31-11-1943. ГОДИНЕ

Наша бригада је 30. децембра 1943. године била на просторији Козица — Вруља — Подкрајци — Лијеска — Мијаковићи, са 3 батаљона, одакле су вршене акције у правцу Пљеваља и Пријепоља. Тога дана је 4. батаљоп прокрстарио тереном Вуково Брдо, Камена Гора, Обарде, али није наишао нигдје на непријатеља, сем што је прије тога било извјесних непријатељских снага њемачко-четничких које су се биле повукле од Вуковог Брда и Љутића у правцу Пљеваља.

31. децембра 1943. године у зору непријатељ је напао на наше јединице у три правца. Једним правцем комуникацијом Пљевља—Матаруге нападао је колоном јачине од око 170 Њемаца правцем Катабун и преко Братосавине у правцу Лијеске. Друга колона јачине од око 100 Њемаца, која је дошла правцем Отиловићи — Вуково Брдо — Козица — Вруља, нападала је на положај нашег 3. батаљона, који је био на Вруљи. Трећа колона, коју су сачињавнли четници у јачини од око 350 људи (под командом Јеловца. Раилића, Ирића, Лукачевића) нападала је правцем Обарде — Козица и имала је задатак да садејствујући Њемцима нападне наше јединице са леђа. Непријатељски напад је потпомаган једним топом већег калибра и једним мањим, Њемци су били наоружани са неколико тешких бацача и тешких митраљеза, а четничка група је била наоружана са 4 тешка митраљеза и 2 тешка бацача.

Колона је нападала у правцу Катабуна, који положај је држала једна чета 2. батаљона, успјела је да избије на Катабун око 9 часова. Колона која је нападала на положај 3. батаљона, на Вруљи, била је примјећена пред саму зору и упустивши је у јаругу овај батаљон ју је био опколио и послије жестоке борбе потпуно разбио. Када је 4. батаљон осјетио да непријатељ напада на положаје 3. батаљона, упутио је одмах једну чету да удари Њемцима са леђа правцем Козица — Вруља. Међутим су се тада појавили четаици који су нападали ту чету 4. бата-

љона с леђа. Послије жестоке борбе, овај батаљон се прибрао и најурио четнике у правцу Јабуке.

Борба је вођена у току читавога дана, и наше јединице су успјеле да непријатеља разбију и најуре у правцу Пљеваља. односно Јабуке, нанијевши му осјетне губитке.

Наши губици: 3 мртва, 6 рањених и 2 нестала.

Непријатељски губици: 9 заробљених Њемаца и око 60 мртвих и рањених од којих је 10 остало на бојишту.

У овој акцији је заплијењено: 8 пушака, 2 постол>а од тешког митраљеза њемачког, један сандук бомби, око 4.000 метака за пушке, 2. немачке машинке, један дурбин, 3. парабелума и других ситних ствари.

У овој акцији се истакао наш 3 батаљон, који је доста малобројан (око 80 бораца). Овај батаљон сачињавају већином новомобнлисани борци из Милешевског среза.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политком,

Командант, мајор,
Жарко Видовић

КОНФИСКОВАО КОЛЕГУ

Јануар 1944. године. Бригада је размештена на Каменој гори и у селима око ње. Висок снег и мраз досађивали су борцима и коњима. Нарочито је била тешко са снабдевањем. Велики снег онемогућавао је покрете коња, поготову под товарима. Тешко се одлазило у воденице и села по храну. Изнемогли коњићи једва су се кретали под митраљезима и товарима, гладни и уморни.

Бригада, 12. јануара 1944. доби задатак да нападне немачку посаду на Караули, која је обезбеђивала друм Пријепоље — Пљевља. Три батаљона треба да нападну од Камене горе. а један да пређе друм и нападне од Бабина.

Хладне јануарске ноћи крену бригада према Јабуци, у чијој близини се батаљони раздвојише по групама; 4. батаљон, са којим смо пошли ја и Данило Јауковић, кренуо је да нападне од Бабина. Спор покрет због великог снега у који су посртали људи и коњи није нам дозвољавао да непримећени прођемо кроз село. Кретање батаљона чуло се около и пошто га приметише четници из Јабуке, они припуцаше. То алармира и Немце, те заузеше положај и повећаше будност.

Батаљон растера четнике и пређе друм, затим нападе Немце на Караули. Целу ноћ и дан трајала је борба. Јако немачко утврђење, спора покретљивост бораца по великом снегу и митраљези залеђени на мразу — све то није дозволило батаљону да заузме немачко утврђење. Предвече, 4. батаљон се повуче у оближње куће. Борци промрзли, уморни и изгладнели разместише се око огњишта и почеше сушити одећу и обућу.

Народ у Бабинала, код Пријепоља, доиоси храиу јединицама бригаде

Свак је нервозан и љут због неуспеле акције, глади, зиме и лошег смештаја. Сав гнев уморних и премрзлих бораца изли се на интенданта Јована Булатовића, који не беше спремио ништа за храну. Под утиском овог расположења, Јована изгрдисмо Данило и ја. Запретисмо му да ће одговарати ако борцима одмах не спреми храну. Јован схвати тежак положај и са неколико бораца крену у правцу Бабина. Знао је да борцима не сме на очи без хране, а није знао где ће је набавити.

Лутајући по снежној вејавици упаде у село. Уђе у прву кућу до које стиже и у којој нађе једног чичу са женама и децом.

— Где су ти синови? — упита га Јован.

— Један у нартизанима, а један је отишао у Пријепоље — одговори му чича.

— За тог што је у партизанима лажеш, а за тог што је отишао у Пријепоље, истина је. Отишао је код Немаца — љутито му одбруси Јован, па се обрати друговима: — овде ћемо узети храну, јер су му синови у четницима...

Јован је био срећан што ће батаљон снабдети храном. Борци брзо натоварише брашно, суво месо, сир и кајмак. Колона натоварених коња крену према Јабуци. За њом крену и Јован, али тек што одмаче неколико корака, он стаде: Ненгго га је морило: да ли чича лаже? Поново се врати у кућу и поче испитивати чичу за сина у партизанима. Као гром из ведра неба потресе га кад чу пгга чича прича. То је кућа његовог колеге, интенданта 2. батал^она Слободана Грбовића! Кад то сазнаде излете пред кућу и поче да дозива борце да враћају коње, а кад се вратише нареди им да стоварују храну. Коморџије у недоумици застадоше, питајући се шта је ово сад.

— Стоварите, ово је кућа нашег друга! Нећемо ваљда само њему узимати — рече им Јован.

Кад борци почеше растоварати коње. пред њих излеће чича па викну:

— Не стоварујe, носи то војсци нек једе! Није крива она што је овај овакав — показујући на Јована, па настави: исто овако ради и мој син Слобо, па кад се не љуте сви они којима он узима, немам право ни ја.

Коморџије кренуше према Јабуци, а чича задржа Јована. Донесе ракију у пивској флаши, запушеној шишарком. Попише по ракију и чича Грбовић попи у здравље свога сина и све наше војске. Растадоше се пријатељски.

Момир БОШКОВИЋ

САТОПОВИМА КРОЗ ОФАНЗИВУ

Дошао је хладан децембар 1943. са маглом, кад се 3. батаљон налазио на положају Крушево-Војча. Моја чета се сместила у кући Сабита Ровчанина у Крушеву и имала одмор од неколико дана. Добро нам је дошао после напорних борби и маршева, а испред наредних који су нас чекали. Неки су хтели да направе нове опанке и почели су да стружу длаку са говеђе коже. Нису успели да их направе, јер смо морали кренути. Већ била је почела шеста офанзива. Немци су продрли у Пријепоље и много је другова изгинуло, посебно из Шумадијске и 2. пролетерске бригаде.

Пробивши на том сектору нашу одбрану. Немци су се брзо крегали ка Пљевљима.

Моја десетина добила је задатак да прати групу Италијана који су руковали са два топа. Топови су били на Боретином брду, одакле су тукли немачке положаје око Бродарева. Али како су Немци напредовали брзо ка Пљевљима, ми смо пред зору напустили артиљеријски положај и кренули ка Јабуци. Ишли смо по дубоком снегу, а већини другова у десетини опанци су већ били пропали и вириле голе ноге. Било им је, наравно, сувише хладно путовати, тако рећи, боси преко днежне планине. Али помоћи није било и они су трпели. У десетини су били: Љубо Дивац (делегат вода), Саво Грабоњача (десетар), Милић Лазаревић. Душан Зојаница, Душан Верновић, Шућро Џидић, Ћамил Веснић. Рифат Ровчанин и Заим Ћуповић.

У селу Паљика срели смо групу бораца и кад смо им рекли да идемо за Јабуку, саветовали су нам да се

вратимо, јер су Немци већ продужили за Пљевља и могу нас заробити. Послушали смо их и скренули неколико километара уназад, да бисмо се удаљили од друма Пријепоље-Пљевља. Кренули смо за Обарде, а одатле преко Матаруга за Маоче и Косаницу. Од Косанице до Глибаћа ишли смо целу ноћ, по мраку и снегу. Цео претходни дан нисмо ни јели нити се одмарали. Срећом, у Глибаћима наиђосмо на нашу војску и магацин са храном. Чувао га је Раде Нинчић и он нам даде брашна колико смо хтели. Сваки је закувао скроб у порцију, а ја сам га још и умесио и ставио у пећ да се пече. Дочеках само да се у тесту ухвати танка кора и њу сам појео. Остало сам морао бацити, јер га непеченог нисам могао јести.

Најпре смо кренули у правцу Бобова, а онда су нас воатили ка Ђурђевића Тари. Реку смо прешли чамцима, јер је мост био порушен. Топови су били на мазгама, које смо завезали за чамце и вукли их. Те ноћи је киша лила као из кабла. Помрчина густа и да на путу нема снега не бисмо видели ни корак пред собом. Али колико нам је вредео због мрака, снег нам је загорчавао живот тиме што су мазге под топовима пропадале у сметове и нисмо их могли извући док топове не стоваримо. Тако смо неколико пута у току ноћи морали мазге да растоварујемо и опет товаримо.

После свих мука стигли смо у Жабљак. Ту смо добили само пола килограма белог хлеба и одмах морали наставити тлг. Због близине Немаца и топови су нам били у опасности па смо пожурили да их склонимо. У том стиже курир и нешто насамо саогппти командиру, који заустави колону и нареди да се топови што хитније закопају.

Може се само замислити како смо примили такво наређење! Са тим топовима газили смо снег од Камене горе изнад Бродарева, а сад их на Дурмитору закопавамо! Зар се то баш мора учинити? Зар нема никаквог другог излаза? Командир каже да нема и да не смемо дангубити. Извадили смо алат и стали да разгрћемо снег. Земљу нисмо морали копати, јер је снег био довољно дубок да смо могли сакрити целу батерију.

Преко Тепаца стигли смо поново до Таре и опет се сплавом пребацили на другу страну. Била је већ ноћ и ту смо остали до ујутро. Скували смо нешто пиринча, који смо понели из Жабљака. Талијани су заклали коња свог официра, наложили ватру и стали да пеку месо. Ја те ноћи нисам спавао. Опанци су ми на ногама били сасвим пропали и морао сам направити нове. У ранцу сам имао нешто коже и опуте, па сам крај ватре целе ноћи резао кожу и на њој плео опуту. Ујутру сам имао опанке, мада сам био неиспаван.

У кањону Таре, те ноћи су занећили и рањеници, па смо их изјутра морали сносити на реку да се пребаце на десну страну. Нашао сам међу њима Деда Хашимбеговића и Драгишу Коковића. Драгиши су руке промрзле од зиме, иначе је био тешко рањен и непокретан на носилима. Није могао ни кашику да држи и да руча те сам га морао хранити као мало дете.

Сутрадан смо наставили пут и стигли до Бобова, а онда кренули ка Крупицама, где се налазио наш 3. батаљон. На друму Косаница — Пљевља умало нисмо упали у немачку колону. Управо смо стигли до друма кад су наишли камиони пуни Немаца. Полегали смо по камењару и Немци нас не приметише. Кад замаче и последњи камион, напустили смо друм и пожурили ка Крупицама.

У батаљону смо сазнали да су нас већ отписали. Били су уверени да смо заробљени још на Јабуци, јер су знали да смо се к њој повлачили, а тамо су били Немци. Испричали смо им нашу „одисеју" и како смо поврх свега морали топове оставити у снегу. „Маните топове! Само кад сте ви живи!" — рекли су нам.

Милош ЛУЧИЋ

У БОЛНИЦИ КРОЗ ОФАНЗИВУ

Увече 4. децембра, на брзину су нас обукли и сместили у камионе. По журби смо осетили да је наша болница у Пљевљима у опасности и да се морамо што пре евакуисати. Камиони су нас довезли до Глибаћа и ту су се заглавили у снегу. Даље нису могли. Разместили смо се по сеоским кућама. Заноћио сам са тројицом другова у мрачној и хладној соби, на голом патосу. Било је веома хладно, а ми тако рећи, непокретни. Јутро нас је затекло скоро укочене од хладноће.

Сутрадан б. децембра поново смо укрцани у камионе, јер су преко ноћи уклоњени сметови. Стигли смо до Таре. Дугачка колона камиона се зауставила, јер је бетонски мост био срушен. Баш у том тренутку зачусмо звук авиона, који затим направи круг и обруши се на колону. Ко је могао скочио је са камиона и потражио заклон, а ми тежи рањеници остасмо чекајући шта ће нас снаћи. Експлозије су се ређале на друму и око њега, камионе је засипала земља измешана с камењем. А онда се наједном, све смири!

Стигоше ускоро коњи и нас натоварише на њих. На реци нас је чекала скела, а на другој страни смо чекали воловске саонице, којима је требало да се пребацимо до Жабљака. Прошло је подне, ми још увек чекамо, гладни, али ручак нико и не помиње. Бар да стигну саонице, да кренемо!

Најзад се указа колона воловских кола и ми кренусмо. Ноћ се примиче и мраз стеже. Веома је хладно јер лежимо непомични. Замолили смо пратиоце да нас

уведу у сеоске куће поред пута да се мало огрејемо, али они неће ни да чују. Кажу нам да им је наређено да нигде не застајемо.

Стигосмо у Жабљак. Опет чекање напољу, на мразу. Нема довољно кућа да се сместимо, јер је ово место раније рушено и паљено. Не помаже што се с пратиоцима свађамо и што их на сва уста псујемо. Ноћ је подоста одмакла кад се, најзад, докопасмо топле собе. Одмах нам лакну. Донесоше нам још и по комад вр"ћег јечменог хлеба.

Ујутро, 6. децембра добили смо чорбу са кромпиром и кренули даље. Али овог пута пешке, јер више није било ни воловских саоница. До тог јутра сматран сам непокретним рањеником, верујући и сам да не могу ходати. Али кад се постави питање одвајање од другова и кад помислих да могу непријатељу пасти у руке ако не наставим пут, наиђе ми нека дотле сакривена снага. Једноставно сам устао и кренуо.

Било нас је око 40 у колони. За најтеже рањенике нашао се понеки коњ, за нас остале само штаке. Затетурасмо се у снег, али се ипак крећемо полако. Наиђосмо на сеоске куће и свратисмо да се одморимо. Ја сам сео и одмах заспао. Кад сам се пробудио, другова више није било. Они су отишли. Зар нису приметили да сам заспао! Домаћица ми каже да јој је било жао да ме буди, јер сам слатко спавао.

Кренуо сам преко планине сам. Никога да сретнем, ничији глас да чујем. Снег затрпао стазу, али пратим убоде штака и по том трагу идем. Знам да треба да стигнемо до села Тепаца, али не знам где је и колико далеко. У неко доба наиђе сељак и рече ми да до села има „цигар дувана" хода. Ја наставих лагано, чини ми се цео сгт, али села нема. Ваљда прође и други сат, а кућа никако да се помоли. „Колика ли је та цигара дувана?" — питам се. Не осећам колико споро идем, али је можда село заиста далеко. Већ се почиње хватати сумрак. Страх ме је, морам признати. Сам у планини, без оружја, неспособан да потрчим. Почеше да ми се врзмају по глави свакојаке мисли, да ми пред очи искрсава породица у Пријепољу, да се поисећам прича о људима који су страдали у планини. У том —

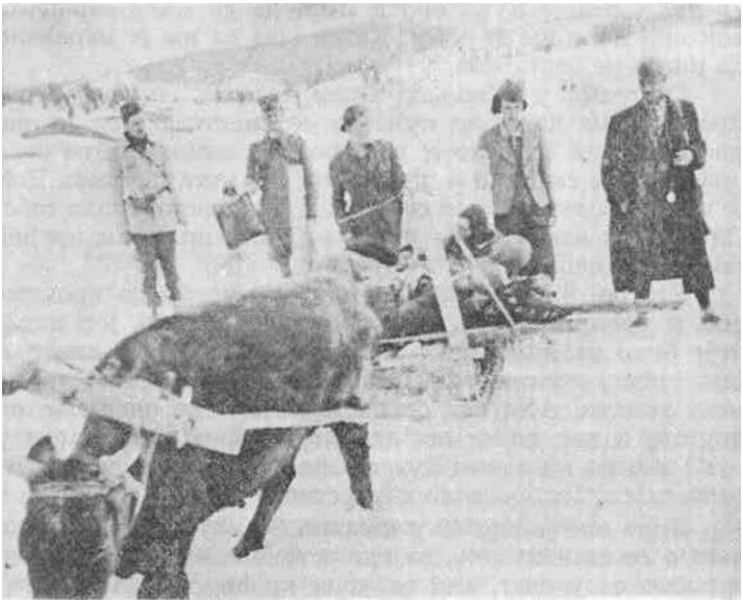

Пренос рањеннка на Косаници, *код Пљеваља децембра 1943.*

као да ме сунце огреја — угледах испред себе Ника Лазовића. Рањен у ногу и застао иза колоне. У двоје је лакше. Обојици је лакнуло кад смо се нашли.

Не сећам се више колико дуго смо ходали, тек ноћ је била доста одмакла кад смо стигли до прве куће. Зачусмо жагор, значи наши су ту. Унутра тесно, јер је кућа пуна рањеника. Ипак примише и нас двојицу. У топлој соби рана ми се раскрави. Већ гнојава, поче да смрди. Другови око мене не могу смрад да подносе, али шта да раде!? На мени остало ћебе уместо зимског капута, танак летњи каггут и женске панталоне. То су ми обукли у Пљевљима, на брзин^.

Сутрадан се спустисмо до Таре. Преко ње прелазимо уским мостићем, један по један и врло опрезно, јер се импровизовани мост једва држи на реци. Ипак стигосмо до друге обале и кренусмо уз брдо. Сретох Сретена и Ворку Вукосављевић, са сином Весом, су-

седе из Пријепоља. Храбре ме да издржим још мало. Веле, кад се попнемо на Ограђеницу, биће све лакше.

Пред нама високо брдо, здравом човеку треба најмање два сата хода. А нама, цео дан! Идем, па седнем да се одморим. Наиђе рањеник иза мене, ја се опет дигнем. Не смем да останем последњи у колони, може ми измаћи.

Пењемо се и ногама и рукама, док најзад не угледасмо врх брда. Тамо нас прихвати једна десетина 2. пролетерске.

Сутрадан смо стигли у Челебић и нашли болницу 4. санџачке бригаде. Даље нисам могао. Остао сам у њој све док се нисам излечио и опоравио.

Дедо ХАШИМБЕГОВИЋ

ИЗВОД ИЗ ИЗВЕШТЛЈЛ ЗЛМЕНИКА ПОЛИТИЧКОГ КОМЕСАРА БРИГАДЕ МОМИРЛ БОШКОВИЋЛ ЦЕНТРАЛНОМ КОМИТЕТУ КПЈ ОД 4. II. 44 ГОДИНЕ О ПАРТИЈСКО — ПОЛИТИЧКОМ РЛДУ У БРИГАДИ

ЦЕНТРАЛНОМ КОМИТЕТУ КОМ. ПАРТИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Драги другови,

Подносим вам извештај о стању и раду партијске оргаиизације у овој Бригади од њеног обиављања, тј. од мјесеца септембра 1943 године па до 1. фебруара 1944 г.

Бројно стање партијаца, кандидата, СКОЈ-еваца и људства у бригади је слије-деКе:

Назив јединице	Комитета	Ћелија	Броі партије		Жена	Социјал. састав			Погинулих	Додељено на рад у другу јединицу	Кандидата	Социјал. састав			Жена	Скојеваца	Људства
			у почетку	сада		рад.	сељ.	инш.				рад.	сељ.	инж.			
1. бат.	1	4	12	25	–	4	19	2	12	7	7	1	6	-	-	28	94
2. Бат.	1	5	15	41	1	5	21	15	1	6	5	–	3	2	–	57	179
3. бат.	1	4	14	27	3	11	9	7	5		6	2	4	–	.	29	103
4. бат.	I	5	16	50	4	5	31	14	6	15	14	–	12	2	2	70	257
Штаб брнг.	–	1	6	5	–	3	–	2	1	–		1 -					5
пратећн вод	–	1	–	7	2	2	3	2	–	–	2		2	-	.	12	27
нитенлаит.	–	1	1	4	–	–	3	I	–	1	2	.	2	-		8	49
болннца	–	1	2	6	5	–	4	2	–	–	2	.	2	- 1	1	7	69
Свега:	4	22	66	165	15	30	90	45	25	29	38	3	31	4	3	211	783

БРИГАДА НАС ЈЕ ПРИМИЛА КАО СВОЈЕ

На почетку седме непријатељске офанзиве налазио сам се у Пљеваљском партизанском одреду. У то време међу борцима се почело говорити да ће се из одреда слати борци да попуне бригаде 37. дашизије. Мене је та вест посебно обрадовала, јер ме је командант одреда Маринко Голубовић хтео да врати кући, зато што нисам био пунолетан. Заштитио ме је политички комесар, пошто сам у одред ступио добровољно. Ипак сам стално страховао да командант не „победи" комесара. Лакнуло ми је кад сам чуо да бисмо могли поћи у бригаду. Радовали су се и остали борци одреда. Разговарали смо где ће нас распоредити. Сви смо желели 3. пролетерску санџачку бригаду и њен Пљеваљски батаљон.

Није прошло много времена и вест о одласку у бригаду се потврдила. У селу Мијаковићу окупили су се борци одреда. Саопштен је распоред по бригадама и речено је да је тиме указано поверење и част борцима одреда. После званичног саопштења, настало је весеље и поздрављање с друговима распоређеним у 4. санџачку бригаду. Кренуло је борачко коло и заорила се песма:

„Нема боја да се бије,
где бригада Трећа није . . ."

Мало затим повећа колона бораца упутила се преко Корена за село Подпеће, где су се налазили штаб и неке јединице 3. пролетерске санџачке бригаде. Већ после једног часа марша били смо у штабу бригаде. Примио нас је политички комесар Милија Станишић.

Говорио нам је о задацима и борбеним традицијама јединице. С групом другова распоређен сам у 2. батаљон, који се налазио ту у Подпећу. У штабу батаљона су нас тако лепо примили и распоредили по четама. Већ пред крај дана, нас неколицина, били смо у чети. Затекли смо борце да чисте оружје и певају. Срдачно су нас дочекали и старешине и борци. За моменат су прекинули рад и песму. Упознали смо се са свима, па је чишћење настављено. Пролетери су нас примили као своје. Били смо срећни, јер смо и ми иостали пролетери.

У чети је било неколико пушкомитраљеза различитих типова и лаких минобацача, чега није било у одреду. Другови су нам објашњавали особине овог оружја, којим ћемо и ми, већ колико данас или сутра, руковати. Успут се причало о свему, а највише о борбама чете, батаљона и бригаде. С нарочитим поносом борци су говорили о успешно изведеној акцији 10. априла са деловима 4. санџачке бригаде на простору Подрогатец — Љуће. У њој је погинуло много издајника нашег краја, међу њима и злогласни Јован Јеловац. Убијено је више четника из Пљеваљске и Прибојске бригаде.

Кад су се у току ноћи одређивале страже и патооле хтели су да нас поштеде, али смо ми инсистирали да и нас одреде. На крају су се сложили, па смо то ценили као признање да у нас верују и да нас сматрају равним себи.

Сутрадан 11. априла, рано изјутра, наступали су Немци и четници из Пљеваља правцем Катун — Оџак. Изашли смо на положаје и дочекали их ватром, спречивши њихово напредовање. Препуцавали смо се целот дана, а падом мрака морали смо да напуштамо положаје због продора непријатеља на правцу Камена гора — Козица. Тако су почеле данонoћне борбе и маршеви у току седме непријатељске офанзиве.

За непуних 15 дана два пута смо одступали на леву обалу реке Таре (први пут преко Ђаволих Лази у село Добриловину, а други пут преко моста код Мојковца, у село Подбишће) и два пута се враћали у Санџак. У сећању су ми остале тешке борбе које је водио 2. батаљон, на положајима код Мојковца. Више дана смо спре-

чавали прелаз непријатељу на леву обалу Таре, преко моста код Мојковца. Налазили смо се у селу Подбишћу. Чете су се у току ноћи смењивале у рововима на Боровњачком кршу, код моста, који су нарочито преко дана били изложени непријатељској миграђеској и топовској ватри. Било је тешко. Имали смо и жртава. Једва смо чекали дан и час када ћемо прећи у противнапад, јер смо више волели нападати него се бранити. Осим тога, напад је за нас значио повратак у Санџак, где су незаштићени народ немилосрдно и сурово злостављали Немци, са четницима и муслиманском милицијом.

Најзад, 23. априла 1944. године, наше снаге прешле су у општи противнапад, у коме је 2. батаљон добио задатак да пређе мост, чим падне мрак и образује мостобран у Мојковцу, на десној обали реке Таре. Он ће послужити као ослонац за напад осталим јединицама 3. пролетерске санџачке и 8. црногорске бригаде. Захваљујући солидној војничкој и партијско-политичкој припреми, задатак је потпуно извршен. Под заштитом прецизне митраљеске ватре, 2. батаљон је прешао мост. Наши бомбаши су се овде нашли прса у прса с непријатељским обезбеђешем, које је сваке ноћи до лазило на сам мост, а ујутру се повлачило нешто даље. Четници нису издржали јуриш пролетера и побегли су. За десетак минута 2. батаљон је овладао мостом и делом Мојковца. Наше јединице могле су да прелазе мост и да ступе у борбу.

После заузимања Мојковца и одступања непријатеља према Улошевини и Бојној њиви, наш 2. батаљон је извршио покрет правцем Крстац — село Сига. Требало је избити на Бурен ради обухвата непријатељских положаја. Свили смо се у колону и убрзо наставили марш. На Крсцу, у муњевитом налету, разбили смо четнике и ликвидирали послугу непријатељског минобацача. Нисмо се задржавали око заробљавања разбијених четника, већ смо продужили да што пре стигнемо на Бурен. Наступајући даље кроз тешко проходне терене, наилазили смо на поједине групе четника, којима смо на њихова питања: „Ко је тамо?", одговарали:

„Четници!" Одмах после тог одговора; у знак „поздрава", отварали бисмо на н>их ватру и продужавали даље.

У освит зоре, 24. априла, били смо на Бурену, док су се на Улошевини и Бојној њиви још водиле тешке борбе. После избијања на Бурен, заједно са 1. батаљоном наше 3. бригаде, наступали смо према Церу, где је престао непријатељски отпор. Четници су у паници бежали према Слијепач Мосту, Ракити и Равној Ријеци.

Следиле су нове борбе и победе. У зору 1. маја 2. батаљон је разбио четнике у селу Козици. Та борба ми је остала у посебном сећању, јер је била ратна прослава празника радног народа.

Богдан КНЕЖЕВИЋ

СА 3. ЧЕТОМ 2. БАТАЉОНА НА ВЛАЦИ

Ту ноћ 20/21. марта 1944. године, која дијелизиму од пролећа, маршовали смо без предаха. Колона је одмицала споро и са пуно напора. Разлог томе био је врло дубок снијег, кога у тим крајевима има напретек и кад су зиме најблаже. Масив Камене горе, свима добро познат, има неке посебне топлине. Осредња горовита планина нас је увијек гостољубиво прихватила. И у најтежим ситуацијама у њој смо се безбједно осјећали.

Прошла је поноћ. Село Обарде остаје за нама. У њему се и даље чује лавеж. Ти сеоски керови никог лијепо не дочекају, поготову војску — ноћу. А када одлазимо они као да се радују томе!?

Одмичемо и даље споро. Са чела сваки час се преноси:

— Смена!

Треба замијенити челнот и одмијенити пушкомитраљесце, јер се не крећемо пртином. Газити снијег скоро до паса, а уз то носити оружје и другу војничку опрему, врло је тешко. На сваком кораку се посрће и пада. Преноси се ко зна већ по који пут:

— Пази оружје да не закисне! Није било никаквих падавина, али искусни Чедо знао је да је пасти с оружјем у снијег неколико пута исто пгго и држати га на највећој киши. Митраљесци су се о томе посебно бринули.

Пожурују нас стално. Свјесни смо колико је значајно да под заштитом мрака заузмемо предвиђене положаје, али како се пожурити кад је снага на измаку.

Нормално, таква марш-рута за нас не би представљала изузетан напор, али силни нас снијег сморио. Мокри смо од зноја иако је ноћ хладна. Најгоре је за обућу. Расквашени опанци, а у ципелама засути снијег претворио се у воду. Напрежемо се до максимума, колона иде даље.

Опет лавеж паса. Зора тек што није! Бјелина снијега омогућава нам да јасно видимо раштркане куће. То је село Влака. Испред неких кућа чује се већ дозивање домаћина. Ово се понавља уз лупу на врата. Нема сумње, чује то домаћин као и остали укућани, али му се не устаје. Права је то ветрометина и за боље прилике, а камо ли у оваквом рату са толико војски. Нема дана да неко не наврати. Учинити услугу макар и под пријетњом оружја, значило је замерити се другоме. Због тога су се губиле главе, палиле куће и остајало без иметка, тешко стеченог. У таквим приликама сваки домаћин (домаћица), одутовлачећи да се јави на позив, рачунао је — чекај, неће ли продужити код комшије. Најчешће су се из куће јављале жене, говорећи да дома нема никог од мушкараца. Знајући то били смо упорни све док се врата не отворе.

Батаљон се прикупио у селу. Командант и командири разговарају са преплашеним сељацима. Мада нам је ситуација углавном била позната, дознајемо још доста појединости које нас интересују. ТУ недалеко од села пролази комуникација Пљевља — Пријепоље.

Сељаци причају да скоро сваког дана Немци доводе из Пљеваља и околине стотине мобилисаних грађана да чисте пут од снега. Ни њих не штеде. Кажу да одавно није нападо тако голем снег. Због овога цеста личи на полуотворени тунел, скоро на целом делу од Михајловице па до Јабуке. Иначе, возила свакодневно пролазе у оба правца и то у колонама, које имају редовно обезбеђење.

Напасти непријатељску колону у том пределу, био је то наш циљ.

Узимамо водича и кренусмо даље — свака чета на своју страну. Прва ће да посједне саму комуникацију у рејону Јабука, наша 3. чета ће да се постави бочно дуж комуникације, користећи погодне висове у

рејону Влака, док је 2. требало да нас обезбјеђује према Тичијем пољу.

У расвит зоре стигосмо изнад саме комуникације. Командири водова већ су добили задатке. Бранко Ћ.осовић полугласно пренесе: „први за мном"! Кренусмо улево косом. Одмах ту остаде 2. вод, а ми се спустисмо ближе комуникацији. Бранко нас распоређује додајући: „Војиновићу (пушкомитраљезац), залегни под онај чечарић, а ти Драги за овај." Десетари су распоредили остале. Још једном нам је скренута пажња да на једно или два возила не отварамо ватру, јер ће их дочекати 1. чета.

Са помоћником заузимам положај. Лежемо под омањи борић. Уз њега поширока клека чије се гране савиле до земље под теретом великог снега. Стрмина је, па на доњу страну навлачимо снег, да изравнамо гнездо за пушкомитраљез. Добро смо га утабали. Нишанећи провјеравам прегледност. Неколико гранчица заклања нам видик па их ломимо. Закључујемо добро ће бити. Ипак, имам осећај нелагодности због нашег положаја. Наиме, ретко смо заузимали положај на предњем нагибу. То је неповољно за дневне борбе поготово зими када је снег велики. Ваљда је тако морало бити.

Вршимо последње припреме. Чистим пушкомитраљез, а помоћник припрема муницију. Примећујем да ми је „бреда" потпуно закисла. Дувам и чистим колико могу да одстраним те неугодне капи. Жалим што мој пушкомитраљез већ одавно није осетио право уље за оружје. Да смо последњих дана јели какву говедину, било би и добрих костију чија би срж могла да замијени уље. Овако, и када је било меса, од сржи није било ништа. Ипак, надам се да ме мој „побро" неће овог пута изневерити.

Постаје хладно јер смо престали да се крећемо. Дижем се и етајем иза дрвета. Лево и десно примећујем другове који такође стоје уз чечарје цупкајући.

Почиње да свиће. Већ се разазнаје комуникација. Ценим даљину: 150—200 метара, нема више. Посматрам околину. Десно се уздиже Јабука са Караулом, чија је заштитничка улога ове комуникације већ одавно

позната. Препознајем, ту на неколико стотина метара испред нас, место где је јесенас погинуо борац пионир Бошко Буха.

Преко цесте испред нас раштркане куће. Неко сијече дрва. Село се буди.

Учини ми се, као да сам чуо шум мотора. Нисам сигуран. У том се јави и помоћник:

— Чини ми се, нешто се чује од Пљеваља!

Угледасмо и слабо светло. Нема сумље камион је. Упињемо се да што боље чујемо и видимо. Залежемо. Све је спремно. Са десног крила тихо допире команда да се ватра не отвара без наређења. То пренесмо и ми. Сад јасно видимо зашто је уследило наређење. Иза окуке недалеко од нас појави се камион. Пратим га преко нишана. Видим да је камион. али ми је, за чудо, низак. Тада се сетих ноћашњег упозооења сељака. Па ја видим само његов кров, јер снежни насип са стране пута заклања цело возило осим церадe.

Нема команде, возило пролази.

„Сигурно је ово извидница" — шапуће Марко. Сложих се са њим. Одмах смо се у то и уверили. Преко Тичијег поља појави се подужа колона. Избијају иза кривине: један, два, три, четири — бројимо их. У том на десном крилу отвори се ватра. Уз појединачну пуцњаву распознају се рафали „брна" и „тешке бреде". Сетих се Љуба[1] и његове „збројовке".

Колона је пред нама. Укупно четрнаест камиона. Таман сам се питао шта је са командом, кад се проломи пуцањ. Већ сам имао на нишану једно возило. Притегнух кундак, па обарач. „Бреда" поче да „штепује". Јави се и Војиновић са његовим „брном". Добро сложисмо. На цести прави метеж. Измешали се јаук и команда. Војници искачу из возила. Онима који су већ на цести само се главе виде јер их заклања снежни насип. То им добро дође, па почеше да заузимају положај као да су у рововима за стојећи став. Огласише се и њихови први пуцњи. Придружи им се и „шарац"

[1] Љубомир Делибашић, пушкомитраљезац 1. чете, погинуо 25. IV 1945. године, као командир вода у 1. тенковској бригади.

који рескошћу као да надјача све остале. Око нас почеше да фијучу куршуми.

Мењао сам шаржер у пушкомитраљезу. Мислим да је то био трећи, кад ми помоћник зајеча. Видим држи се за бутину. Крв поче да натапа ледени снег. Јуначки се држи. Несмејући да напустим пушкомитраљез кажем му да остави муницију и да се извлачи горе према коси. Штитићу га ватром. Одлази пузећи. Опет нишаним. Притискам „обарач". Неколико метака и гле чуда — застој! Брзо репетирам ручицу затварача. Прст је на обарачи. Притискам зарез, али узалуд. Рафал се не чује. Не знам по који пут већ репетирам, а митраљез опали или не опали појединачно неки метак. Да ситуација буде још гора, са наше стране све се слабије чује пуцњава. Срећом, рањеници се ипак некако извлаче. Помоћника више не видим. Лакше ми је.

Доле, Немци су се сасвим средили. Сад је иницијатива потпуно на њиховој страни. Дејство „шараца" надјачава све остало. Људи моји, колико их је: пет, десет или више?! Па ако је у сваком камиону био по један, толико их мора бити. Можда и више. Све је то окренуло против нас, ту на свега 200—300 метара, на простору не већем од фудбалског игралишта.

Од наших не чујем и не видим више никога. Нема никакве команде. Значи, треба и даље дејствовати. Поново мењам шаржер. Нишаним на најближег митраљесца а мислим да ли ће мој митраљез прорадити? Заклокота, али кратко. Видим да нисам лоше гађао. Код њих опет метеж, али за кратко. „Бреда" опет затајила.

Овај кратак рафал као да је био знак за „Швабе", да ту има још живих, јер су били већ почели ватру да преносе тамо даље пре.ма првој. Мета сам многим стрелцима и митраљезима. Каква ватра! То је цела река куршума. Прави пакао. Осјећам их, чујем и видим како ију. Убрзо сам још боље маскиран. Откинуте гранчице чечарића у тој немоћи као да су ме хтеле закрилити, јер и он као да се на „Швабу" љути. зашто му без разлога потсеца прелепе китице. Дах куршума непрестано је присутан. Од њега као да постаје топло. Осетих рафал, сручи се испод мене. Лепо се чују куршуми како цврче хладећи се. Тај цвр-

кут добро ми је познат из ђачког доба. Враћајући се из школе радо сам свраћао у Ремзову ковачницу на Јалији (Пљевља). Код њега се пуно ковало и калило.

Помислих, то је крај. Ко би се одавде могао извући? Па ово је право стрелиште!

Не, није ме било страх. Слушао сам да у таквој ситуацији човек самог себе прежали и зато је у тим „последњим тренуцима" у мислима са другим — најдражим. Мислим да је ово тачно. Сетих се мајке. Њу сам у том тренутку жалио. Као да видим њен благи лик и чујем болећиве ријечи, упућене ми приликом испраћаја. „Молим те, остани, не остављај нас, зар није доста што су њих двојица тамо?" Уместо одговора још једном сам је пољубио. Одмичући кад сам се окренуо видех како за мном пролева бокал воде, да бих јој се опет вратио. Е, јадна мајко! Ко зна да ли ће ти болно срце издржати кад чујеш најцрњу вијест.

Ово размишљање као да ме је одвело за тренутак у неки други свет. Опет се враћам стварности. Другујем са куршумима. Како сам беспомоћан. Чекам то судбоносно тане. Где ли ће ме закачити? Најбоље би било у главу, да се муке прекрате. А шта ако будем рањен? Ту је бомба.

Време пролази. Питам се да ли сам стварно непогођен? Мрдам и ногама и рукама онако лежећи колико могу. Изгледа да је све у реду. Опет оазмишљам — ко зна како то изгледа кад те погоди куршум? Наједном пренух се. Неповређен сам, митраљез ми не дејствује, шта има да чекам, кад од наших никога не видим и не чујем. Можда је било наређено повлачење, а да до мене није било пренето? Треба покушати извући се из овога пакла.

Блага измаглица пстче да избија у дну долине. Споро се шири. Ех, да је мало раније избила.

Спремам се за извлачење. Немци вероватно мисле да сам сав изрешетан, па ме и не гађају више. Неприметно склапам ногаре пушкомитраљеза, привлачим сандук са муницијом. Рачунам тешки су око 28 кг. Неће бити лако због снега, али како да оставим муницију или митраљез? То не долази у обзир — боље је погинути него оружје оставити.

Делови 2. батаљона у Сапџаку 1944.

Посматрам Немце. Чекам погодан тренутак да скочим кад „шарци" буду празни, бар неколико њих. Неко посебно чуло као да ми рече — сад. Хитро скочих, држећи у десној руци митраљез а у левој муницију. Одмакох уз косу 15—20 корака, кад упадох у намет. Не могу се ишчупати. Батргам се. Немцима то добро дође, јер сам их изненадио. Поново се окомише на мене. Прашти и фијуче на све стране. „Шарци" косе. Наједном осетих као да ми неко провуче врућу шипку кроз ногу. Мрдам да бих видео хоћу ли моћи да се ослањам на њу. Бол осећам посред ноге, па закључујем да ми је и кост закачена. Невероватно је како човек брзо мисли у таквим тренуцима! Пада ми на памет — док је рана врућа болови су мањи, па се рањеници најчешће још могу да крећу. Могу и ја, мада је бол све јача.

Воља за животом даде ми нову снагу. Како и не би толики су куршуми испаљени, па ето још нас има живих. За живот се треба борити. До косе има још 20—30

метара. Ето дође време да ми се живот на метре мери. Заћи за косу значило је живот.

Не знам ни сам како избауљах из намета. Са напором се крећем уз косу која ми сада изгледа много стрмија. Наилазим на пртину, али, на жалост води укосо, а то ми не одговара. Има и других трагова, ту и тамо крв. Како та два природна контраста падају у очи!.

Куршуми, куршуми, куршуми ... Швабе, ваљда, виде да ћу им умаћи, па не жале муницију. Мора да их је нервоза ухватила. Чудо једно како човек огугла на све, па и на смртну опасност. У таквој ситуацији његови поступци чисто су рефлексни — инстинктивни ...

Још само неколико корака па ћу избити на косу. Пузим. Снаге је све мање, а бол све јача. Опет сам у неком намету и то на самој коси. Ватра као да се појачава.[2] И баш у том критичном тренутку нађе се испред мене Милосав Зец, десетар. Он је већ био за косом. Чим ме је угледао допузао је до мене, прихватио ме и превукао за косу. Спасен сам. Узе ми митраљез и муницију и рече да је ту санитет. Од њега сазнадох да има пуно рањених (такорећи цео вод) и да ће Војиновић и Спасојевић тешко преживети.[3] У то нисам ни сумњао.

Санитет! Каква слика. Рањеници на снегу — пружа им се помоћ. Десна му је рука испружена, а из рукава крв тече као чесма. Тешко је рањен, то му се и на лицу види. Бледило, апатичност. Глас се од њега не чује док га превијају. Све то он прати погледом. Погођен је у груди. Како и не би, таквог дива било је лако погодити. Плашим се за њега јер је много искрварио. Јединац је у мајке! Само да не буде најгоре. Водио је редовно дневник. Хоће ли га наставити? Ту

* Касније као професионални војник пуно сам размишљао о томе како је било могуће преживјети на толиком одстојању ту ураганску ватру? Дошао сам до закључка — снијег нас је довео у незавидну ситуацију, али и помогао. Нијемци су нас туклм са снијежног насипа, што није било добро за убојите „шарце" који захтијевају чврсту подлогу за ефикасно дејство.

[3] Војислав Војиновић пушкомитраљезац. 1. десетине. Љубо Спасојевић умро је на путу за дивизијску болницу.

беше и Миланко Вучинић. Куршум му је прошао иосред кољена, али срећом добро се држао на ногама, по чему сам закључио да се не ради о тежој рани. Њих двојица су ми другови из детињства, из школске клупе. Расли смо заједно, заједно се оружја прихватили, много доброг и тешког доживели и ето заједно љуте ране задобили.

Тешко рањеног Војиновића били су већ понели за Обарде. На жалост, само дотле. Издахнуо је ту, окружен друговима који за њега ништа више нису могли учинити. Тај ведри лик који није знао за страх, према коме је природа била издашна дарујући му, поред осталог, лепоту и добро здравље, неће више видети своје родно Премћане и мајку коју је толико волио. Тужно ли је то. А тек какав је то губитак за чету. Какав пушкомитраљезац, какав коловођа, какав друг! Кад би подвриснуо у боју имало би то ефекат већи од многих рафала. Био је жељан знања — веровао је у будућност. Умро је јуначки. Последње ријечи су му биле: „***Поздравите ми мајку и реците јој да не жали сина, јер је пао*** за ***слободу".*** Његова погибија и аманет дуго су препричавани у батаљону.

Тако је било наше пролеће — рекао бих крваво пролеће 1944.

*

Код 1. чете добро су дочекали онај камион. Неколико рафала и било је свршено све. Биланс: 6 убијених Шваба и 1 цуксфирер (подофицир) заробљен, камион оштећен. Од оружја заплењено је: 1 машинка, 4 пиштоља, 2 пушке, 1 двоглед, доста муниције, нешто хране и друге опреме. Када се 1. чета почела повлачити страном у колони, на доста великом одстојању од немачке главнине са којом смо се ми тукли, ипак су и на њих отворили ватру из „шараца". Заробљени Швабо кретао се у средини колоне. Њему као да су највећу непријатност чинили куошуми земљака. Стално се сагињао и врпољио, за разлику од осталих који као и да нису чули њихово фијукање. И за чудо, само овог Швабу метак погоди. Тако се и он придружи онима који остадоше доле на цести.

Драголир ДЕЛИБАШИЋ

ИЗВЕШТАЈ ШТАБА 3. ПРОЛЕТЕРСКЕ (САНЦАЧКЕ) ВРИГАДЕ ОД 15. МАРТА 1944.

ШТАВ
га САЈГЦАЧКЕ ВРИГАДЕ
К. оп. . 1
15. марта 1>н. г

Извештај о акцији изведеној у ноћи између 13—14. о.м. на сектору Гостун — Бродарево — Комарни противу муслиманске милнцње, четника и Њемаца.

ШТАБУ XXXVII УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ НОВ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Дана 13. о.м. у 18 часова извршили смо напад на непријатеља који је држао положаје Гостун — Оштра Стена извршен са целом бригадом. Образоване су три нападне колоне од по једног батаљона, а један батаљон био је у заштитници Брајковац — Камена Гора са задатком затварања праваца (од) Јабуке и Жупе према Комаранима. На овом сектору непријатељ је располагао са око 800 милицајаца, једним батаљоном Милешевског четничког одреда, и са једном групом четника пљеваљских, поред једне чете Њемаца у Бродареву. Наоружање непријатеља је било прилично добро, располагали су поред осталог са 2 топа, који су били смештени у Бродареву. Тешких и лаких митраљеза имали су већи број, нарочито у Бродареву.

Наша бригада била је распоређена овако:

1. батаљон нападао је правцем: Миоча — Баре — Гостун — Прљевина — Јасен и по ликвидацији тих положаја да се са двије чете пребаци као појачање 3. батаљону ради ликвидације Бродарева.

3. батаљон нападао Је правцем Кичево — Рогујевац — Нода — Подјасеи, с тим да по овлађивању Подјасена пребаци једну чету у Закут и ухвати везу са четом 4. батаљона која је имала за задатак да ликвидира Балићи и Врапче Поље те да са н>ом у заједници очисте Бродарево.

4. батаљон ојачан са једном четом 2. батаљона вршио је напад на Зечију Главу — Боретино Брдо и да послије Боретина Брда овлада са Јазовцем како би омогућио јединицама одређеним за напад на Бродарево да овладају истим, као и да један дио батаљона оријентише према Жупи.

2. батаљон добио је био задатак да се постави на простору Брајковац — Камена Гора и да затвара правац према Жупи и Јабуки.

1. и 3. батаљон овладали су у току ноћи свим положајима до Бродарева. 14. о.м. у 2,30 часова вршили су напад на Бродарево, али су услијед јачих непријатељских снага, добро организоване одбране, артиљеријом и аутоматским оруђима били одбијени. Овоме одбијању и незаузимању Бродарева од стране наших јединица допринело је и то што чета 4. батаљона, која је имала за задатак да овлада Балићима и Врапчим Пољем, услед јачег непријатељског притиска, није овладала истима.

4. батаљон наишао је такође најаче непријатељске снаге, али је ипак успио да се са једном четом и водом пробије до Буковика и овлада Боретини.м Брдом. Приликом ликвидације Боретиног Брда појавили су се четници на Зечију Главу, које су морали одбацити, те су морали један дио својих делова са Боретиног Брда повлачити и овладати Зечијом главом. Овде је 4. батаљон учинио један пропуст што није према наређењу прво овладао Зечијом Главом, на истој оставио један вод као посаду а са осталим дијелом батаљона пошао и овладао Боретиним Брдом и осталим положајима.

Пошто се у току ноћи није успјело овладати Бродаревом, то смо у саму зору повукли батаљоне, да не би у повлачењу имали губитака. На новим положајима нисмо остали из тога разлога, што није било услова за смјештај јединица, као и прехрану.

Батаљони су смјештени и то: 1. батаљон — Миоча, 3. батаљон — Кичево, 4. батаљон — Грб и 2. батаљон — Козица.

У овој акцији нанети су непријатељу следећи губици: 9 мртвих четника, 8 милицајаца, међу којима и један четнички командир. Заробљено је 2 милицајца. Према извјештајима бораца рачуна се да је рањених било много више. О непријатељским губицима у Бродареву немамо извјештаје. Од непријатеља је заплнјењено: 1 тешки митраљез — без извјесних дијелова, пушака 15, један пиштољ, 1.000 метака од „Бреде", 5 бомби и нешто војничке спреме. Заплијењено је нешто стоке.

Наши губици су: 1 мртав и 3 лакше рањена.

Морал код људства био је на висини. Борбеност људства такође је била добра. Муниције није много утрошено.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

За штаб
командант, мајор,
Војо Тодоровић

НАПАД НА ЧЕТНИЧКИ ШТАБ

Камена гора је била под дубоким снегом, иако је март месец. Патролирамо косама и поглед нам лута ка лимској долини, у којој нема снега. Тамо се **назЈгре** скромно зеленило дрвећа и траве. Овде, на коси, сунце тек ако провири иза облака, али не може да нашкоди сметовима на планини. Ми чезнемо за животом који почиње у долини да се буди.

У селу Велика Жупа четници и не сањају да се на косама изнад њих сместио 3. батаљон 3. сашдачке бригаде. Четнички штаб се раскомотио у сеоској кући, отприлике на средини села, са јединицама распоређеним около. Предстраже су истурене ка Каменој гори, али немају додира са нашим положајима. Могуће их је изненадити.

Штаб нашег батаљона одлучио је да се одабере 30 бораца који би се између четничких стража и положаја провукли до села и напали штаб. За руководиоца групе одређен је Бошко Шкрбовић, искусан ратник и смео за овакве подухвате. Изабрани су и борци, све кршнији од кршнијег, снажни и искусни момци. Понели смо довољно аутоматског оружја, лаког да се може носити без коморе.

Кренули смо са Камене горе један сат пре мрака. Кад смо се примакли селу, скренули смо у поток. Газили смо воду не мислећи на обућу и прохладну мартовску ноћ. Мислили смо на четнике чији су положаји били на најистакнутијим тачкама изнад села, с предстраже на Скокући. Прошли смо их неопажено. Нестало је снега и прилаз четничком штабу бивао је све краћи.

Ноћ мрачна, без звезда и месечевог сјаја. Кућа којој смо ишли већ је иа домаку. Бошко заустави колону и изврши распоред. Са свих страна требало је да се право упутимо на циљ и да из непосредне близине заспемо нрозоре и врата куће ручним бомбама и ватром из свих аутоматских оружја. Штаб је требало ликвидирати брзо, јер се морало рачунати са акцијом четника чији положаји нису били далеко.

Кренули смо ка четничком штабу сви истовремено, и такође истовремено кућу засули ватром. Бомбаши су убацили бомбе, а митраљесци рафалима осујетили сваки покушај бежања кроз прозоре и врата. Изненађени су били стражари испред куће и штаблије у њој. Отпора није, тако рећи, ни било. Најпре се чуло комешање и запомагање, али се све ускоро стишало. Кад смо ушли у кућу, четничког штаба више није било. Нашли смо лешеве брадатих старешина.

На вратима куће закачио ме је комад ручне гранате и ранио у десну ногу. Бацио је наш борац, не могавши да у мраку распозна силуете. Мислио је да четник покушава да побегне из куће. Сва је срећа да је бомба била италијанске израде, те ме није тешко ранила.

Четничке јединице, смештене око штаба, за час се узбунише и стадоше да пуцају још у току нашег напада на штаб. Сасвум изненађени четници у први мах нису могли да се снађу и гађали су насумце. Док су се они почели сналазити ми смо већ били на измаку села. Свитање нас је затекло на Каменој гори.

Четнички штаб је био ликвидиран, а да се 30 бораца 3. батаљона нису ни сусрели са четничком главнином.

Миленко РАТКОВИЋ

ГИНУЛИ СУ ЈЕДАН ЗА ДРУГОГ

Патрола је журила тог хладног 29. марта 1944. године, шибана оштром вејавицом, газећи снег изнад колена, да би што пре стигла у планинско село Обарде. У првим кућама била је смештена 1. чета Милешевског батаљона.

Пробијајући се прозебли кроз снежну вејавицу, осетили су једног тренутка мирис дима од боровине, што догорева у огњиштима и дотрајалим пећима завејаних кућа. То беше знак да није далеко село; још мало кроз сметове, па су пред кућом. Зашкрипаше почађала врата на једној од кућа Деспотовића, кроз која издашно покуља пара. Одисала је кисело од знојавих и влажних војничких одела и обуће. Само прескочивши кућни праг, сав задихан, лица опаљеног вејавицом, вођа патроле рапортира: „Друже комесаре, од друма Пљевља — Пријепоље, правцем Михајловице, према нама крећу се Немци. Смучари јуре сметовима као авети замотани белим огртачима!"

Комесар се, скоро без узбуђења, обрати чети: „Покрет! Што пре морамо на положај! Непријатељ на смучкама брзо се креће".

Зазвеча оружје и плехане војничке порције. Само за трен, кућа која домалочас беше пуна као кошница, остаде празна. Већ идућег тренутка домаћин куће, чудећи се брзини и спремности, проматраше сивоцрну колону партизанске чете, која је, пресецајући сметове снега кроз вејавицу, журила у сусрет непријатељу. Тек што су први борци искорачили на боровиту косу, приметили су непријатеља. Само му је стотинак корака

било преостало док поседне доминантни положај према планинском селу Обарде. Сусрет одмах пређе у борбу прса у прса. И истог тренутка би пропраћен ватром реских рафала и детонацијом бомби. Снежни облаци још више се заковитлаше. Непријатељ нешто устукну натраг. Узајамно препуцавање и измена рафала потрајаше још извесно време. Партизани не воле овакву борбу, они јуришају. Митраљезац Чедо Шпица, који међу првима беше у јуришу, паде иза стабла бора. Ударио га је непријатељски куршум. Притрчаше му у помоћ комесар Мујо Мусић, подиже му клонулу главу и запита: „Шта би?" Погледавши га у очи виде како ее оне склопише. Хитрим покретом Мујо ухвати зажарену цев пушкомитраљеза, па испаливши неколико метака сам клону главом. Док је Мујова рука држала обарач митраљеза упереног у правцу јаруге, где се уз снег био припио непријатељски снајпериста, метак га је ударио. Мују притрча у помоћ његов борац Никола Пјановић. И он ухвати митраљез, али не успе да опали ни једног метка. Паде трећи поред Чеда и Мује. Не двоумећи се ни тренутка, Николи притрча Изудин Кугић. Напустио је заклон — стабло великог бора, бацио бомбу и прихватио Николу. У том тренутку погођен је. И четврти паде преко већ мртве тројице! Због другарске љубави и борбеног другарства један за другим су склопили очи; Чедо, Мујо, Никола и Изудин.

Док су сурови ветрови цвилели у крошњама борова, њих четворица су лежала у крви. Њихово пожртвовање можда војнички није оправдано, али је људски велико. Уосталом, таква је била снага комуниста. Она је покретала напред и онда када је свако мислио да се не може више.

Ово је један од примера како се у крви ковало братство у 3. пролетерској санџачкој бригади, и како је плаћено животима.

Хајро МУСИЋ

НА ПУТУ ЗА КОНГРЕС УСАОЈ-а

Четна колона од око 70 омладинаца и омладинки маршовала је врлетима Црне Горе, са задатком да у року од 13 дана стигне у Дрвар, на Конгрес омладине. Требало је да се пробију кроз неослобођену територију, од Гацка у Херцеговини, у којој су тих дана Немци са својим сателитима предузели једну од офанзива на ослобођену територију, па до Прозора, одакле је почињала слободна територија у Босни.

Чета омладинских делегата из Србије, Санџака и Црне Горе је пред полазак добро опремљена одећом, обућом и оружјем. Сви делегати су наоружани аутоматима. Утврђено је да треба дневно маршевати по 18 часова да би се стигло на време, а с друге стране. да би се непријатељ изненадио и онемогућио у постављашу заседа на путу. У таквим условима било је врло тешко обезбедити храну у току пута, те је томе посвећена посебна пажња при планирању марша. Команду чете сачињавали су: Вељко Милатовић, командир, Стана Томашевић политички комесар и ја економ чете.

За свега два дана прешли смо целу Црну Гору и стигли до Гацка. Одлучено је да преноћимо у оближњој шуми, али је одлука промењена, па смо преноћили у неким колибама. на супротној страни од предвиђеног правца кретања. Рано ујутро изашли смо на ранији правац кретања и наставили пут. Зачудили смо се многобројним траговима војничких цокула по још неподигнутој скрами од слане, који су водили ка једном превоју. Дознали смо од сељака да нам је на том месту

била постављена заседа, али је повучена још у току ноћи, пошто су обавештени да је наша колона окренула другим правцем. Једна велика препрека на нашем путу случајно је избегнута, али то нас је упозорило на чиљеницу да непријатељ добија брзо обавештења о нашем кретању и да треба бити још опрезнији.

Стигли смо у село Борач, где није било никог, јер је село спаљено још 1941. и 1942. године. До следећег села има још око 10 километара. Чета је застала да се одмори, а у село Обаљ упућена је претходница од 10 другова да извиди терен и прибави штогод за храну. Ускоро смо стигли на цесту испод Обља. Село је попут орловог гнезда смештено на једној стени, високој око 100 метара. У сусрету са једним изненађеним сељаком дознали смо да се већ неколико дана у селу налази један батаљон четника и да нико и не еања да у близини има партизана.

Сунце је већ било на заласку. Опрезно и са повећаним растојањем увукли емо се у село. Одједном из првих кућа неко повика: „Стој! Ко иде?" Уместо одговора запуцало је истовремено десет аутомата, а четници као обезглављени пројуоише ка околним брдима. Тек после пола сата почели су да гађају митраљезима према бункерима на ивици села које смо ми запосели.

Кад је главнина чете омладинаца у Борцима чула пуцњаву у Обљу, пожурила нам је у помоћ. Стигли су на време да се поткрепе обилном вечером, пре тога припремљеном за четнике. Сељацима смо после вечере саопштили да смо ми претходница партизанске бригаде која треба да стигне и да ћемо у овом крају остати неколико дана. Наредили смо им да се прикупи сва храна припремљена за четнике.

После неколико сати одмора кренули смо даље. снабдевени резервном храном. Иза нас је остао Обаљ. одакле су за нама четници припуцавали. Изгледа да је неко обавестио четнике да смо отишли, па „нападају" празно село, да би скинули срамоту због синоћног бежања... Наша колона је опрезно наступала на запад. Ретко смо сретали сељаке, а при сваком том сусрету •они су се чудили да после проласка „грдне немачке и

усташке војске" има још живих партизана на њиховом терену. У једном селу срели смо се са неколико рањених партизана које су сељаци крили. Силно су се радовали вестима са фронтова. Приликом преласка једне притоке Неретве, са уским и стрмим кањоном, извидница нас је обавестила да се из супротног правца приближава велика немачка колона. Брзо смо скренули низ кањон у ускоро избили на Неретву. Изненадили смо једну домобранску патролу, која је служила као веза између две групације непријатеља, са једне и друге стране Неретве. Положили су оружје без отпора. Не могу да се начуде откуда одједном овако' снажна и добро наоружана партизанска јединица. Продужили смо кањоном Неретве, водећи домобране за нама. Ускоро смо наишли и на другу патролу домобрана, који су такође положили оружје без речи.

Наишли смо на једну кућицу међу стенама кањона. Поставили смо обезбеђење и скували качамак. Одморили смо се мало и поткрепили, па опет кренули. Оставили смо домобране, а они обећали да неће известити своје док ми бар не одмакнемо далеко одавде. Тек кад се разданило, после неколико сати, чули смо пуцњаву далеко за нама. Није нас то забринуло, јер је отпочела киша, као из кабла. Неће моћи послати авијацију да извиђа правац нашег коетања.

Грабили смо ка Црвеним стијенама више Коњица, где смо предвече али одмах продужили пут, да бисмо још у току ноћи прешли пругу Сарајево — Коњиц и приближили се партизанској територији. Држећи се за руке, колона је полако напредовала козјом стазом низ Црвене стијене. У густом мраку није се видео друт ни на даљини од два метра. Чули су се само кораци. Водио нас је сигуран водич, сељак из једног села више Црвених стијена. Примећивали смо да нас води право на Коњиц, али нисмо сумњали. Сељак је био бистар, па је закључио да ће поред града најлакше проћи. И заиста смо прошли крај самих утврђења и стражарница. У свануће смо већ излазили из котлине и пели се ка првим селима слободне територије. Прасак митраљеза из утврђења око Коњица схватили смо као „поздрав" нашем успешном пробоју на слободну тери--

торију. Ускоро смо ухватили везу са партизанским јединицама и штабом дивизије, која је добила наређење од Врховног штаба да својим дејствима према Иван--планини веже непријатеља и олакша наш пробој.

Одмор од једнсг дана добро нам је дошао, да бисмо могли још брже да наставимо за Дрвар. Журили смо на Конгрес омладине Југославије, да у име омладине Србије, Санџака и Црне Горе, поздравимо сву напредну омладину Југославије.

Још један задатак је извршен, а с њиме је расла и наша радост. Глас омладине Југославије чули су сви народи света. Чули су за нашу праведну борбу и хероизам.

Владе МИРКОВИЋ

ИПАК СМО СЕ ЗАБАВЉАЛИ

У октобру 1943. у културно-уметничкој групи 2. батаљона било је око 30 другова и другарица и могли смо формирати хорску, дилетантску, рецитаторску и музичку секцију. Хор је спремао борбене партизанске и народне песме, дилетантска секција претежно скечеве, понекад и краћи комад, а рецитаторска рецитације. Музичка секција, иако оскудна са инструментима. служила је као пратња осталим секцијама.

Руководилац наше групе био је Момо Ивовић, а касније сам га ја замеиио. Програм смо увежбавали кад год бисмо ухватили који слободан час. А кад би се у неком селу задржали бар два дана, организовали смо приредбе. Држали смо их за борце и грађане. Имали смо увек припремљене програме, тако да смо приредбу могли одржати чим се за њу укаже прилика. Одржали смо их велики број, а посебно су ми остале у сећању оне у Бољаиићима, Градини, Маочу, Лијевим Поткрајцима, Мијаковићима, Оџаку, Потпећу, Црквеним Тоцима, Прибоју, Негбини, Шљивовици.

Програме смо спремали и у току најтежих маршева и борби, па и за време непријатељске офанзиве, кад смо се морали повлачити преко Таре. Приредбе смо давали, иако су нам другови гинули. У току ове офанзиве изгубили смо Цвијовића, Јеловца, Баковића. Башића и члана групе Миша Караџића. Ми смо другове жалили, али припремање програма нисмо прекидали. држећи се песме:

„Наша борба захтијева,
кад се гине да се пјева"

Кад смо касније водили борбу по Златибору, боравили смо неколико дана у селу Шљивовици. Тада смо заказали приредбу и позвали све који су се у селу нашли. Била је, сећам се, недеља и приредбу смо одржали на отвореном пољу, крај цркве. Дошло је неколико стотина мештана, претежно жена и стараца. Ми смо после почели весеље и цео дан се играло и певало. Организовали смо и такмичења у трчању у скоковима. А кроз „врабац" нашалили смо се на рачун оних који без разлога не долазе евојим кућама и рекли да им наша војска неће ништа. Већ сутрадан приметили смо у Шљивовици већи број младих људи у селу. Ускоро смо били добри познаници.

У нашем батаљону било је сем културних приредби, и других видова забаве. Приређивали смо трке до одређеног циља (до неког камена или дрвета) у којима су учествовали цели водови, па и чете. Бацали смо камена с рамена. Интересантна нам је била и игра скривања прстена. Понекад би се толико заиграли да до касно у ноћ нисмо спавали. Прстен нисмо скривали испод капа, како се обично ради у народу, већ у чарапу.

Све ове игре касније су интерпретиране у „врапцу", који је поред политичких и вотничких тема увек обрађивао и живот у батаљону. „Врапца" смо обично састављали Нећо и ја. Поикупљали смо догодовштине у батаљону и онда их обрађивали. Скоро сваки ..впабац" имао је понеку бодљу на рачун интенданта Слободана Грбовића.

Батаљон је имао и свој лист. „Звијезда". Сви борци и старешине били су дужни да дају прилоге за лист, па је за неке од њих то био задатак „тежи од бункера". Ипак нам је стизало доста прилога, поготово кад се лист „уходао" и кад су га борци прихватили. Понекад смо имали толико чланака да их све нисмо могли прочитати. Лист је излазио једном месечно и није могао да прими све што су борци имали да кажу о протеклим борбама и другим доживљајима.

Наш лист „Звијезда" је настојао да буде што свестранији, па је имао и мали речник страних речи. У тој рубрици смо објашњавали смисао појмова који би се

чули на конференцијама или предавањима, а нису били познати младим људима без или с мало школе, претежно са села. Објављивали смо и ребусе, загонетке, шале, а разумљиво, највише сећања из борби; описивали смо рад у четама, приредбе конференције, партијску и омладинску активност и све остало што је чинило живот нашег батаљона. Техника листа била је веома проста: једна писаћа машина и индиго папир. Насловна страна је цртана. Лист се тако умножавао у одређеном броју примерака и онда разносио четама и водовима. Из мирнодопске перспективе овај напор може да изгледа безначајан, али је у ратно време он био и тежак и користан. Свака приредба, свака атлетска трка, сваки број листа — све је то било корак ближе слободи, којој смо неодољиво тежили.

Ризах КАТЛИА

УЖЕТОМ ПРЕКО ТАРЕ

Узору 15. априла 1944. стигли смо до Мојковца. Изнад Таре су се вукли праменови магле, налегли на уски појас долине, док је врховима планина пролећно јутро давало сјај. Из тог светла утонули смо у маглу и један за другим ћутке прелазили мост. За нама је био Санџак. Породице су остале сакривене по шумама, остале су и ватре запаљених кућа да тињају. Стока је лутала ливадама, без чобана. Мајке би расплакану децу ућуткивале претећи им прстом кад год се с брда огласи рески рафал митраљеза, или негде у близини одјекне детонација топовске гранате. Наше заштитнице још су пружале отпор на Улошевини, док је главнина хитала преко реке. Пред нама су штрчале камене литице Сињајевине.

Гомиле снега остале су овде онде по путу и крај њега, а између њих блато. Газимо низ Поља и још не знамо где ћемо стати. Очи се саме склапају од дуге несанице, а стопала бриде од дугих маршева. Ако се овде одморимо, биће то први пут откад је почела офанзива. Налазили смо се тада 11 . априла изнад Пријепоља. Стално у борби обигравали смо троугао Пљевља — Пријепоље — Бијело Поље, а онда усиљеним маршем повукли се до Мојковца, да нам се не одсече одступница. Кроз полусан се ређају положаји, борбе, повлачења, јуриши. Пролети намах и лик друга који је остао несахрањен у некој од врлети Санџака.

Пристигли смо збег; старци, жене, деца кренули су у неизвесност вукући на конопчету краву или козу. Деца носе шарене вунене торбице у којима су се некад

слагале школске књиге. Стока се музе, где се стане и млеко се пије некувано.

Око 9. часова 15. априла наиђоше непријатељски авиони и бомбе се сручише на друм којим идемо и по ливадама на којима је застао збег. Једна бомба одсече главу крави и у рукама жене оста глава на конопцу. Она је привуче к себи и заплака. Кад наиђе други талас авиона, жене пригрлише децу на грудима. Једну старицу је парче бомбе ударило у ногу, она гласно псује тражећи широк лист да заустави крв и превије рану. Коза јој се отргла и већ изгубила у метежу света који се крије под крошњама шљива.

Авиони бадише своје товаре и зађоше за врхове планине, а долина се поново умири. Чете кренуше, збег оста.

Пут нас води уском стазом, крај које се нижу носила нечије болнице. Вероватно су то рањеници позадинских јединица. Да, они су! Понеко позна рођака или суседа. Они леже на снегу. Само гдекоји има ћебе испод себе.

Литице Сињајевине штрче и рекло би се секу облаке. Камен се котрља под ногама и у колони се стално понавља: „Чувај доле!" А онда борац поскочи да рукама или пушком заустави кши који се устремио на друга.

Ево најзад планинске висоравни, одакле се поглед губи кроз пространства. Испод нас, скоро вертикално надоле, у непрегледном царству крша и проређеног бора усекао се дубоки кањон Таре. Река хучи и као да одваљује окомите стене што су је заробиле. Друга обала, још окомитија него наша, чини се надохват руке. Изнад самих литица четници су запалили ватре и пеку месо поклане стоке доведене из напуштених села. Ретки пушчани пуцњи једини су знак широког фронта дуж високог речног корита.

Ми смо на левој, Немци и четници на десној обали Таре.

Сунце се управо спремало да лагано зађе иза суседног каменог шиљка, кад се кроз поспани батаљон пронесе наређење: „Покрет!" Опружена змијолика ко-

лона зачас је почела да иде низ окомите стазе литица. Река испод нас све гласније хучи. Нико не збори, али се ћутке преноси заједничка жеља — ваљда ћемо опет преко реке!

4. батаљону је саопштено да ће снаге 37. дивизије још ове ноћи извршити противудар на целом фронту. Наш батаљон се мора пребацити преко реке управо овде, на прелазу код Ђавољих Лази. Пребацивање се само борци са лаким оружјем. Морамо пре зоре прећи реку, испети се до врхова друге стране кањона и неопажено прићи четничким ватрама! Четници такав ударац не могу очекивати, јер их до партизана деле вертикалне стене високе неколико стотина метара. Дели их и Тара, непролазна у ово доба.

Река је надошла од отопљеног снега са Бјеласице и Сињајевине. Таласи ударају у стене. непрекидни ехо ломљаве разлива се кањоном у валовима, а човеку се чини да сва природа подрхтава. С времена на време река као да је поманитала од тешкоћа којима се кроз стење пробија. Али камени блокови стоје непомично и одбијају све ударце букова.

У близини нема ни моста ни газа. Па како прећи на другу страну? Прелаз је импровизован док се борцима изделила прва топла чорба са веома мало соли и још мање меса. На другу страну реке пребачено је челично уже. Крајеви ужета завезани су за стабла борова, али тако да је наш уздигнутији од супротног. На ужету се нашла алка, какве се обично срећу на дворишним вратима старинских кућа или турских ханова. Кроз алку је провучен вунени конопац којим се по околним селима утежу самари на коњима. Операција је једноставна: војник са оружјем чучне да се завеже за алку. Затим се алка пусти да клизи низ челично уже. Кад се борац нађе на другој обали реке, алка се враћа за другог. И тако један по један, висећи изнад разбеснеле реке. Нико и не помишља да уже може да попусти...

Уз заглушни хук букова[1] колона се споро, али упорно пребацује. Чим се ослободе ужета борци се хва-

[1] Вирови у речном кориту које вода ствара на свом току.

тају литица и пењу уз њих ка непријатељским положајима.

Ноћ тече, а с њом и колона. Бор за бором, стена за стеном, лазина за лазином. Друг придржава друга да се попне на горњу стену, па ономе доле пружи цев пушке. Алшшизам без цепина и коноттаца! Голим рукама се налази удубљење у кршу, где се може сместити стопало. Голим рукама се стежу камени шиљци који служе као ослонац. Тако се пењу и пушкомитраљесци, пребацујући оружје с једног рамена на друго. Низ чело се цеди зној као у летње подне, мада се по снегу већ хвата ледена покорица.

Зора се примиче, а врхова још нема. Треба пожурити. 3. чета се мора што пре попети и заузети борбеии положај. Последњи напор. И последња стена. Ево нас на домаку четничких стражара! Они четкају крај догорелих ватри. Остали четници спавају дубоким јутарњим сном.

Чета се у највећој тишини размешта ивицом кањона. Између стеновитих шиљака провирују главе. И цеви из којих ће покуљати пламен чим командир Драго > Лучић да здак.

На десном крилу, на обронцима Бјеласице, учесташе пуцњи. То је знак да и јединице 3. дивизије прелазе у напад. Ми, очигледно, не можемо чекати да се све наше чете извуку из кањона.

— Пази на командиров знак! — било је последње упозорење.

Ватра се у трену сручи на четнички логор и поспани пропланак зачас постаде пакао. Око ватре су севале бомбе и просипали се митраљески рафали. Четници нису стигли ни метка да опале. Ко није остао да заувек лежи крај угушеног огњишта, бежао је без пушке, без шињела и без цокула. Како је ко буновн скочио, тако је сада сумануто јурио кроз шуму. А она му је у овом изненадном хаосу била једино уточиште и спас.

Батаљон је кренуо у потеру за четницима.

Запалили су се и отишли делови фронта. На Улошевини је врило као у котлу. Нападали су Златарци и Милешевци. Грмило је и на падинама Бјеласице, куда је наступала 3. дивизија.

Почело је да свиће 24. априла, када смо избили на косу изнад села Прошћења. На Бурену су били борци 3. санџачке пролетерске. На нашем и на њиховом крилу био је напад толико брз да смо се међусобно сударали, јурећи за четницима. По неколико рањених на обе стране, то је био биланс овог судара. То су биле и једине ране у незадрживом противнападу, који је почео код Мојковца на Тари и зауставио се на Лиму.

Милош ВЕЛИЧКОВИЋ

ПРВОМАЈСКИ УРАНАК

У другој половиии априла 1944. године 2. батаљон водио је борбе са Немцима, четницима и муслиманском милицијом на простору: Градина, Боровњачки крш (лева обала Таре), Мојковац, Улошевина, Бојна њива, Барице, Стожер, Коврен и Бијаковац.

Иако је ово била већ четврта година ратовања, борбе су постајале још упорније, вођене из дана у дан без предаха. Тешко је било наћи макар мало времена за одмор, а он је у тим приликама био неопходан. С том намером смо и дошли 30. априла, у поподневним часовима, у село Козицу. Пошто смо познавали село и околину, нашли смо добар и релативно угодан смештај.

Куће су разбацане по обронцима плагоше, опкољене увек зеленом смрчевом и боровом шумом. На стенама су се издизали високи барови као да хоће да кажу да су они чувари те живописне околине. Поред сваке куће налазе се дрвљаници сложени у виду купе. Иако су пролећни дани које смо иначе радо очекивали, по увалама се још увек белио снег. Време је иначе лепо и ведро. Ноћне температуре су ниске и борци су се радо окупљали око огњишта и пећи.

Свуда наоколо је владао мир, који је једино нарушавао жубор сеоске речице. Такав мир нам је годио и обећавао да ћемо се добро одморити и што чилији дочекати сутрашњи дан — Први мај. Желели смо да што лепше обележимо тај дан, — празник радног човека.

Пошли смо на починак, мислећи о сутрашњем дану, о данима у будућности када ћемо се веселити без

свакодневних стрепњи од упада непријатеља, о данима када ће ућутати пушке, митраљези и топови.

Не знам како су остали провели ту ноћ, али ја иако уморан нисам могао да спавам. Често сам устајао и излазио напоље да би обишао стражара и подсетио га на будност. Последњи пут када сам изашао нисам приметио стражара, па сам викнуо: „Стражар!" Он се јавио са супротне стране дрвљаника. Служио му је уместо стражарнице и да би се на отвореном простору заклонио од јутарњег северца. Пришао сам му и питао га има ли шта ново и да ли је хладно. Стражар је одговорио: „Друже командире, ново нема ништа, а прилично је хладно". Обећао сам му да ће смена брзо доћи.

Изненадили смо се када нас је Пљеваљска четничка бригада напала око четири сата изјутра. Тако се дан од кога смо очекивали одмор и свечано расположење претворио у обичан „ратни дан" нашег батаљона.

Намера непријатеља је била да изненадним нападом опколи и уништи батаљон. Располагао је тачним подацима, захваљујући сеоским четницима. Било' му је познато да се у близини нашег батаљоиа не налазе друге јединице. Тиме је наш батаљон, био суочен с јачим непријатељем.

Четници су наступали из три правца. Једна колона наступала је уз козичку речицу, друга од села Бреза, а трећа од Вукова брда. Водичи су им били мештани који су одлично познавали сваку кућу и раскршће. Прилази за напад на село били су врло повољни, тако да није било тешкоћа да се неопажено приближе и да изненаде батаљон који се налазио на одмору.

Непријатељска колона која се кретала уз кооичку реку прво је напала комору и чету пратећих оруђа, који су били смештени у близини средњовековне тврђаве зване Јеринин Град. Ова колона је поставила аутоматска оруђа и прва отворила ватру. Прва жртва био је један борац кога су ухватили и на лицу места заклали.

2. и 3. чета нашег батаљона, у одлучном јуришу, успеле су да заузму Јеринин Град и да разбију прву

колону четника. Док је 1. чета ступала у борбу са последње две непријатељске колоне, 2. и 3. су разбиле главнину непријатеља. Штаб батаљона их је одмах упутио у помоћ 1. чети и тако је заједничким снагама потпуно разбијен и протеран непријатељ.

Четници нису постигли циљ. Успели су само да заробе два неисправна пушкомитраљеза која су се налазила у батаљонској комори, јер су била оштећена од артиљеријске ватре 21. априла, на Боровничком кршу, при одбрани моста на Тари код Мојковца. У овој борби погинули су Периша Терзић, Мишо Караџић и теже рањена другарица Зора Пејановић. Четници су имали 6 мртвих и 14 рањених.

Тако се завршио наш првомајски уранак.

Војмн *КРСТАЈИЋ*

ЗАЈЕДНИЧКИ ЧАРДАК

До капитулације војске краљевине Југославије била је верска нетрпељивост између Срба и Муслимана. Нарочито између оних који су представљали нешто у политичким странкама. Кад је Југославија поробљена. појавило се у вођству Муслимана више људи који се раније нису трудили да дођу до јавног политичког израза, радећи активно на томе да спрече крваве сукобе између Муслимана и Срба. Када је Комунистичка партија организовала борбу против окупатора и његових сарадника, они су постали њени симпатизери.

Преоријентација наших Муслимана на заједницу са Србима ишла је много брже него сва ранија „национална освешћавања Муслимана". Раније је све то, и колико га је и било, било више привидно него стварно. Искрено је постало, углавном, после непријатељске окупације. Два су узрока томе: прво, партизани су се држали доследно својих општих начела о равноправности свих грађана и вера, а друго, ма како да су четници, муслиманска милиција и сви сарадници окупатора, објашњавали народу своје држање, постало је свакоме јасно да окупатор истовремено гура у покоље и Срба и Муслимана. То уједињавање Срба и Муслимана вршило се највише спонтано, недириговано. Много је и ситних и крупних догађаја у којима се оно извршавало, а да наведемо само неке.

У пролеће 1944. ослобођено је село Бистрица у бјелопољском срезу и неколико околних села, где су се Муслимани и парвославни међусобно убијају. палили куће једни другима. Остали су са врло мало стоке, и

Мишо ПавиКевић. Сретен Вукосављевић **м** *Саво Бурић у Бијелол Пољу, маја 1944.*

радне и товарне. Нису посејали ништа, а било је већ позно пролеће. Пошли смо у Бистрицу, нас тројица, да видимо шта се може учинити. Скоро сви су се скупили и сачекали нас код једног чардака, који је једини остао неспаљен. Људи измучени, изгладнели, боси, рђаво одевени. Седе на земљи, раздвојени, истина, али разговарају мирно једни са другима. Цео овај састанак прошао је тако. Није било ни једног „говора", него само разговор. Али разговор срећен, сав оријентисан на то да не буде свађе око онога што су раније зло починили

један другом. Видело се, несумњиво, да се сви за то кају.

Говорило се дуго о потреби рада, али се свако уздржавао да каже како треба поставити. Напослетку се умешах:

Мени се чини да има неколико начина да се смирите. Први, да довршите како сте почели. Када једних нестане, они други ће се, колико од њих преостане, смирити.

Људи почеше да се смеју срдачно.

Не да неслано зеље, друже, ни да се вредно померимо с места, а камоли да се бијемо. Већ је неколико седмида како нико није преломио хлеба за совром.

Е, има и други начин: потпуно одбаците стару памет. Ако не можете за стално, онда бар за неко време да не расправљате ништа о ономе што сте једни другима починили. Кад рат прође, расправићете се пред својом државом. Она ће казнити кривога. Али вам она неће дати да убијете једни друге. Свађу наставите, ако вам је баш до свађе, ако вам нека ваша зла срећа не да да живите као људи.

Требало је, такође, уредити да се некако пооре и посеје колико-толико, да не би глад идуће године била за све тешка. Уређено је како да се помогне семеном кукурузним. За сетву других жита није било семена, а било је већ доцкан. Да се уз сарадњу свих поору и посеју бар све „потопнице" — њиве које се могу наводњавати. На њима је род сигурнији. И то се после свршило онако како је било договорено.

Пошто су ова два посла свршена, разговарало се још дуго — дувана је срећом, било. Један рече у разговору:

— Људи, нека нам је ово за памет! Видите ли да нам у селу преоста само ова зграда око које смо се сада скупили. А зашто она оста? — Зато што је сувласништво једног Муслимана и једног Србина. Нека нам убудуће сви народни послови буду овако заједнички — и српски и муслимански, па неће ни једне ни друге задесити несрећа, каква нас је сада задесила.

Сретен *ВУКОСАВЉЕВИЋ*

НА ВРЛЕТИМА КАМЕНЕ ГОРЕ

Из троугла друмова Пријепоље —Бродарево и Пријепоље — Пљевља уздижу се сиажие громаде планине Камена гора. Већ сам назив указује да је то стеновит терен, иако је делимично пошумљен. Овде-онде нађе се по који шумовит простор или травнати пропланак. У пролеће, ове оазе озелене и оките се разнобојним цвећем, те у контрасту са сивилом крша чине импресивну панораму.

У пролеће и лето 1944. године ми смо ову планину више десетина хтута прегазили и уздуж и поппеко, а да ниједном нисмо запазили ни окићену шуму ни расцветане пропланке. Видели смо тада само стене, првенствено оне које можемо користити за заклон и од којих се може брзо импровизовати бункер. Камена гора са својом околином била је у то време поприште непрекидних борби. Овде су ископани гробови многих младића и девојака, дивних наших другова и другарица. Неки су остали и необележени. Сахрањивали смо их у предаху борбе, без церемоније и тужбалица. Преживели другови скинули би капе док се копала тврда планинска земља и с тугом бацали грумене када би се тело спустило у раку, без сандука.

Камена гора била је поприште крвавих окршаја због тога што има изванредно погодан положај за контролу друмских саобраћајница које повезују Бијело Поље и Пљевља са Пријепољем. Ко је запосео гребене ове планине у стању је да брзим маневром утрожава саобраћај на оба ова правца. Како су они за Немце

били веома важни током целе 1944. и почетком 1945. године, јер су се отуда вршили напади на ослобођену територију Санџака и обезбеђивала одступница немачким трупама из Грчке, окупатор се жилаво борио да саобраћај овим путевима учини колико-толико безбедним. Присуство наше бригаде на Каменој гори било му је, очигледно, неподношљиво и зато је предузимао све што је могао да би овладао овим тереном. С друге стране и наша бригада га је често морала сама напупггати, кад год се указала потреба да се иде на неки други борбени задатак, а такве потребе су искрсавале на целој територији Санџака. Повратак на Михаиловицу, Јабуку, Савин лакат или неки други огранак Камене горе значио је увек нову борбу са Немцима и четницима, јер би их у нашем одсуству они запосели.

Једна таква борба одиграла се у пролеће 7/8. маја 1944. године. Немци су заузели доминантне косе Камене горе и претили да нашу 3. пролетерску санџачку бригаду потисну са целог овог подручја. Штаб бригаде је одлучио да се Немци протерату са Камене горе. Тај задатак требало је да изврше Бјелопољски, Златарски и Милешевски батаљон.

Командант бригаде Халил Хаџимуртезић сазвао је команданте батаљона и све командипе чета и обтаснио им тежину задатка. Немачким утврђењима требало је прићи уз голе планинске падине, па се то могло учинити само ноћу. 1. (златарски) батаљон имао је задатак да се неопажено провуче иза леђа непријатељу и да га нападне с те стране. 4. батаљон морао је да напада с фронта. Командант батаљона Милош Влаховић одлучио је да овај напад изврши 3. чета, док ће 2. чета нападати на десном крилу, заједно са 3. батаљоном.

Немци су отворили ватру, такорећи, оног тренутка када је наша 3. чета кренула ка непријатељским положајима. То нас је, наравно, изненадило, јер се тешко могло претпоставити да су остале чете стигле до својих положаја. А и ватра је била окренута нама. Ноћ нас, међутим, штити. Ми смо ишли даље, не обазирући се на плотуне, да бисмо (како је било договорено) пришли до самих немачких положаја. Десно од нас је већ добро

загустило. Ноћ парају митраљески рафали и минобацачке гранате.

Пењемо се уз каменито брдо. Наређење се стално преноси: брже, брже! Борци просто трче. Заплету се за који камени шиљак, заустави их и изненади звиждук непријатељских ракета (полежемо кад ракета засветли) па опет трк уз брдо! Већ смо на домаку немачких бункера. Раздваја нас од њих неколико метара планинске косе и већ према хоризонту видимо цеви немачких „шараца" како штрче иза стена. Видимо и кад се Немац дигне иза заклона и баци бомбу. Али, ми смо се толико примакли бункерима да нас бомбе прелећу. Експлодирају иза наших леђа, низ падину брда.

Лево чујемо рањенике. Јаучу од болова и траже помоћ. Раденко Кораћ у једном тренутку скочи да извуче рањеног Аџића из 1. батаљона, али га нишанџија на „шарцу" опази и сасу у том правцу цео рафал. Аџићу је рафал сломио ногу и није могао сам да се извуче из стена.

На десном крилу фронта нови кркљанац. Било нам је јасно: нападају 1. батаљон и наша 2. чета 4. батаљона. Ступио је у дејство и наш минобацачки вод. Прелећу преко нас гранате из његових бацача и распрскавају се по коси испред нас. Једна граната погодила је немачку радио-станицу. Веза непријатељског штаба је прекинута. Примећујемо комешање на немачким положајима. То је знак за одлучујући јуриш.

Снажна артиљеријска ватра пропраћена је кишом бомби. Рекао би човек запалиле се стене на каменој коси. Више се нико не обазире ни на ракете, које подједнако осветљавају и нас и Немце. Гранате се распрскавају у хиљаде комадића и заглушују непрекидне јауке. Немци не могу да издрже напад. Напуштају бункере и беже ка Јабуци. Оставл>ају оружје, сандуке муниције, гомиле неутрошених бомби. Остављају и погинуле.

Наилазимо на мртве другове из Златарског батаљона: команданта Радомира Раковића, његовог заменика Андрију Рвовића и друге. Само сам на Сутјесци имао горче и теже тренутке — поготово кад сам

видео Радомира и Андрију са мртвим телима ослоњеним на стене. Нема више њиховог дивног осмеха. А били смо нераздвојни другови! Њих двојИца заиста нису знали за страх. И наша 2. чета је много страдала. Рањени су, између осталих, пушкомитраљесци Милош Величковић, Вукота Делић и Милан Војновић.

Журимо даље за непријатељем. Иза нас остаје бојипгге изровано гранатама. Где су била непријатељска митраљеска гнезда, гомиле чаура прекриле су сасушену траву. И сиве стене потамниле су од ватре. Разбацане пушке, пиштољи, цеви митраљеза. Остали су и разбијени делови немачке радио-станице.

За нама остају и мртви другови, остају и борци који ће их скромно сахранити у тврду и посну земљу Камене горе, да вечито чувају стражу онима који пролазе друмом из Пријепоља у Пљевља, и обратно. А ми смо отишли даље, да гонимо Немце.

Драго ЛУЧИЋ

ИЗВЕШТАЈ **ШТАВА** 3. ПРОЈГЕТЕРСКЕ (САНЏАЧКЕ) БРИГАДЕ
9. МАЈА 1944.

ШТАВ
Ш ПРОЛЕТЕРСКЕ САПЏАЧКЕ БРИГАДЕ
Стр. поо. бр. В4
9. маја 1944. гол.

Подноси извештај
о борбама на дан
7. и 8. ов. мј.

ШТАБУ XXXVII' НОУ ДИВИЗИЈЕ

На дан 7. о. мј. у 10 часова немачка колона јачине око 500 бораца извршила је напад на наше положаје: Брезова Раван. који је бранио наш Први батаљон и на положај Бијело Борје — Камена Гора (к. 1483), који је посиједао наш Трећи батаљон. Напад је отпочео уз претходну доста снажну артиљеријску гтрипрема, наро<што појачану у правцу десног крила нашег положаја (к. 1483), куда је утлавном усмјерио и свој главни нападни правац. Непријатељска је пјешадија, користећи покривеност земљишта, пришла нашим положајима на јуришно одстојање. Снажиом ватром, ручним бомбама и јуришом непријатељ је одбачен уназад.

У 12 часова непријатељ је обновио напад. КористеКи артиљеријску и минобацачку ватру, коју је нарочито концентрисао на к. 1483, појачавши своје лијево крило, успио је да јуришом овлада овим положајем. Први батаљон је одржао и даље своје положаје, а ТреКи батаљон се повукао на гребен источно од к. 1483.

Непријатељ је, овладавши положајем ТреКег батаљона, почео да се маскира и утврђује.

У 20 часова борба је престала. Непријатељ је заноКио на овладаном положају.

Непријатељски губици непознати. Наша 3 рањена.

Четврти батаљон, који се налазио у Обардама, је такође нападнут око 11 часова. На овоме правцу непријатељске снаге, јачине око 150 Немаца и милицајаца имале су намјеру да вежу наше снаге на овоме сектору. Око 18 часова одбачени су натраг. — Ми висио имали губитака.

Наш Други батаљон, који се налазио на Козицама одбио је напад четника који су од ОтиловиКа кренули у правцу Козице. Одбачени су уз знатне губитке.

НоКу 7/8. прикупивши све батаљоне ове бригаде на положај Првог и Трећег батаљона ријешили смо да непријатеља

обухоатом ликвиднрамо и протјерамо са положаја на којима је заноћио у јачини 500 бораца.

По доласку батаљона у састав бригаде, напад је извршен на сљедећи начин:

Четврти батаљон да напада непријатељске положаје са јужне стране са намјером да оријентише његове главне снаге за одбрану у овоме правцу. Први и Трећи батаљон једновременим обухватним нападом користећи добру покривеност и испресијецаност прилаза ка непријатељском положају да ударом ликвндира непријатеља. Други батаљон задржали смо у резерви.

Напад је почео у 3,30 часова. Непријатељ је са утврђеног положаја отварао врло снажну ватру. Наоружан са 7 шараца, неколико тегаких и више лаких бацача тукао је све прилазе. Борбама прса у прса и бомбама непријатељски положај к. 1483 заузет је у 5 часова. Непријатељ је у почетку расуто отступао у правцу Сировог Омара и Ђурђевих Врхова, гдје је прикупивши се, дао неколика узастопна отпора. Ми смо са нашим снагама снажно продужили гоњење непријатеља у правцу Јабуке, гдје је протјеран на првобитне положаје.

Непријатељски губици износе више мртвих и већи број рањеиих, што свједоче крвави трагови, многи завоји итд.

Наши губици 5 мртвих, 2 теже и 26 лакше рањених. Међу мртвима налази се командант Првог батаљона и његов замје»шк. До ових губитака дошло је због грешке коју су учинили Први и Трећи батаљон, јер су промијенили правце напада, иа умјесто да користе покривеност земљишта са сјеверне и источне стране, рокирали су се удесно (западна падина к. 1483), гдје је терен откривен.

Тактички губитак ове коте био је, по нашем мишљењу. врло значајан. Прво: Због свога доминирајућег положаја и добре прегледности цјелокупног земљишта, артиљеријско дејство непријатеља могло је доћи до свога пуног изражаја на цјелокупном домету. Друго: Полазни положаји непријатељске пешадије били би врло погодни, а наши прихватни положаји по дубини били би неодрживи.

Процјењујући овако ситуацију одлучили смо се да ликвидирамо непријатеља са овога положаја, макар и по цијену већих губитака.

Услед приличне замореност јсдииица у непрекидним борбама ноћу и дању, одлучили смо да се одморе неки дан, уколико то ситуација буде дозволила.

Бригада се налази на истим положајима.

СМРТ ФАПШЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

За политичког комесара,
Момир БошковиН

Командант,
Халил Хаџимуртезић

Начелник,
Влад. Жугић

УБИЛИ СУ РАЊЕНУ СТАНКУ ЛАБАН

Нешто иза подне 7. маја 1944. наш вод је стигао у село Обарде, на падинама Камене горе. Дошли смо у усамљену кућу на коају засеока. Изнад ње је ливада, па онда шума. У долини има кућа. Тамо је и цеста што спаја Пријепоље и Пљевља.

Дан сунчан и леп, ми уморни и једва чекамо да ноге мало расхладимо. Неки су ставили пушке у сошке. Пушкомитраљезац оставио „брно" испред кућних врата. Другови полегали по дворишту и дремају. Изнад нас је стража на брду, али доста далеко.

Негде пред мрак „шарци" запрашташе испод саме куће. Рафал се просу по дворишту. Другови поскакаше, зграбише пушке и јурнуше узбрдо. Чујемо Немце да галаме и стално пуцају. Већ их видимо испод куће. Пушкомитраљезац се одмарао у кући и чим је запуцало скочио је напоље. Није успео да дохвати пушкомитраљез. Ја се збунила и не знам шта да чиним. Приметих у један мах некакво буре у дворишту и чучнух иза њега. Провирим и видим Немце у растресеном строју иду ка кући и стално пуцају. Нешто вичу. У једном тренутку спазих и Станку Лабан како трчи преко дворишта. Вичем јој: Лези! Убиће те!", а она се на то не обазире. Залете се к мени и таман је хтела да се сагне иза бурета, а рафал је пресече преко пола. Стасита девојка сави се као млада грана и скљока ми се у крило. Крв поче да липти. Станка јечи. Свила ми руке око врата и стеже ме. С времена на време отвори очне капке и погледа ме тужно. Ништа не каже, вероватно не може. Мени сузе. Већ сам заборавила на

Немце. А они су застали. Наши их туку са брда. Ја сам у дворишту сама с рањеном Станком. Лево од мене, уз праг куће, мртви другови. И десно од мене. У кући само сељанка, улетела у избу да се сакрије од рафала.

Станка ме сву искрварила. Тешка ми је на крилу и испустих је на земљу. Она још једном отвори њене благе и топле очи и процеди кроз зубе: „Бежи, Стано, спасавај се". Ја не могу реч да изустим. Видим, морам је оставити. Преко чистине је не могу донети до шуме таман и кад не би било Немаца испред куће, јер је скоро два пута већа и тежа од мене. А како ће она остати сама и рањена?!

Секунди су ми били часови. Сунце се споро примиче смирају — ах како би ми мрак био драг — а расплету ове драме нема још краја. Ја сам дете, ни 17. година немам, а најдража другарица ми рањена крај ногу. Волеле смо се као сестре. Не сећам се више ни када смо се упознале, ни како смо се приближиле једна другој, знам само да смо биле, такорећи, нераздвојне. Она ми је причала све о себи: како је рано остала са сестром без родитеља, како су рођаци прихватили обе и лепо их подигли, али нису могли заменити топлину родитељског дома („од када сам мајку изгубила не памтим нежну реч", рекла ми је једном), како је постала скојевка пре но што је дошла у партизане ... Баш јутрос, кад смо од Камене горе ишли овом, селу причала ми је о својој првој љубави. Волела је младића у селу, али није смела да му то каже: „Само бих истрчала на ггут да га видим кад прође", говорила ми је. „Ако преживим рат, и он остане жив, признаћу му да га волим ..."

Станка је била искрена као дете и нежна као мајка. Сви су је другови у батаљону волели и она је волела нас. Била је стасита и снажна. Очи су јој просто играле.

Та дивна и румена девојка сада лежи на земљи бледа као платно од кога ми је мајка некада шила кошуље. Помилујем је по коси, а суза ми сузу стиже. Не чујем ни немачке рафале, већ само Станкино срце како у једнаким интервалима откуцава. Као да шифрованим знацима шаље последњи поздрав својим

друговима. Чујем и како с времена на време пригушено зајечи.

— Бежи Станија! Тражи другове! — рече ми још једном додајући: — Ја ћу се са сељанком склонити у избу!

„Шарац" опет запрашта испод куће. Чујем Немце како иду. Већ су на домаку. Могу ме живу ухватити. Више не знам како сам то учинила — махинално или инстинктивно, од страха или несвесно — тек скочила сам као луда и стала да трчим уз брег. Немци ме опазише и сасуше ватру. Меци фијучу, одваљују грумење земље око мојих ногу, али ја и даље трчим као да ме ветар носи. У шуму сам просто улетела, без даха без свести. Рафал скида лишће са грана, а ја и даље трчим. Трчим и спотичем се. Онда застадох, покрих лице рукама и заридах. Станка ми опет изби пред очи.

Не знам колико сам лутала кроз шуму, ни куда сам ишла. Мрак се ускоро поче спуштати кад ми неко викну: „Стој!" Стала сам као укочена. Нисам имала више ни снаге, ни воље да бежим! Срећом, били су то другови. Препознаше ме и скочише. Сва сам крвава. Помислише да „сам рањена и хтедоше да ме нооe. Отргох се и викнух: Станка!" Друго ништа нијесам могда да кажем.

Станка! Станка!

Схватили су. Питају где је, шта је с њом?! Ја показах руком иза брда и кад се мало прибрах рекох: ..Рањена је остала у дворишту куће."

Патрола је одмах тамо кренула. Немци су се већ повукли. Станку су друтови нашли мртву у избу, у јаслама у којима се зими храни стока. Домаћица је хтела да је сакрије и рањену је пренела у избу. Покрила ју је у јаслама сеном. Али, Немци су приметили траг крви и по њему је открили у јаслама. Убили су је рањену.

Те ноћи сахранили смо другарицу Станку Лабан. Желела сам да јој на свежу хумку ставим цвеће, али нисам могла да га уберем по мраку. Зору овде нисмо сачекали. Кренули смо даље.

Станија РАКОЧЕВИЋ

МАЈКА ХЕРОЈ

Била је прошла поноћ када су чете 3. и 4. батаљона поселе положаје дуж леве стране пута Пљевља — Михајловица. Све је изведено брзо, само се чекало јутро и наилазак Немаца из Пљеваља. Иза гомилица камења и других на брзину направљених заклона дремали су борци. Нико није могао да заспи, јер су летње ноћи у планини хладне. Али када је свануло и сунце се почело дизати са хоризонта, сви смо чврсто спавали. Будни су били само осматрачи из чете која је посела пут на превоју Михајловице, са задатком да нападне чело немачке колоне. Знак за узбуну требало је да да четни осматрач.

Када нас је пробудио осматрач 1. чете, моторизована немачка колона већ је пролазила испред нашег, а потом и испред положаја осталих чета. Чело колоне вероватно је већ стигло до превоја Михајловице, јер испред нашег положаја промичу и последњи камиони. Шта ако цела 2. чета спава и Немци је изненаде!? Међутим, најпре појединачно запуцаше пушке, а потом се јавише „шарци". Отпочесмо општи напад на колону. Све наше чете туку непосредно по камионима. Немци су изненађени. Склањају се испод камиона и почињу да се бране.

У 2. чети 3. батаљона један од пушкомитраљезаца је и Војо Томашевић, младић из Бабина. Био је врло добар борац и друг, иначе из познате партизанске породице. Скоро је то било када је Војо чуо да су му у борби са Немцима два брата погинула: Марко, заменик команданта батаљона у 4. санџачкој бригади и Раде,

пушкомитраљезац у Милешевском партизанском одреду. Опијен борбом и жељом да се освети, млади Војо диже се из заклона и прецизно туче. Наједаред „шарац" испаде из његових руку. Смотно је рањен. Другови покушавају да га уклоне са ватрене линије, да би га превили, али им Војо каже: „Подигните ме и дајте „шарца" да задњи пут поздравим фашисте. Осветио сам Марка и Рада". Другови су му испунили жељу. На положају је остао све док се 2. чета није повукла. Умро је без јаука, на носилима направљеним од пушака, а лице му је било покривено -гранчицама смреке.

Наређено је да се батаљони повуку. Са Немцима воде борбу само заштитнице. Крећемо се ка Бабинама. Војина кућа је близу. Обавестили смо родитеље да им је и Војо погинуо. Нама у сусрет долази старица са расплетеном косом. То је Бојана мајка Војина.

— Три сина су ми погинула у борби. Код куће имам још и ћерку, па ћу и њу вама послати" — рече старица, затим приђе носилима и пољуби мртвог сина.

Такви су поступци само мајки хероја.

Миле ТОМАШЕВИЋ

ЗАСЕДА НА МИХАЈЛОВИЦИ

Седамнаестог јуна 1944. године Четврти батаљон добио је задатак да запоседне Михајловицу и сачека моторизовану колону Немаца. Његова 3. чета запосела је сам превој ове косе још у току ноћи, искористивши месечину да изгради бар заклоне за митраљезе и противтенковска оруђа. Нашли смо крај пута и наслагане гомиле камења, које су путари ко зна када довукли да би се пут оправљао и то растурили по друму, уверени да моторна возила не могу проћи док се камење не склони. Пре свега, то смо радили на крају малот теснаца, ограђеног с обе стране друма стеновитим узвишењима. Улаз у теснац остао је слободан.

Тек што је почело да свиће, зачули смо брујање камиона од Пљеваља. Колона непријатеља је била дугачка. Наша чета их је пустила да уђу у теснац који је на излазу био затворен. Ватра из противтенковских пушака и митраљеза отворена је тек кад су возила стала пред препреку на крају теснаца, одакле се нису могла вратити назад. Противтенковци су за сваки случај ударили прво по задњим камионима, како бисмо закрчили повратак осталима. Били су зачас онеспособљени.

Настала је борба у којој су 3. чети стигли у помоћ и борци 2. чете, па је ударац по Немцима удвостручен. Камиони су просто изрешетани митраљеским рафалима. Што је дан више одмицао, отпор Немаца бивао је све мањи; све су ређе штектали „шарци" и све мање граната падало у наше заклоне. Ватра је, међутим, стварно престала тек предвече, када је колона непријатеља ликвидирана. Остала су само још 2 Немца који су у току борбе успели да се склоне међу зидине бивше

Сахрана погинулог борца у Обардама, код Пљеваља, децембра 1943.

жандармеријске станице, одакле су имали изванредан преглед цесте и нису нам дали да прићемо камионима и погинулим Немцима. Чим би наши борци покушали да се примакну друму, засипали су их ватром. Борци 2. чете покушали су да се домогну зидине и ликвидацијом ова 2 Немца омогуће узимање оружја које је лежало по друму, али нису успели. Само од овтгх забарикадираних погинуло је 8 другова.

Предвече смо приметили да се бојишту примичу две колоне Немаца: једна из Пријепоља', друга из Пљеваља. Наш 4. батаљон је на Јабуци дочекао колону која је ишла из Пријепоља, а 3. и 2. батаљон колону која је ишла из Пљеваља. У међувремену, ликвидирана су и она 2 Немца у зидинама бивше жандармеријске станице, па смо могли слободно прићи камионима. 3. чети. која је целог дана водила борбу са немачком колоном. наређено је да изнесе из камиона што више муниције и да покупи оружје погинулих Немаца. Док смо износили сандуке муниције, Немци су отворили ватру из минобацача. Гранате су падале управо око камиона и од њих смо имали неколико рањених. Ту сам био очевидац потресне слике: борац је остао крај камиона и држао сандук муниције. Дечак је, тек ако има 16 година. Наједном је зафијукала граната и треснула на место на коме је он стајао. Кад се утишала експлозија и слегла прашина и камење што га је граната дигла у ваздух, крај камиона више није било нашег младог борца. Није било ни његовог тела. Тек каеније приметио сам да на гранама „дивљакуше", која је израсла ту крај пута, висе поједини делови тела: на једној гранн рука, на другој нога ... Заиста стравична слика.

Међу рањенима био је и Блажо Крговић, коме је рафал „шарца" одсекао руку. Управо је и он био натакао сандук муниције на цев пушке, кад га је рафал закачио. Рука се држала само на кожи. Морао је испустити сандук и пушку. Но, Блажо их није хтео оставити, узео је и пушку и сандук у здраву руку и продужио до оближњег заклона. Болничарке су га одмах превиле, али оуци није било више спаса. Још исте ноћи му је одсечена.

Милош ВЕЈ1ИЧКОВИИ

БОРБА НА МИХАЈЛОВИЦИ

Правац Адровићи, командире" — изненади ме глас иза леђа, а затим угледа.х како чело колоне наше 3. чете стиже и мимоилази Данило Јауковић, заменик команданта 3. пролетерске санџачке бригаде. Он продужи за 1. и 2. четом, које су одмакле напред.

Наша 3. чета кретала се једном питомом долином, којом је, нама у сусрет, текао мали поточић. Лево, преко поточића, на малој узвишици, налазила се омања јелова шума окружена бујном ливадом. Познадох место на ивици ливаде, где сам пре два-три дана био са патролом. Тада сам на овом месту наишао на неколико дивних примерака планинског цвећа. Сетио сам се мог хербаријума. Њега су уништиле окупаторске паликуће. а каква згодна прилика да своју збирку пресованог цвећа и разноврсног биља још више обогатим!

Пролазимо преко брежуљкастих терена. Ређају се ливаде и њиве, а тамо испречила се четинарска шума. Иза нас остале су Ограде. село у коме смо боравили краће време. Дан је на измаку. Сунце је близу хоризонта и сенке четинара и брегова прекривају готово целу околину.

Чета је појачала темпо. Треба стићи остале чете пре него уђу у шуму. У колони сам, негде у близини њеног чела. Напред је командир чете Драго Лучић, затим мој водник Раденко Кораћ, па десетар (имена се не сећам), а онда пушкомитраљезац Драшко Кораћ, па ја, његов помоћник на пушкомитраљезу. Носим у ранцу четири оквира муниције. За разлику од осталих помоћника, ослобођен сам да носим пушкомитраљез на смену. Слабачак сам и осећам да ми је ово што носим доста. Ипак, иако сам прилично истањен, прав сам и ноге ме добро носе.

Одмичемо, а у ушима ми стално одзвоњава оно „Адровићи". Шта ли су то Адровићи? Да ли је то неко

село или, можа, брдо?! Сустигли смо остале чете и покрет се наставио кроз шуму и преко пропланка, каменитим ггутељцима. Десно и лево од пута примећује се покоја кућа — брвнара или колиба.

Пао је мрак. Ноћ лагано тече а колона је, чини се, још спорија. Пролазимо кроз насеља у којима све спава. Не чује се ни лавеж паса. У неко доба ноћи изашли смо из шумовитих предела и стигли на голу камениту косу. Почели смо да се спуштамо. После нешто више од 100 метара, заустависмо се. Речено нам је да је доле испод нас цеста. Силазимо на њу и почиње ужурбан рад. Делови наше 3. чете и још нека од чета преграђују цесту камењем. Наше пушкомитраљеско одељење (нишанција Драшко, ја и Трипко Филиповић) добило је задатак да на овом месту сазида бункер. Од гомиле камења, које је изгледа и раније коришћено у исте сврхе, сазидасмо нешто у облику бурета без дна. То је за пушкомитраљесца, а за нас помоћнике направили смо у близини два мала грудобрана од неколико каменова.

Мрак и тишина. Около се једино чује тупо ударање камена о камен. Радило се интензивно. Неко је зидао, а неко правио препреке на путу. Очигледно, после свануће у изгледу је озбиљан окршај.

Ближила се зора. Умор и сан почели су да нас освајају. Сместили смо се у заклоне, да бисмо испитали њихову удобност и функционалност и да бисмо се мало одморили. Свежина планинског ваздуха опијала нас је. За тренутак очи би се склопиле. Неколико оваквих тренутака значило је и долазак првог праскозорја. Почело се раздањивати. Ведро јунско јутро без иједног прамена магле, заједно са бескрајном панорамом, пружало је импресивну слику.

Пред нама се бели прашњава цеста. Долази одоздо од Пљеваља, из низине, појављује се иза једне кривине, удаљене од нас око 200 метара. Иде нам усусрет и лево од нас улази у теснац, продужавајући ка Јабуци и Пријепољу. Брег на коме се налазимо сгтнта се под правим углом на цесту. Ту је тај теснац који смо преградили. Овај брег се преко цесте наставља у голу камениту узвишицу, на чијој десној страни је ливада. Она се полагано спушта ка Отиловићима и даље ка

Пљевљима. Преко ове ливаде, али доста далеко, види се група високих, танких борова на брду изнад Вијенца и Отиловића. Десно од цесте, терен се нагло диже. Одмах изнад ц>е је њива, а на њеном горњем крају усамљена кућа. Узвишица се даље наставља у голу пространу камениту чуку, која доминира целим овим крајем. Тамо. преко њиве и изнад кривине где се појављује цеста, налазе се зидови, остаци једне зграде. Била је то, кажу, жандармеријска станица.

Иза наших леђа, на удаљености од 4—5 километара је Јабука. Тамо су Немци, који контролишу добар део друма. Више пута смо се тамо срели, особито ноћу, приликом наших покрета са Камене горе на ове терене. и обратно.

Сунце је почело да греје, али навлачи мрак на сањиве очи. Тешко му се било отети. Наједном, тргло нас је дозивање другова који су држали положај у близини и на оној високој чуки. Протрљали смо очи. На цести испред и испод нас угледали смо камионе. Први који су стигли до камене препреке у теснацу, ту испод наше леве руке, већ су се раније зауставили. Последњи су се заустављали онамо испод зидине. Још који тренутак потрајао је тајац. А онда је јутарњу тишину прекинула ватра са наших положаја.

Швабе поскакаше са камиона и заузеше заклоне иза и испред њих. Неки из задњих камиона почели су да претрчавају према оној зидини. Брзо су се припремили за борбу. Ватра са њихове стране била је јака. али почеше да узмичу. Теже их нанишанимо, јер су обучени у одела пепељаве боје прилагођено терену. Имају на себи кратке панталоне са гојзерицама.

Било је око 10 часова пре подне. Јунска припека на овом камену учинила је да се барут знатно јаче осећа. Уз њиву испред нас кренуо је један Шваба са „шарцем". Није дуго напредовао. И он и „шарац" остали су насред њиве. Немци прецизно гађају. У неколико наврата камење које ми служи као грудобран погођено је метком и то сасвим близу отвора на заклону. Од експлозије зрна шири се непријатан мирис помешан са прашином кречњака. Около све гори, нешто од сунчане жеге, нешто од ватре оружја.

Нишаним оне који су се склонили иза гума камиона. Десно од мене пушкомитраљезац Драшко пушта рафале и после сваког уздиже се на колена, вичући: „Ено га, мајку му... копрца се!" Стварно, види се да су неки на путу од камиона према зидини остали непомични. Лево од мене други помоћник на пушкомитраљезу Филиповић чешће гађа и врпољи се, гласан је и доста ме нервира. Драшко и даље успешно бије, но, **Ш1је** нимало опрезан. Поскакује и подиже се на колена. Упозоравам га, али он то слабо слуша. Наједном викну: „Погођен сам!" Ухвати се обема рукама за леву страну груди, нешто ниже од кључне кости. Љут сам на њега. Могао је да буде опрезнији. Место за које се држао наводи ме на закључак да је рана опасна, можда и смртоносна. Требало га је извући одавде и хитно пренети да се превије. Али како? Он је у бункеру. Око њега је камени зид. Не може се прескочити нити га неко може пренети.

Драшко је клонуо. Много му је крви истекло. На коленима је и даље, али главу је спустио ниско, готово до земље. И да хоће да легне на земљу, зидови бункера не дозвољавају.

Изишао сам из свог заклона, примакао се бункеру, окренуо се на леђа и онако лежећи разрушио ногама супротну страну. Пришао сам рањенику и покушао да са неколико речи ублажим болове од којих се превијао. Покушао сам да будем нежан, али у мом гласу, очигледно, није било нежности. У ушима ми је бубњала грубост сопственог гласа, мада сам Драшко тврди да ме никад дотле није видео нежнијег. (Касније је причао да сам ја том приликом и плакао, иако сам заборавио како изгледа плакати). Успео сам да обавестим болничарке. Дотрчала је Деса Јанкетић, са још једном другарицом и одвукли Драшка.

Борба се настављала. Сада сам ја пушкомитраљезац. Одавно сам желео да то постанем, али не после овог губитка.[1]

[1] Био сам уверен да је Драшко изгубљен. Али, он је спасен и овога пута и још једном када се после оздрављења вратио у **4.** бригаду.

Сунце пече, жеђ је несносна, а борба не јењава. Нама је циљ да се што пре домогнемо камиона. Тамо је „наша муниција". Отпор Немаца испод камиона слаби, али иза оне зидине туку, не штедећи муницију. Видим невероватну ствар: услед бела дана лете светлећа зрна! Једно се, можда, не би ни могло приметити, али лете ројеви. Сад ћемо им доскочити и у зидинама. Ту је лаки бацач. Нишанџија поставља малену справу, која не делује нимало ауторитативно. Одређује одстојање 100 метара. Мала граната, величине ручне бомбе, фијукала је кроз ваздух. Гледамо. Погодак у врх зида!

Непријатељска ватра из лаких оружја није више тако ефикасна и опасна, слободније се крећемо по положају. Ипак, оном „шарцу" на њиви приступ је немогућ. Покушаји неколицине бораца да се обрачунају са њим завршавају се кобно. Швабе знају да је нама много стало до њега и желе да га максимално искористе као мамац. Међу онима који су неустрашиво кренули чистином у сигурну смрт, другови помињу име Шћепановића, који није из наше чете. Кажу да су му до сада у овом рату погинула три брата.

Са непријатељске стране осећа се појачана ватра из тешких оружја. Особито опасно дејствују тешки бацачи. Међу нас падају мине великог калибра. Каменита чука главна је мета. Падају гранате са страховитим треском. Брза паљба! Погледао сам једног момента у том правцу. Угледах како из облака црна дима којег је направила експлозија једне мине, излазиводник Раденко Кораћ. Држао је пушку за цев и поштапао се њоме.

Ми смо већ код камиона, из њих великом брзином износимо муницију. Последњи сандуци већ су скинути. На камионима се појављује дим; густ и пун смрада почео је да сукља у висину. Швабе као да хоће да увеличају овај завршни чин, осипају убитачну минобацачку ватру и по камионима и по камионима и по нашим положајима. Имају могућности за несметано дејство пошто су им бацачи негде у низини и ван домашаја нашег оружја. Остало им је сада да се добро испуцају, јер ми немамо разлога да се даље задржавамо овде. Свако даље задржавање на овим положа-

јима имало би за резултат непотребне губитке, јер бацачи једноставно преоравају сваку стопу земље. Камење које мине разбијају опасно је исто као и оне саме.

Дошло је наређење за повлачење. Сада је требало савладати ову голу падину до врха, до косе од које почиње шума. Отуда смо дошли, тамо је безбедније. Примакли смо се врху. Наједном, од Вијенца појавише се четници. Били су се примакли камиошша са супротне стране друма. Жуоили су у помоћ својој браћи по оружју. Нису нас више занимали ни они, ни поприште данашње борбе. На њему смо били довољно дуго. Сада је већ четири сата после подне. Били смо задовољни исходом борбе. Са муницијом дуже време нећемо оскудевати.

Крећемо полако шумом и пропланцима, пуни утисака о минулим догађајима и исцрпљени жеђу. У једној долини наишли смо на изворе воде. Ту су чесме и дугачка корита за појење стоке. Вода, то је оно што нам је у овом тренутку било најдрагоценије. Гасимо жеђ и не знамо колико је доста. Не помажу ни упозорења да се сувише не пије. Пију и они који упозоравају.

Тамо на Мијајловици још се пуца. То су, изгледа, наставили четници — у ваздух. У правцу нас залутала је нека топовска граната, али мирни смо. Срећујемо се и утврђујемо губитке. Више је рањених. Међу погинулима је и пушкомитраљезац Милија Корађ.

Другови причају како је Милија погинуо. Са камене чуке дејствовао је из „брна". После једног рафала поставио је пушкомитраљез усправно на кундак и подигао се на колена, да осмотри непријатељски положај. Кроз папучицу ноге пушкомитраљеза пролетео је непријатељски метак и погодио га у леву јагодицу.

Док смо седели, одмарајући се, паде ми на памет: где су ти Адровићи за које сам синоћ чуо?! Један од друтова, показа ми на одстојању, од око један километар, пропланке по којима су се виделе раштркане брвнаре.

— То су Адровићи! Онуда смо ноћас прошли!

Милија ОБРАДОВИЋ

ШЕРЕТЛУК

У јуну 1944. застала је наша бригада на кратком одмору у селу Оградама. Штаб бригаде сместио се у ЈБубојевића кући. Два дана од 17 до 20. јуна трајало је затишје на фронту према Пљевљима, где су се налазили батаљони, на положајима Крњача, Адровићи и Мијајловица.

Са куриром Остојом вратих се из 3. батаљона у штаб бригаде. Тек што одјахасмо коње, пред нас изађе обавештајни официр бригаде Јусуф Абдулагић. Обавести ме да је патрола довела једног „шпијуна" који је пошао у Пљевља. Ухваћен је из села Бучја, које је имало доста четника, па нам је сваки сељак био сумњив. Затвореника су чувала два борца, а затвор је био сељачка колиба у којој се обично држи млеко. У једном углу колибе скупио се сељак око 50 година. Кад уђох у колибу, а за мном и неколико бораца, овај мирно устаде, скиде капу и поче је гужвати.

— То је тај шпијун — рече Јусуф.

— Нисам господине — друже, славе ми, — одговори сељак. — Само сам пошао да купим гаса и не бих ли нашао мало соли.

Питам га одакле је и како се зове. Јусуф је већ проверио да је из Бучја, да је „четник и шпијун", јер зашто би ишао у Пљевља. Вратих се у кућу, рекавши да ћемо касније видети ко је тај сељак.

Тек што сам пошао да једем, обавести ме курир да је дошла група сељака из Бучја и да хоће код команданта и комесара, који су тога часа били на положају. Начелник пггаба и ја примисмо сељаке. Уђоше осам

сељака, све старији људи са густим брковима, стасити и отресити. Поређаше се уз брвна, поред огњишта и стадоше као укопани. Најстарији међу њима, пошто нас одмери, обрати се мени „као најстаријем", јер сам и ја имао бркове, па су ме они иначе чинили још старијим.

— Помозите, браћо, помози нам старешино, друже и брате и не дај да страда невин човек, — рече сељак.

— Седите људи, што стојите, па ћемо разговарати — одговорих им ја.

— Нека, можемо ми и стајати, само да нам пустите Милисава, није он ништа крив — повикаше они углас.

— Море, седите људи, па да видимо шта хоћете, — кажем им ја.

Једни поседаше, други осташе стојећи. Кад бркати чичица иступи корак испред њих, па рече:

— Ништа ми, вала, нећемо, а немамо ни времена, само ви њега пустите. Он није ништа крив.

— Не може то тако, одмах да га пустимо! Во^ска је ово, треба да проверимо па да донесемо одлуку, одвратих им и почех комесарски да им објашњавам. Говорио сам зашто се ми боримо, да смо за гтравду, слободу и истину. На моје речи, све углас повикаше:

— Тако је, тако је, само ти њега пусти.

Надугачко и нашироко објашњавам им како сам боље знао и умео. А они стално потврђују да је све то тако, али да треба да пустимо Милисава. Обећах им да ћемо све поштено испитати, па ако не буде крив, неће му фалити ни длака с главе.

Устадоше и један по један изађоше из куће. Чичица остаде задњи, окрену се према мени и још једном болећиво замоли да пустим Милисава. Закле се у децу и славу да није ништа крив. Ја му пружих руку а он је ухвати обема рукама, стеже добро, поклони се мало и шеретски рече:

— Е, уздрављу и високо ти фала на овом терору.

Момир БОШКОВИЋ

РАЊЕНИЦИ СУ ОСТАЛИ ГЛАДНИ

Нас тројица ишли смо у патролу шумовитом узвишицом изнад Ограда, села на пространој планинској висоравни између Пљеваља и Пријепоља, познате и као бабинска висораван, по селу Бабине, највећем на овом платоу.

Наша 3. чета је у Оградама, али на супротној страни од места где се креће патрола, која има задатак да контролише једну шумовиту косу, са које се пружа поглед на Кршачу и Чемерну. Крећемо се по оштром кречњачком камењару, између клека. Сунце је коначно почело да греје и ову планину. Природа је живнула под топлим зрацима.

Нас тројица посматрамо панораму која се са ове косе пружа далеко. Седма немачка офанзива је за нама и немамо нарочитих брига, мада је још осећамо у ногама. А и под каишем. То нас тренутно највише типгги. Имамо, истина, доброг четног економа, и кувара, али снабдевање, изгледа, не зависи од њихових способности и сналажљивости. Мора да се води рачуна и о расположењу овог народа и о начину на који се може доћи до хране. Није тешко од сељака добити овцу, врећу брашна, кацу сира или неколико хлебова, али треба за то припремити услове. Не смемо узети силом и стварати револт сељака, већ постићи да он то донесе добровољно и са уверењем да није опљачкан.

Изгледа да су одговорни другови управо припремили такве услове да би се задимио казан. Шта је друго остало него да чекамо, мислећи да би била добра и најопорија јечменица без ичега другог.

Међутим, појави се мисао да бисмо можда могли нешто да поедузмемо и без економа. Село (7 до 8 издвојених кућа није далеко, али како? Речено нам је да се у куће не свраћа. Код кућа су углавном жене и деца. Плашимо се да не направимо гест који не би био на линији борбе, али на неки начин морамо макар покушати да било шта презалогајимо. Настојимо да наше резоновање буде зрело, мада ниједан од нас није био ни близу двадесете. Упустили смо се у мудровање и када смо исцрпли све пароле о чувању угледа наше војске и неговању веза са народом, установили смо да баш ништа конкретно нисмо урадили.

Почели смо испочетка — постављали питање: на који начин? Па ето, могло би то да се изведе и једноставније. На пример, скупљаћемо храну за рањенике. Једним потезом направићемо два посла: појешћемо нешто и испитиваћемо расположење овог народа према нама, према рањеницима. Упознаћемо мало боље ове плашгае.

Али ко ће од нас да обави ту мисију у оној групи од 7 до 8 кућа? Сваки од нас је желео да то не буде баш он. Мора да буде само један, јер патролирање не сме да се прекида. Биће, истина, смањено бројно стање патроле, али надамо се — неће бити за дуто. Како овом народу рећи да те неко међу нама гладан? Гладни смо — то је истина, оно друго — да је храна за рањенике, то смо заиста измислили.

Коначно, ко ће од нас да иде? Гласаћемо, па нека ту част прими онај кога предложе двојица. Избор, на моју невољу, паде на мене.

Кренуо сам кућама. Иако ме нешто вукло назад, ноге су ме носиле напред и ја, гсггово изненада, стигох до најближе куће испред које угледах домаћицу где лепи свежом говеђом балегом вратанца на великој зиданој пекари, какве у овим крајевима има готово свака кућа. Значи, хлеб је тек стављен да се пече! Жена ме није приметила пре но што сам јој назвао „Добар дан". Тргла се изненађено. Морао сам са неколико обичних и уобичајених питања да је ослободим страха, изазваног вероватно мојом изненадном појавом. На питање како живе није журила да се пожали, како то беше у

моди у овим крајевима, особито када се на слично питање одговара наоружаном човеку. Одговорила је а приметио сам да очекује оно главно — због чега сам дошао. Закључио сам да је боље да пређем на ствар. Прикупивши хоаброст, упитао сам да ли би у ових неколико кућа могло да се прикупи нешто хране за рањенике. Уследио је брз и неочекиван одговор:

— Мо'же, мо'же.

И не чекајући даље моја објашњења, жена журно пође према кућама и поче да дозива:

— Војка, Дјево, Лело ... !

Из куће почеше да се одзивају женски гласови. На неким кућама отворише се врата и заједно са димом са огњишта појавише се и жене. Једној од њих држало се за сукњу чупаво трогодишње дете, умазано павлаком. Моја досадашња саговорница није оклевала. У стилу телала поче да саопштава и онима које види и онима што још нису успеле да изађу:

— За рањенике ...' рањеее ... !

Започе гласан разговор и договарање између њих: шта, како, колико... Изгледа да су се брзо споразумевале и прве се већ појавише са хлебовима испод мишке и са дрвеним посудама са сиром, кајмаком, вареником. Једна од њих изнесе велику округлу софру и постави је. Гомила на софри расла је брзо.

За тренутак мисли су ми, изгледа, биле стале. Осетио сам да сам поцрвенео. Крв, иако је нисам имао много, ударила ми је у лице. Застидео сам се и било ми је жао овог народа. Није заслужио да сумњамо у његову оданост. Почео сам да размишљам о томе како да се све ово исправи? Пре свега, нећемо од ове хране узети-ништа. Само ме је мучило питање — како то извести. Требало је времена да се нешто логично смисли. Позвао сам жену која је ређала храну на софри и рекао јој да је доста, да више не доносе. Саоггштио сам јој да ћу поћи да организујем преношење хране коју су оне сакупиле.

Кренуо сам ка брду, ка друговима. Љут на себе и на њих. Нашао сам их мало подаље од места где смо се растали. Налазили су се на простору где их је теижо

било приметити, а одакле су околину добро видели. Чим ме угледаше празних руку и безвољног, један од њих поче:

— Је ли, нема ништа?

— Има бруке! — процедио сам суморно.

— Шта! видели су да лажеш! Е, на здравље ти матура!

— Боље би било да су то видели. Него шта сада да радимо са оном гомилом хране доле.

— Каквом гомилом?!

Разумели су одмах шта се догодило. Мали тајац, а затим Ке онај што је до тада ћутао:

— Нлшта, вратићемо!

— А ко ће то да врати, и шта ћеш да кажеш? — запитао сам га.

— Па ти, ваљда! Зар има смисла да се неко од нас двојице сада наново упознаје? А што се тиче објашњења, реци: помрли рањеници!

— Таман посла, зар да расплаче оне снаше — упаде онај први.

Био је сигуран да он неће добити задатак да разрси ово клупко. Видео сам, ипак, да је главна одговорност на мени. Идеју о помрлим рањеницима морао сам да одбацим. Али она ми може помоћи да нешто друго измислим. Нешто друго се догодило с њима, али шта? Видећу. Био сам нестрпљив. Нисам могао чекати да ми, седећи овде, наиђе нека згодна мисао. Кренуо сам у нади да ће ми до села нешто пасти напамет. Журио сам желећи да на тај начин подстакнем прилив идеја. У глави ми се штошта ројило, али то је било доста неразговетно.

Одговор и објашњења још нисам припремио, мада сам се приближавао месту на коме је требало да са неколико речи раздрешим чвор и одахнем. Но, које су то речи? Љут на себе што ми прави одговор бежи пред мислима. убрзао сам корак. Ушао сам у онај простор којег сам почео да се плашим. И са којег сам малопре готово побегао. Помишљао сам: „Како би било дивно када тамо никог не бих нашао". Али стварност је ту: угледах још већу гомилу хране на софри која је била покривена белим пртеним пешкирима, а жене напра-

виле полукруг испред софре и, стојећи прекрштених руку на грудима, очекивале мој долазак. Сад угледах и неколико старијих мушкараца који седе на клади за цепање дрва и на сувим јеловим трупцима, припоемљеним за огрев. Испред и око њих су деца различитих узраста. Дојавила су стоку на попасак и својим присуством повећала ову гужву.

Жагор се нагло стиша. Они који су домалопре седели, устадоше. Чух последње речи старије жене: „Јадна његова мајка, још дете а ратује. Војник!" Очигледно, реч је о мени. Јадан ћу бити ја ако сада не нађем прави одговор", помислио сам.

Прилазио сам трудећи се да изгледам што ведрији, иако сам са нелагодношћу подносио терет погледа свих присутних. Никада нисам желео да будем центар пажње. У оваквој ситуацији посебно. Поздравио сам их још једном и ословио како сам то најбоље знао. И наставио:

— Много вам хвала на доброј жељи да помогнете нашим рањеницима. Опростите за труд, али овај пут и ми и ви закаснили смо. Рањеници су ... пренесени за дивизијску болницу!

Ове последње три-четири речи искрсле су саме, као механички наставак оних које су им претходиле. Није ми било јасно где су биле до момента када сам их изговорио. Но, то није важно. Биле су спасоносне и ја сам одахнуо.

— Јадни! — оте се уздах већини од њих.

— А јесу ли отишли гладни? Јел' то далеко? — упита једна.

— Гладни, вероватно, а куда су отишли не знам, пошто је транспорт отишао док сам био овде са вама.

Још једном сам им захвалио. Ситуација се раскравила и сада су се у разговор умешали и мушкарци. Почеше да ме нуде јелом и позваше ме у кућу. Одбио сам, захваљујући на гостопримству. Поздравили смо се као пријатељи. Ја се нисам претварао. Били су ми одиста блиски. Удаљавао сам се, лак и крепак, задовољан исходом овог сусрета са људима не баш много питомог краја. Након извесног времена окренуо сам се да видим

да ли се скуп разишао. Све је било као и када смо се поздравили. Црнобела гомила била је и даље на месту. Шта ли сада већају?

Ушао сам у шуму и изгубио их из вида.

Патролу сам нашао. Двојица другова посматрали су једну голу, кречњаком покривену косу тамо према Бучју. Низ њу се нешто кретало, нешто дугачко. Иако без догледа и на одстојању од око 2.000 метара, утврдили смо да то није војска. „Сељаци, са натовареним коњима, враћају се из воденице", примети у шали онај коме су „помрли" рањеници. Но, није било места иронији. Добар је ово народ. То се потврдило и данас.

Наставили смо патролирање косом испуњени осећањем олакшања и сигурности. Наставили смо задовољни и — гладни!

Милија ОБРАДОВИЋ

БОРБА НА З1АТИБОРУ

Покрет 4. батаљона почео је у поподневним часовима почетком августа 1944. Сунце је већ почело да нагиње хоризонту. Напуштамо Јасеново, село у близини друма Нова Варош — Доњи Љубиш. Овде смо, одмарајући се, провели неколико пријатних дана. Чете су пристизале на зборно место и на врху стрме, већ покошене ливаде, по којој су местимично стајале још неиосечене јеле и смрче, формирале колону за покрет.

Колона је кренула према Златибору или непгго лево од њега. Крећемо се гребеном, а пред нама се у недоглед пружа четинарска шума у коју ускоро треба да уђемо. Лево у низини је Увац, а иза њега Нова Варош; десно, огранци Златибора, а тамо даље Ужице. Идемо преко Муртенице. Неко рече да је правац кретања Борова глава. Према самом имену оцењујемо да се не ради ни о вароши ни о селу. Опет је пред нама неки важан задатак и у изгледу сусрет са непријатељем. Идемо шумом и мрак се спустио пре ноћи. Небо изнад нас наткриљују густе непрозирне гране четинара. Због тога нисмо осетили смену дана и ноћи. После извесног времена, густина мрака нас је подсетила да је дан одавно прошао. У колони је често долазило до застоја. Чело колоне губило је пут и правац. У једном моменту стали смо. У близини пута примећене су неке колибе, па је неко свратио да из њих донесе упаљен луч, како бисмо пронашли изгубљени путељак. Покрет, а онда застој, опет покрет па застој... Неки псују Муртеницу.

Ипак настављамо даље. Наједном, на неких 100 — 200 метара, тамо где се отприлике налазило чело колоне, одјекнуло је у ноћној тишини: „Ко је тамо?" Није било двоумљења — то су четници! Нису добили одговор. Поноћну тишину, у густој планинској шуми, поново је пореметио исти глас, затим више њих, а питање исто. Опет без одговора. Колона је појачала темпо. Очигледно, наши желе да се што пре и „без разговора" приближе непријатељу. Што ближе њему и то без речи. без метка. То је код непријатеља обично изазивало панику, посебно када се радило о четницима.

Узбуђени гласови четника мешали су се са појединачним пуцњима. Нашом колоном се преносило: „Брже. брже!" Стигли смо на узвишицу, на којој су наша предња одељења нешто раније одбацила четничку предстражу. Одатле се пут благо спушта, осећамо то под ногама. У великој журби дошло је до прекида колоне. Скренусмо са стазе и наша 3. чета наједном се нађе у непроходном честару. Тамо, напред, на неколико стотина метара, отворена је обострана ватра. Без сумње, чело колоне наишло је на јачу грутгу четника. Но, ватра се ипак удаљавала. Наступање наших било је енергично. Изнад наших глава фијукала су зрна. Осим честара боримо се и са столетним обореним стаблима. Прескачемо их и трудимо се да не испустимо оружје.

Најзад, на неких десетак метара удесно, пронашли смо праву стазу и појурили напред. Не знам ко је још за нама. Тамо, где је мало раније дошло до првог сукоба, стајала је неколицина другова, вероватно остављена за везу са нама и пожуривала нашу чету, дајући јој правац кретања, или боље речено — трчања. Купасти брежуљак, са којег нам је дат правац, остао је за трен ока за нама. Доле негде, у тами, кључало је као у котлу. Коначно, главнина непријатеља је тамо. Требало је на време стићи у помоћ предњем делу колоне која је, по свему изгледа, наишла на јак отпор. Низ стрму падину, низ коју се могао „напипати" путељак, нераван и разлокан, разлегао се топот корака у трку и чула се муниција у ранчевима. Већ смо у близини положаја где се зачела борба. Улетели смо у борову шуму. Ретка и дебела стабла била су добар заклон и нама

Део *4. батаљона у Санџаку 1944.*

и непријатељу. Регулисао сам пушкомитраљез на јединачну паљбу. Рафали за стабла нису рентабилни. На овом месту видљивост је доста добра захваљујући паљби и понекој ракети са супротне стране.

Неко је у том моменту пренео да се померим са пушкомитраљезом удесно. И стварно, после неколико корака могло се оценити где се налази центар непријатељскот отпора. Тамо, на неких 50 — 70 метара, уздизала се узвишица са које је севало и грмело. Брз покрет у том правцу није ме спречио да у ватри из лаких оружја запазим да је са непријатељске стране испаљена мина из тешког бацача. Навика за овако нешто код мене је била устаљена одраније, јер сам бацачима редовно био мета, будући да сам дејствовао из пушкомитраљеза. Овога пута нисам их био изазвао, али ипак сам био на опрези. Неколико секунди касније зачуо сам добро познато шуштање мине кроз ваздух. Ипак иде на мене, севнуло ми је кроз главу. Требало је да се бацим на земљу. То сам и урадио, али не знам да ли сам пре чуо тресак или сам сам треснуо на земљу Експлозија је била страховита и у непосредној близини. Скоро истовремено чуо сам и глас комесара моје 3. чете,

Вучић Дробњака. Онако ошамучен, напипао сам недалеко од себе пушкомитраљез, који ми је приликом потреса испао из руку. Позвао сам помоћника Веселина Шћепановића и рекао да остане код рањеника и побрине се за њега.

Хтео сам напред. Већ сам на цести изнад које је она узвишица са које грми. На цести, у дужини од око 15 до 20 метара, примакнута уз ескарпу, гужвала се велика група бораца, готово цела чета. Чула се галама и гласови помоћника комесара чете Душана Радојевића и комесара 4. батал>она Вука Ћулафића. Очигледно, погађали су се како наступати даље. Изнад ескарпе био је брисан простор. У залету, истрчали смо уз ескарпу.

Горе, до линије четничких ровова било је чисто. Непгго мало удесно налазио се један борац, није из наше чете. Хитро се повлачио одупирући се рукама о земљу. Био је рањен. После неколико корака поставио сам митраљез и почео да тучем. Мете су се уочавале према хоризонту. Били су то грудобрани, поређани у низу, а удаљени једва педесетак метара.

3. чета 4. батаљона увелико дејствује са ватрене линије. Четници **СУ** били заклоњени од рафала, али ми смо их, користећи видљивост према небу, могли приметити чим би се појавили изнад грудобрана. Четници пребаце бомбе једноставно преко ивице својих грудобрана и оне се котрљају према нама, остављајући за собом рој ситних варница. И наше бомбе лете поема њиховим рововима. Највише их је бацио командир чете Драго Лучић. Он скупља бомбе од бораца и баца их. Мртвих још немамо, али почела су рањавања. Већ је рањен комесар чете и нишанџија на „шарцу" Вито Чујевић. Док је гађао из пушкомитраљеза, четнички метак погодио га у плећку и изашао ниско на леђа. Хитно је однесен на превијалиште.

Борба се настављала, прса у прса. Испод мог митраљеза већ се налазила добра гомила врелих чахура. Неко ме додирну руком по леђима: „Повлачи се!" Погледао сам лево и десно. Од наших нема никога". Паљба не јењава, шта више, чини ми се да је појачана. После тота непријатељ се повукао. Онако уморни остали смо на положају до свануће, сваки уз свој бор.

Разданило се и пошли смо да видимо поприште ноћне борбе. Четници су се очигледно повукли у нереду.

Пажњу од призора и утисака на лицу места одвлачила је панорама Златибора, обасјаног јутарњим сунцем. Стада су измилела падинама. Ипак, чобанска песма није се чула. Била је тишина. Неколико метара лево, зјапила је дубока долина, готово провалија дубока више од пет стотина метара. Спуштала се унедоглед, тамо негде ка Увцу и Јабланици. На десној страни овог амбиса, по пространој падини простирало се велико село. Његов предњи крај је надохват руке. Рекоше да је то Доброселица.

Милија ОБРАДОВИЋ

РАЊЕНИЦИ НА ЗЛАТАРУ

У борби са четиицима на Боровој глави било је рањено нас неколико. Борци 4. батаљона понели су нас на носилима до села Вранеша, где се налазио бригадни санитет, и ту нам је указана прва лекарска помоћ. Милосав Перуничић је тешко рањен и санитет му није могао помоћи, подлегао је ранама.

Кад је бригада морала да пређе на леву обалу Лима, нас рањенике је понела на Златар и оставила герилцима. Са нама су остале две болничарке и италијански лекар Периколи. Герилци су нас сместили усред шуме, а од невремена нас заштитили падобранима. Они су нас чували и снабдевали храном. Како није било санитетског материјала, а био је август, ране су споро зарастале. Некима су се загађивале, па су се чак и црви јављали.

Иако су нас герилци, са командиром Јовишом Милентијевићем, брижљиво чували, четници Вука Калаитовића ипак су сазнали за наше склониште. Али су и герилци одмах сазнали да четници припремају напад и 20. августа увече пренели су тешке рањенике у друго склониште, око пола километра далеко од првог. У старом склоништу су остали рањеници који су се могли кретати. Командир је имао намеру да сутрадан сасвим пресели наш логор. Међутим, у зору су четници напали. Они нису стигли до склоништа кад је борба почела, јер је командир пре тога пошао да обиђе тешке рањенике и на путу се срео са четницима. Он је одмах отворио ватру, прихватили су је и остали герилци и четници су били за моменат збуњени. Лакши рањеници

су се извукли из склоништа, остао је само један који је боловао од тифуса. Он није могао да иде и другови су га покрили грањем а поврх грања ставили пањ. Герилци су се морали повлачити пред бројнијим непријатељем, али су се лукаво повлачили, тако да су четнике све више одвлачили од места на коме су склоњени тешки рањеници. Четници су иначе дошли до старог склоништа и нашли одећу коју нисмо могли да понесемо, као и нешто хране.

Пањ под којим се налазио тифусар служио је четницима као наслон за пушкомитраљез за време борбе са герилцима. Иако је над њим пуцало, болесник се уђутао и за цело време није давао знаке живота. Четници га нису приметили.

Герилци су се повлачили ка Пријепољу, а четници су кренули за њима, мислећи да се повлаче и рањеници. Кад су четнике довољно удаљили од рањеника, герилци су им заварали траг и вратили се натраг. Стигли су нама у први сумрак. Њихов повратак претворио се у бескрајну радост, јер више нисмо били сами у планхгаи, беспомоћни да се бранимо нити да бежимо. А и другови герилци су били сиећни што четници никога нису пронашли, чак ни тифусара испод пања.

Рањеници из златарске болнице претрпели су овом приликом најтеже тренутке у животу и увек ће се са захвалношћу сећати другова герилаца који су их неговали као своју браћу и били су спремни да погину бранећи њих рањенике.

Драгиша ЧАБАРКАПА

УМИРАЊЕ КОМАНДИРА МИХАИЛА И ДУШАНА

Почетком септембра 1944. док су на Златибору вођене борбе са Бугарима, немачке јединице из Вишеграда журиле су да продру у Ужице. Наша 3. санџачка бригада добила је задатак да се хитно упути у правцу Мокре горе, да би се спречио продор немачких јединица преко Ужица ка Златибору.

4. батаљон требало је да нападне непријатељске јединице на путу Вишеград-Ужице. 1. чета је морала да овлада артиљеријским положајима који су се налазили преко пута комуникације Мокра гора — Вишеград. Штаб 4. батаљона одредио ме је да као заменик команданта идем до Мокре горе са овом четом. Успут ми се придружио командир чете Михаило Грдинић, кога смо из милоште звали „Барјактар". Пожалио ми се да се не осећа добро. „Ноге су ми се пресекле", рече он. „Не могу да корачам". Дао сам му коња да се мало одмори од дугог пешачења, али ни то није помогло. У разговору ми рече: „Слушај, Драго, плашим се да ће неко рећи да сам се од борбе уплашио, а да није тога — не бих овог пута ишао са четом. Једва се крећем. Веруј ми, никад се овако лоше нисам осећао." Наговарао сам га да се врати, да се одмори и опорави. Није хтео ни да чује. „Не приличи једном комунисти и командиру да пошаље своје другове у борбу, а да он остане ван стрељачког строја", одговорио је.

У том смо већ пристигли до Мокре горе. Чета је прешла комуникацију и отпочела напад на непријатеља скоро истовремено када су и остале чете почеле

да дејствују. Борба је трајала читав сат док је 1. чета заузела део непријатељског положаја. Немачка артиљерија је тукла непрекидно. Киша граната засула је освојене положаје 1. чете. Зачуше се повици: „Овамо другови, спасимо рањенике"! Пошли смо у правцу одакле су долазили позиви. 3. чета је засула непријатеља јаком ватром, управо у тренутку када је он покушао да брзим продором одсече борце 1. чете од главнине. Непријатељ у томе није успео.

Али се 1. чета тиме још није извукла из тешког положаја. Милан Перуновић и ја пошли смо према њој. Стигли смо само до једног точила. Ту сретосмо групу бораца — вуку на гранама свог командира. Био је тешко рањен. Изнели смо га на рукама и донели до прве сеоске куће. Од сељакових лествица направили смо носила и понели га санитету. Трпео је ужасне болове, али није гласа пустио. Само би стегао зубе, наборао од муке лице и скоро нечујно застењао. Хтео је борцима да покаже како комуниста умире без роптања. Тако је издржао од пола ноћи до 10 сати сутрадан, али даље није могао. Угасио се нечујно и скромно како је и живео. Угасио се један живот без страха од смрти.

Изгубили смо Михаила, храброг командира и изнад свега — дивног друга, увек насмејаног и спремног да се шали. Волео је људе и они су волели њега. Није знао себе да истиче речима, више је волео да га ценимо по томе што уради. Скроман и повучен, али чврст и поуздан. Пример доброг комунисте који је израстао из огња борбе.

Сахрањен је на падинама Златибора са групом другова који су те ноћи погинули код Мокре горе. Нисмо стигли ни да обележимо гробове својих другова, а већ смо морали кренути ка Шаргану. Наша 3. пролетерска бригада требала је по сваку цену да спречи Немце да продру према Кремни и Ужицу. Маршовали смо дуго. Кад смо се примицали Шаргану, видели смо немачке патроле. Нисмо се на њих обазирали — требало је сачекати главнину. Заузели смо положај изнад друма који од Мокре горе води преко Кремне за Ужице. Још смо се, такорећи, распоређивали, кад је колона Немаца наишла. Почела је борба. Батаљон је

имао згодан положај и сви покушаји Немаца да нас одбаце од друма остали су без успеха. Они су се морали повући ка Мокрој гори.

На овом положају остали смо пуна три дана, тако рећи, стално под борбом. Милешевски батаљон дошао је да нас замени. Немци су претходне ноћи извршили припреме за нови, још жешћи, напад. Чим смо напустили положаје и предали их Милешевцима, непријатељ је отворио снажну артиљеријску ватру. Била је то припрема за напад.

Морали смо се задржати да помогнемо друговима. Немци су хтели пошто-пото да нас потисну, па су у борбу убацили нове снаге. Али наша два батаљона нису попустила. Развила се жестока борба. Жртве су биле знатне и на једној и на другој страни. Усред борбе зачуо сам нечији глас. Стао сам да пузим одакле је долазио, стално праћен фијуком куршума. Крај једног грма спазих Душана Јелића, командира вода у 3. чети. Био је тешко рањен. Топовска граната му је пребила обадве ноге. Био је свестан да му спаса нема и само се бринуо да непријатељу не падне у руке. „Драго, брате", — повика чим ме угледа. „Убиј ме, да ме не заробе". Зграбио сам га испод пазуха и стао да вучем. Видим, Немци су врло близу, којих двадесетак метара испод нас, али су забављени својом муком. Наши борци их непрекидно засипају рафалима. Рекао сам Душану да ме загрли, како би га пузећи извлачио. Није било говора да га ставим на леђа и носим, јер не бисмо ни два корака могли направити. Послушао ме је као дете. Вукао сам га по земљи. На трави је остајао траг крви. Пребијени делови ногу једва су се држали. Чинило ми се као да ће сваког тренутка остати у трави, а ја ћу вући Душана без ногу. Али он није ни речи хтео да изусти. Трпео је ужасне болове. Наједном осетих да га и снага напушта. Журим да га довучем до неких борића. Успео сам да га извучем са чистине. Одмах сам га зграбио преко струка и ставио на леђа. Сломљене ноге су висиле.

Успут сретох групу бораца из митраљеске чете. Ту се нашао и Душанов брат од стрица, Миливоје. Видећи како Душан изгледа, пребијених ногу и са лицем из

кога је већ сва крв истекла, брат се ухвати за главу и пусти сузе. Душан то виде и не дижући главу са мога рамена рече Миливоју: Срамота је, брате, да плачеш. ***Комунисти не плачу кад ги.ну"!*** Затим још једном отвори очи, погледа Миливоја и рече му скоро цедећи реч по реч: „Иди, брате, освети ме!"

То су биле последње Душанове речи. Кроз неколико минута издахнуо је.

И сада су ми пред очима млазеви крви који теку из Душана и његових пребијених ногу, па његово пригушено грчење од несносних болова. Он трпи и ћути, а ја га мучим желећи да га спасим Често се питам — није ли ипак био у праву кад ме је молио да га убијем? Али ко би то могао да учини? Ко би и помислио да прекрати живот Душану Јелићу, незаборавном другу и борцу. Прешао је тридесету годину, а ретко се који младић могао са њиме мерити у хитрини и спремности да буде добровољац, кад год је требало ићи у опасност. Био је тек примљен у Партију, али му је она била изнад свега. Сетио се ње и на самртном часу.

На гробу смо му оловком исписали име да би га мајка пронашла. Био јој је јединац. А ми, његови другови, задржали смо га у срцу.

Драго ЛУЧИЋ

БОРБА НА МОКРОЈ ГОРИ

После борбе са немачким снагама на подручју Кокин Брод — Ојковида — Бурађа крајем августа 1944. године, јединице 3. пролетерске санџачке бригаде наставиле су гоњење разбијеног непријатеља. Његов је отпор свршен после врло жестоких борби прса у прса. У току 5. и ноћу 5/6. септембра непријатељ је приморан на хитно повлачење са положаја око Нове Вароши, претрпевши теже губитке у људству и материјалу. Заробљено је 10 Немаца, а заплењено 11 митраљеза, већи број пушака, знатна количина муниције, 3 радио-станице, као и велика количина намирница и разне опреме.

Пошто је ослободила Нову Варош, бригада је добила задатак да правцем Борова глава — Семегњево изврши хитан покрет према Мокрој гори и по доласку нападне и задржи јединице немачке 7. СС дивизије, која је тих дана брзим надирањем од правца Вишеград — Вардиште имала намеру да спречи продор 1. и 12 корпуса НОВЈ у Србију. Овакав задатак бригаде. уследио је сходно наређењу Врховног штаба да се 37. дивизија енергично заложи на сектору Кремна — Вардиште да помогне 12. корпусу, кога нападају делови „Принц Еуген" дивизије.

Наша бригада је у току дана усиљеним маршем стигла на положај Мали вијогор, преваливши раздаљину од 50 км и у сутон, користећи покривеност земљишта, неопажено пришла на блиско одстојање негтријатељу. На жељезничкој станици Мокра Гора, као и на прилазним положајима око станице, налазило се

око 300 нсмачких војника из састава „Принц Еуген" дивизије.

Напад је извршен око 2 часа и то, мада преморени након дугог и напорног путовања, врло ефикасно. Делови непријатеља који су се налазили на предстражи отворили су снажну ватру из аутоматских оруђа и бацача, али због ноћи та ватра није имала резултата. У 3,30 часова, после жилавог отпора, непријатељ је био приморан да се уз губитке повуче према Мокрој гори, где му се налазио прихватни положај. У току јутра наше јединице су поселе положај Мали вијогор-Осојница-Хајдучки бор, са задатком даљег насилног извијања ради прикупљања детаљних података о непријатељу.

У току 9. и 10. септембра непријатељски положај око Мокре горе био је обасипан прецизном минобацачком и г.:итраљеском ватром. Њу су отварали наши избачени делови према непријатељском положају. Овом ватром и истуреним заседама према Брезовици и железничкој станици Јатаре, осујећен је сваки покушај предњим деловима непријатеља да обезбеде несметано кретање својим главним снагама, које су имале за циљ да брзим кретањем истовремено пристигну на овај сектор да би ојачали одбрану Ужица, а потом даље дејствовале у бок 12 корпуса.

У току 10. септембра непријатељ је довео од Вишеграда нове јединице као појачање угроженој посадној јединици на Мокрој гори, у јачини од 2.000 војника и у току дана посео положаје према нашим јединицама, које су још у току 9. септембра поселе нове положаје, и то: са мањим снагама Мокру гору — Мали вијотор, док је главни део снага посео Бпезовицу (к. 1005) и терен око жељезничке станице Јатаре — Шишатовац, да би директним пресецањем комуникације било онемогућено даље надирање немачким јединицама.

Сутрадан 11. септембра непријатељ је уз артиљеријску припрему кренуо у напад, концентришући главнину снага на правцу жељезничка станица Јатаре, док је мањим деловима напао положаје које су јединице наше бригаде држале на Брезовици и Шишатовцу.

4. батаљон, са једном четом 2. батаљона, у току ноћи распоређен је дуж комуникације као заседа. Он се врло вешто прикрио и тако сачекао долазак непријатеља. Око 8 часова, немачка колона јачине од око 800 војника стигла је у рејон заседе и без задржавања наставила кретање према станици Јатаре. Бочни делови заседе пропустили су предње делове немачке колоне до чела заседе. Сачекавши тренутак када је главнина колоне ушла у распоред заседе, отворена је једновремено врло снажна ватра са блиског одстојања Изненађени непријатељ био је приморан да прими борбу изблиза, развијајући се према нашем левом крилу. Сачекан на сасвим блиско одстојање, тучен ватром са леђа и бока, био је принуђен да се у великом нереду повуче према свом полазном положају на Мокрој гори, остављајући мртве и рањене. У току дана такође је одбијен напад непријатељских делова који су били предузети на правцу Брезовица — Шишаковац, након чега су се повукли уз губитке.

Успешним сузбијањем непријатеља да овлада нашим положајем на правцу Јатаре — Шишаковац — Брезовица, који је уз губитке био приморан да се врати до Мокре горе, штаб наше 3. бригаде издао је заповест да 3. батаљон, са две чете 2. батаљона, током ноћи 11/12. септембра нападне немачке јединице које су се, како смо видели после дневне борбе, прикупиле на положају око Мокре горе, где су и заноћиле. Овај ноћни напад предузет је зато да се непријатељ што више исцрпе у борбама, и веже за одбрану положаја на Мокрој гори.

Припремивши јединице за што већу тајност и тишину, нарочито приликом подилажења, успели смо да непријатеља изненадимо, да му нанесемо губитке и да га на тај начин изнуримо. Бригада је између 11. и 14. септембра вршила непрекидан притисак дању и ноћу на немачке положаје око Мокре горе и успела уз знатне губитке, да принуди непријатеља да своју активност локализује искључиво на томе месту.

Претрпевши пораз у борбама вођеним на дан 11. и ноћу 11/12. септембра са јединицама наше бригаде и због неуспеха да се пробије према Ужицу, непријатељ

Жарко Видовић и Велибор Љујић

је 14. септембра довео на положај Мокре горе ојачања кренуо у напад на положаје 3. бригаде, који су се налазили на Брезовици (к. 1005) — жељезничкој станици Јатаре (к. 705) — Локви (к. 1104) — Шишатовцу. Ту су наше јединице биле распоређене групно, по дубини. Након жестоке артиљеријске припреме, непријатељ је из више праваца подишао нашим положајима, тежећи да прво овлада дошгаирајућим тачкама у склоггу наше одбране, а потом да изврши притисак на наше јединице које су се налазиле, такорећи, уз саму комуникацију. Радило се, очигледно, о великој премоћи непријатеља. Он је мотао својим знатно ојачаним снагама да изврши и бочна заобилажења.

У непрекидним борбама које су јединице наше бригаде водиле од половине августа, у којима су утрошене скоро и последње резерве ручних бомби и граната за бацаче, били смо принуђени да борбу са непријатељем примимо скоро искључиво са лаким пешадијским оружјем. Сачекајући немачке стрељачке стројеве на сасвим блиским одстојањима, наше јединице су јаком пешадијском ватром успевале да у току

целог дана, уз нужне губитке, зауставе надирање непријатеља. Непријатељ је при томе трпео и бочну ватру, захваљујући распореду наших јединица које су групно биле распоређене на положајима. На тај начин непријатељу је отежавано кретање кроз добро тучене просторе. И поред велике премоћи, непријатељ је у току целог дана био задржан. У току ових борби погинуло је 12, а теже и лакше рањено 16 наших бораца.

Владимир ЖУГИЋ

МОРАО САМ ПРОСУТИ ПАСУЉ

Једне вечери 5. септембра 1944. године, 4. батаљон се налазио близу пута Нова Варош — Златибор. Недалеко од нас уздизало се брдо Тиква и на њему су биле немачке снаге. Једна наша чета добила је задатак да заузме брдо и већ се почела пети ка врху. Убрзо се отворила ватра са обе стране. Почеше зрна да прелећу и преко наше чете.

Вечера је тек била подељена онима који су имали порције, а други су чекали да се нека порција испразни. Како сам у то време био пушкомитраљезац, нисам носио порцију и другови су ми је увек радо позајмљивали. Те вечери сам таман дошао на ред да поједем вечеру — густ пасуљ са добрим комадом меса — а командир викну: „Просипај и брже на ноге!" Нисам имао куд но да пасуљ с месом бацим на траву. Проклињао сам тог тренутка све што ми је дошло на ум. Баш сам добро био гладан, а пасуљ — прсти да се поједу! Псовао сам, али сам кренуо.

Пожурили смо ка врху брда. Непријатељ нас није сачекао. Побегао је у Нову Варош, а на Тикви смо нашли четворицу мртвих и доста муниције. Била је светлећа и то нас је обрадовало. Моји помоћници Милорад и Абаз Тоскић напунили су том муницијом неколико оквира. Ускоро је сноп светлећих метака шарао изнад кровова кућа у Новој Вароши. Нисмо гађали без циља. Ускоро се цео батаљон сручио у Варош. Непријатељ је у журби оставио град и повукао се према Златару и селу Акмачићу, остављајући све што се на брзину није могло понети. Запленили смо тада

један аутомобил црне боје и један мотоцикл. У једној згради пронашли смо магазин са храном. У њему је било шећера, чоколаде, кекса, хлеба, конзерви. Речено је да борци узму што год могу да понесу, па сам два ранца и џепове напунио шећером, чоколадом, кексом и цигаретама.

Убрзо смо кренули за Акмачиће, куда се повукао непријатељ. Примицала се зора, а ми смо морали у село да стигнемо пре свануће. Ишли смо брзо усиљеним маршом, а неки другови су били под великим теретом. Узели су у Вароши више но што су могли носити. Ноћ је ведра, ми идемо преко неких ливада и жита. Већ се хвата јутарша роса. Неки почеше бацати ствари са леђа, јер су им отежале. На једном кратком застанку командант Милош упозори борце да ће ујутро прегледати цео батаљон и да не сме бити борца без шињела и ранца са порцијом и кашиком.

Пред Акмачићима ишао сам у претходници, па је батаљон стао док ми испитамо да ли неког има у селу.

Зора нас је затекла на брдашцу изнад села. У Акмачићима није било непријатеља, али је моје митраљеско одељење за сваки случај било на стражи. Кад је дан свануо, појели смо слатки доручак: конзерву помешану са шећером и чоколадом. Никоме нисмо смели казати какав нам је доручак био, јер би нам се свак смејао. Ја сам још увек жалио за синоћним пасуљем.

Раде ЋАЧИЋ

СПАСЕН ЈЕ ЗБЕГ

Ујесен 1944. године наша бригада водила је борбе у околини Ужица. Изненада је дошло наређење да се најхитније врати у Санџак.

Под сталном борбом са четницима, 4. батаљон је стигао до Пљеваља. Чим је заузет град, дошло је обавештење да Немци јаким снагама надиру према Горажду од Рогатице, да би обезбедили несметано повлачење својих трупа из Грчке, долином лима према Сарајеву. Наређено је да 4. батаљон хитно поруши мост на Дрини код Горажда и тиме непријатељу спречи надирање преко Дрине. За извршење тога задатка одређене су три чете.

Када је батаљон стигао код Чајнича, наишао је на непријатан призор. У сусрет је приспела група сељака. лицима зараслим у браде и крајње исцрпљени. Када су дошли у батаљон, усплахирено су запомагали:

— Браћо! Другови! Упомоћ! 200 породица са преко 700 чланова је опкољено. Последњи се отпор даје, муниције нема, хоане нестало. У току наредног дана сви ће бити поклани, уколико не буду ослобођени.

Кажу да је непријатељ великим снагама запосео Јабуку изнад Горажда и да је одступница према слободној територији пресечена. Збег се налази неколико километара иза предње линије фронта, у густој шуми.

Сељаци су пред члановима штаба батаљона непрестано запомагали и тражили помоћ. Борци су овог пута заборавили на устаљени ред. па су окружили штаб и са нестрпљењем очекивали одлуку. Командант батаљона, гледајући на чланове штаба тихо и као за себе. рекао је:

— Нас има око 300 бораца. Појачање не можемо добити на време. Људство је од великих напора исцрпљено. Уз то, имамо сасвим одређен задатак.

Сви су ћутали. Сељаци су рекли да ће нам се у Горажду прикључити још око 40 физички способних избеглица који одлично познају терен.

После краће консултације са штабом, командант батаљона Милан Перуничић наредио је да командири чета издвоје болесне и физички јако исцрпљене другове и прикључе их пратећој чети. Сви остали да усиљеним маршем крену у правцу Горажда. Нико се није јавио да је болестан.

Колона је кренула. Предњи редови су почели песму:

„Ој босно поносна, *високих брегова*
ево теби упомоћ Санџачких синова . . ."

Атмосфера се у колони раскравила. Хтели смо да одобровољимо и сељаке који са нама иду. Као по обичају, почињу и шале. Економ чете Мирко Тутић довикује:

— Ако заробимо немачку и усташку комору, нахранићу вас као голубове, нашто му неко одговара:

— Ви економи се побрините за децу у збегу, а ми ћемо се и сами снаћи.

Батаљон је у рекордном времену прешао пут до Горажда и стигао тамо у првим вечерњим часовима. Одмах су прикупљени подаци да се на јабучкој висоравни налази око 600 непријатељских војника, углавном усташа. Добијено је и обавештење да на добром делу косе нема јачег обезбеђења, јер непријатељ сматра да је приступ немогућ због стрмих стена. Али наши водичи кажу да они познају терен којим се може прићи непријатељском положају.

План напада је разрађен. Борци су се снабдели довољном количином муниције, ручних бомби и граната за лаке бацаче. Наоружање је било добро. Свака тројка располагала је аутоматским оружјем или минобацачем. Чете су распоређене у три правца. Једна је имала да се пребаци иза леђа непријатељу, да једним делом запоседне пут према Рогатици и да приликом повлачења туче непријатеља, а другим делом да га нападне с леђа. Остале две чете морале *СУ* се растурити

по групама и где год је могуће увући између непријатељских логорских ватри.

Са планом напада и добијеним информацијама сви су борци упознати. Речено нам је да се очекује огорчена борба. Иако непријатељ првим налетом буде изненађен. он ће се, с обзиром на велике снаге, прегруписати и извршити противнапад. Зато је речено да морамо све учинити да се непријатељ у првом налету разбије и да му се не дозволи консолидација редова и концентрација снага — он се мора прогонити до потпуног ослобођења збега.

Колоне су из Горажда кренуле са водичима на своје положаје. Захваљујући врло слабој видљивости. а и доброј сналажљивости водича, групе су успеле да се неопажено увуку између логорских ватри непријатеља. Тако се сачекала команда за напад.

Ракетом је дат знак за напад. У исти тренутак је одјекнуло на стотине ручних бомби и шгаобацачких граната. Осута је снажна ватра из аутоматских оружја, уз повике са свих страна: „Ура! Напред пролетери! Хватај живе! Заломи — Трећа пролетерска! Пресецај одступницу према Рогатици!"

Таквим нашим изненадним и снажним нападом непријатељ је био потпуно збуњен и дезоршентисан. Велики број његових војника није стигао ни опужје да узме, а камоли да га употреби, датти **СУ** се у панично бекство. Један усташки официр је без оружја почео да бежи и сударио се са командантом батаљона Пеоуничићем. Ни овај није имао впемена да употоеби опужте. Ухватили су се укоштац. Усташа је Пепуничића у1ео за лице. Видевши овај птзизор. курит> батаљона, притекао је у помоћ свом команданту и убио усташу.

Гоњење је настављено до ослобођења збега. Непријатељу су нанети велики губици. Јабучка висораван била је прошарана лешевима, а доста је заплењено и опреме, оружја, муниције, па читаво складиште животних намирница и других ствари опљачканих у попаљеним кућама.

Напад је изненадио породице у збегу, јер није било времена да се оне обавесте. Када су наше јединице прилазиле збегу, са војном музиком која је заробљена

од усташа, избегличке патроле су отвориле пушчану ватру. Убрзо смо се споразумели и састали. Неописиво је било видети и доживети овај сусрет — и сузе загрљај љубљење. Чланови збега скакали су од среће: „Слободни смо!" — викали су. „Ево нам браће. Живели, другови!" Деца су скакала у загрљај борцима. Курир Дубљевић био је највише окружен, јер је имао и највише вршшака у збегу.

Заплењено оружје, муниција и друго уступљено је члановима збега. Они су се тада солидно наоружали и снабдели храном и другим потребама.

Овај изненадни напад створио је читаву пометњу у редовима непријатеља, што је утицало и на измену његовог плана. Усташе су намеравале да тог дана када је извршен наш напад пређу Дрину. Али их је омео. Ову њихову пометњу смо искористили, па смо одложили рушење моста на Дрини. Тако је омогућен прелаз преко Дрине колони преко 6.000 избеглица, која је бежала од усташких злочина.

Наредног дана Немци и усташе су јаким снагама продрли до Горажда. Батаљон је на десној страни Дрине изложен страховитој артиљеријској и минобацачкој ватри. Мост је био миниран са 60 килограма експлозива. Активирање је требало да се изврши када Немци пројуре преко моста. Међутим, каписла је затајила. Немци су у јуришу почели да силазе на мост. Предњи редови су већ били на половини моста. У редовима наших бораца завладала је узнемиреноет. Помислило се на најгоре. У тим драматичним тренуцима водник Пејовић, звани Пејо, видећи да је експлозив затајио и да су Немци нагрнули преко моста, са „шарцем" је искочио на сам мост и са удаљености од око 10 метара осуо ватру на Немце. Мост је за трен био прекривен лешевима, а доста их је и Дрина однела. Немци су устукнули. Драго Лучић, заменик команданта батаљона, заједно са једним минером, под ватром куршума пришао је мосту и почео да инсталира нове количине експлозива. Ускоро је мост одлетео у ваздух.

Велиша ВУКОВИЋ

ЗАВРШНЕ БОРБЕ 3. ПРОЈ1ЕТЕРСКЕ У САНЏАКУ

Због офанзивних дејстава 1, 2, 5, 17. и 37. дивизије у јулу, августу и септембру 1944. године, познатим правцима у западну Србију, Немци су били принуђени да повуку већи број својих трупа с територије Санџака и пребаце их у најугроженије гарнизоне западне Србије, како би се што успешније супротставили нападима наших јединица, а истовремено подигли морал недићевцима и четницима Драже Михаиловића, који је у великој мери, у то време, био поколебан због великих успеха Народноослободилачке војске у целој земљи, посебно у Србији.

Немци су после ослобођења Нове Вароши оставили у Санџаку мање снаге да са четницима и муслиманском милицијом упорно бране Пљевља, Пријепоље, Нови Пазар, Сјеницу и друге гарнизоне.

Имајући ово у виду као и предстојеће повлачење немачких трупа кроз Санџак, штаб 37. дивизије (по наређењу Врховног штаба) 17. септембра 1944. године наредио је да се наша 3. и 5. бригада (без два батаљона), које су се налазиле у западној Србији, хитно пребаце у Санџак, и да разбију и униште окупаторске и квислиншке снаге, чија се јачина ценила на преко 6.000 људи[1] и да ослободе Прибој, Пријепоље и Пљевља.

Наша 3. пролетерска бригада се са територије ужичког краја, усиљешш маршем, пребацила 25. сеп-

[1] Зборник, 1/8, док. бр. 185; 1/16, док. бр. 240. Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945, VII, 1958, Београд. стр. 385, 785.

тембра на територију Санџака и истог дана ослободила Прибој, а 29. и Пријепоље. Четничке снаге су овде биле разбијене, делом уништене, а главнином се повукле у правцу Пљеваља. Наша бригада је несмањеном жестином наставила да гони непријатеља у правцу Пљеваља, не дозвољавајући му да се среди и организује одбрану на Јабуци и Михајловици, те 1. октобра ослободила и Пљевља.

Наша 3. бригада, са 2. и 4. батаљоном, по ослобођењу Пљеваља, и 7. црногорска бригада, продужиле су да гоне четнике који су се безглаво повлачили у правцу Чајнича и Горажда; док је главнина 3. бригаде остала у Пљевљима ради краћег одмора и попуне муницијом и осталим потребама.

Муслиманска квислиншка милиција, која је заједно са четницима преживела борбе у Новој Вароши, Пријепољу и Пљевљима, потпуно се у овим градовима распала и престала да постоји као оружана формација. Четници, под командом Вука Калајитовића Калајита, побегли су у правцу Горажда.

С обзиром да се 4. бригада у време ослобођења Нове Вароши и Пријепоља налазила на сектору Ариље — Ивањица, а 5. сашдачка бригада са два батаљона у селу Седобру, а с др\та два у селу Горња Јабланица и Семегњево, постојала је могућност, услед оваквог развученог распореда 37. дивизије, да се четничке снаге које су одступале из Прибоја, Пријепоља и Пљеваља у правцу Горажда, поново среде и пребаце преко Вишеграда у северозападни део Санџака, који је већ био ослобођен. У оваквој ситуацији, неопходно је било заузети Вишеград и онемогућити четницима ма какву везу са западном Србијом. Вишеград су држали босански четници, јачине око 400 четника. Поред њих, у Вишеграду се налазила и сва четничко-санџачка „власт" и неколико стотина равногорских омладинаца, и омладинки који су нешто раније побегли из Пљеваља и Пријепоља испред јединица наше 3. пролетерске бригаде.

После краћег одмора у Пљевљима, штаб 3. бригаде је 6. октобра 1944. донео одлуку за напад на Вишеград, а сутрадан, 7. октобра, са 1. и 3. батаљоном извршио покрет правцем Пљевља — Рудо — Вишеград; 9. окто-

ЗАВРШНЕ БОРБЕ 3. ПРОЛЕТЕРСКЕ У САНЏАКУ

Због офанзивних дејстава 1, 2, 5, 17. и 37. дивизије У ЈУЉУ> августу и септембру 1944. године, познатим правцима у западну Србију, Немци су били принуђени да повуку већи број својих трупа с територије Санџака и пребаце их у најугроженије гарнизоне западне Србије, како би се што успешније супротставили нападима наших јединица, а истовремено подигли морал недићевцима и четницима Драже Михаиловића, који је у великој мери, у то време, био поколебан због великих успеха Народноослободилачке војске у целој земљи, посебно у Србији.

Немци су после ослобођења Нове Вароши оставили у Санџаку мање снаге да са четницима и муслиманском милицијом упорно бране Пљевља, Пријепоље, Нови Пазар, Сјеницу и друге гарнизоне.

Имајући ово у виду као и предстојеће повлачење немачких трупа кроз Санџак, штаб 37. дивизије (по наређењу Врховног штаба) 17. септембра 1944. године наредио је да се наша 3. и 5. бригада (без два батаљона), које су се налазиле у западној Србији, хитно пребаце у Санџак, и да разбију и ушпнте окупаторске и квислиншке снаге, чија се јачина ценила на преко 6.000 људи[1] и да ослободе Прибој, Пријепоље и Пљевља.

Наша 3. пролетерска бригада се са територије ужичког краја, усиљеним маршем, пребацила 25. сеп-

[1] Зборник, 1/8, док. бр. 185; 1/16, док. бр. 240. Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945, VII, 1958, Веоград, стр. 385, 785.

тембра на територију Санџака и истог дана ослободила Прибој, а 29. и Пријепоље. Четничке снаге су овде биле разбијене, делом уништене, а главшгаом се повукле у правцу Пљеваља. Наша бригада је несмањеном жестином наставила да гони непријатеља у правцу Пљеваља, не дозвољавајући му да се среди и организује одбрану на Јабуци и Михајловици, те 1. октобра ослободила и Пљевља.

Наша 3. бригада, са 2. и 4. батаљоном, по ослобођењу Пљеваља, и 7. црногорска бригада, продужиле су да гоне четнике који су се безглаво повлачили у правцу Чајнича и Горажда; док је главнина 3. бригаде остала у Пљевљима ради краћег одмора и попуне муницијом и осталим потребама.

Муслиманска квислиншка милиција, која је заједно са четницима преживела борбе у Новој Вароши, Пријепољу и Пљевљима, потпуно се у овим градовима распала и престала да постоји као оружана формација. Четници, под командом Вука Калајитовића Калајита, побегли су у правцу Горажда.

С обзиром да се 4. бригада у време ослобођења Нове Вароши и Пријепоља налазила на сектору Ариље — Ивањица, а 5. санџачка бригада са два батаљона у селу Седобру, а с др^га два у селу Горња Јабланица и Семегњево, постојала је могућност, услед оваквог развученог распореда 37. дивизије, да се четничке снаге које су одступале из Прибоја, Пријепоља и Пљеваља у правцу Горажда, поново среде и пребаце преко Вишеграда у северозападни део Санџака, који је већ био ослобођен. У оваквој ситуацији, неопходно је било заузети Вишеград и онемогућити четницима ма какву везу са западном Србијом. Вишеград су држали босански четници, јачине око 400 четника. Поред њих, у Вишеграду се налазила и сва четничко-санџачка „власт" и неколико стотина равногорских омладинаца, и омладинки који су непгго раније побегли из Пљеваља и Пријепоља испред јединица наше 3. пролетерске бригаде.

После краћег одмора у Пљевљима, штаб 3. бригаде је 6. октобра 1944. донео одлуку за напад на Вишеград, а сутрадан, 7. октобра, са 1. и 3. батаљоном извршио покрет правцем Пљевља — Рудо — Вишеград; 9. окто-

бра у 4 часа батаљони су ститли у село Ујништа, два километра јужно од Вишеграда. После детаљног извиђања и прикупљања најновијих података, штаб бригаде донео је одлуку да се Вишеград не напада споља, него да се прикривеним прилазима, жељезничком пругом изврши директан упад у град и на тај начин потпуно изненади непријатељ.[2]

Око 5,30 часова ујутро, под заштитом мрака, батаљоии су упали у град и скоро без борбе га ослободили. Четничка посада била је скоро уншптена. Убијено је 265 четника и заробљено 250 чланова равногорске омладине, које су четниди водили са собом.[3] Међу заробљенима налазили су се четнички „идеолози" Санџака и главни сарадници окупатора; Саво Недић, судија, Драгиша Воричић, професор и Боривоје Варагић. Милојко Шиљак, познати кољаш у Санџаку, Вуко Лацмановић, Момчило Петровић (судије) и Божо Ћосовић ликвидирани су по уласку наших јединица у Вишеград.

После ослобођења Вишеграда, повезао сам се телефоном са шефом железничке станице у Горажду. Мислећи да разговара са правим „гаефом" станице у Вишеграду (јер сам му се тако представио), рекао ми је да „кроз пола часа" стиже воз у Вишеград са четницима Вука Калајита и да ће највероватније продужити према Санџаку. Као што се види, предвиђања о могућем поновном пребацивању четника преко Вишеграда у Санџак била су тачна. На крају нашег разговора, стекао сам утисак да је шеф жељезничке станице у Горажду посумњао у моју исправност, али је било све касно да ма шта учини и спречи долазак воза у Вишеград.

Требало је брзо радити. Наредио сам штабовима 1. и 3. батаљона да што пре заузму најподесније положаје око железничке станице и затворе све правце могућег извлачења четника. За врло кратко време све

- Ако би се напад вршио споља, не би се постигао жељени циљ. Није се имало ни довољно снага да се град потпуно блокира и вероватно би се догодило да се после првог испаљеног метка четници извуку из града и тако напад пропадне.

[5] Исто, Зборнигс, 1/13, док бр. 89, 191.

је било спремно за њихов „свечани" дочек. Сваког тренутка очекивао се улазак воза у железничку станицу. Тачно у 8 часова воз је ушао у град. За непуна пола часа отпор четника био је потпуно сломљен. Из ове највеће и коначне катастрофе санџачких четника успео је да побегне Вук Калајит и тренутно избегне заслужену казну за своја недела.

Међу санџачким четницима било је и неколико Руса-војника, које је Калајит добио од Немаца и користио их у пропагандне сврхе, говорећи необавештеном народу како је СССР у савезу са четницима и да ће они победити. Поред Руса, заробљено је и неколико Енглеза. Бојећи се да им се нешто лоше не догоди, стално су хватали партизане и поздрављали их са стиснутом песницом.

Непријатељске снаге (четници, муслиманска милиција) које су се браниле у Прибоју, Пријепољу, Пљевљима и Вишеграду, јачине око 4.000, већим делом су уништене, а делом разбијене. У тим борбама наша 3. пролетерска бригада запленила је: 900 пушака, 18 тешких митраљеза, 22 пушкомитраљеза, 8 тешких минобацача, 150.000 комада пушчане и минобацачке муниције, 12 пипггоља, 3 радио-станице, 30 телефонских апарата, једна путничка кола, један мотоцикл, 110 товарних и 5 јахаћих коња, преко 600 шињела, ћебади, шаторских крила, ранаца, веће количине санитетског материјала, хране и разне друге опреме. Уништен је један воз од 60 вагона.[4]

Борба 3. бригаде, у Вишеграду, спада међу најзначајније које је водила од свог постојања. Уништења у Вишеграду четничких квислиншких формација из Санџака имало је велики значај. Тада су заувек престале да постоје санџачке четничке оружане формације и масовни злочини над становништвом, које су нарочито чиниле четничке хорде, на челу са Вуком Калајитом, Милојком Шиљком, Милутином Јеловцем и Вуком Лацманом.

[4] Зборник, 1/13, док. бр. 89, 143, 191; 1/14, док. бр. 34, 152; 1/16, док. бр. 238, 240; Ш/8, док. бр. 204; 1/11, док. бр. 173, 174; 1/12, док бр. 54.

Овим поразом санџачких четника окупатор је изгубио своје верне слуге у Санџаку баш када су му највише били потребни ради заштите при повлачењу из Грчке и Косова и Метохије, долином Лима и даље за Босну.

По ликвидацији санџачких четника у Вишеграду, наша 3. бригада (1. и 2. батаљон), у садејству са 2. и 4. батаљоном 5. санџачке бригаде и једним батаљоном 7. црногорске бригаде, између 14. и 15. октобра ослободила је Сјеницу, одакле се муслиманска квислиншка милиција, уз велике губитке, повукла у правцу Новог Пазара.

Трећа пролетерска бригада, што сама, што у садејству са другим јединицама (4. и 5. санџачком и 7. црногорском бригадом) је до 15. октобра 1944. ослободила цео Санџак, изузев Бијелог Поља, Новог Пазара и Тутина, и градове у долину Дрине — Вишеград и Горажде.

Ослобођењем Санџака и уништењем санџачких четника, муслиманске милиције, створени су повољни услови јединицама 37. дивизије за предстојеће борбе с Немцима, приликом њиховог повлачења кроз Санџак.

Повлачење немачких јединица кроз Санџак

Уочи самог повлачења немачких трупа, наша 3. бригада се са 1. и 2. батаљоном налазила у рејону Сјенице, а са 3. и 4. батаљоном у рејону Пријепоља, док су 4. и 5. санџачка бригада биле на положајима код Ариља и Ивањице, затим код планине Јавора, па код Златара, Бистрице и Прибоја (десна обала Лима). Под притиском наших главних снага у Србији, као и операција Трећег украјинског фронта Црвене армије у Румунији и Бугарској, немачки 91. армијски коопус повлачио се с Косова кроз Санџак и даље у Босну. Овај је корпус одступао правцем: Косовска Митровица — Нови Пазар — Сјеница — Пријепоље — Прибој **и** д&ље према Сарајеву, а 21. немачки корпус повлачио се правцем: Подгорица — Колашин — Мојковац —

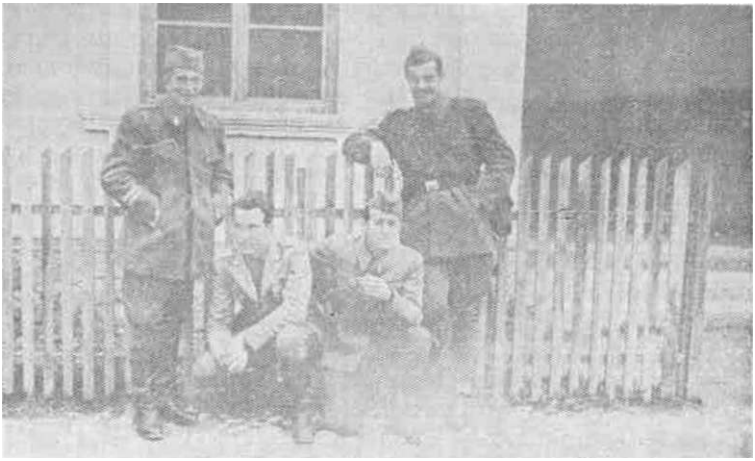

Комесар бригаде Д. Кнежевић, командант *Х. Хаџимуртезић, начелник штаба В. Жугић и официр ОЗН-е М. Пејановић, новембра 1944.*

Бијело Поље — Нрибој и даље ииз Дрину. Заједно са Немцима и под њиховом запггитом повлачили су се недићевци и четници из Србије и Црне Горе.

Немци су 26. октобра из покрета напали јединице наше 37. дивизије и 7. бригаде 3. дивизије, које су браниле Сјеницу. Тог дана су потисли 7. црногорску бригаду са положаја Дуге Пољане, а у сами мрак напали Сјеницу, коју су бранили 1. и 2. батаљон наше 3. пролетерске бригаде и после двочасовне борбе заузели и Сјеницу. Напуштањем Сјенице, 1. и 2. батаљон су запосели нове положаје на комуникацији Сјеница — Пријепоље. Сутрадан 27. октобра Немци су у зору напали положаје наша два батаљона, усмеравајући своја главна дејства у правцу Пријепоља. С обзиром да су Немци тако рано напали наше положаје, претпостављали смо да имају намеру да истог дана заузму Пријепоље и изненаде наш 3. и 4. батаљон, који су се налазили у рејону Пријепоља. План Немаца да истог дана заузму Пријепоље није се остварио. Батаљони су се изванредно борили и поступно повлачили, наносећи не-

пријатељу губитке у људству и техници. Пут Сјеница — Пријепоље, дужине око 37 км, у нормалним условима, са моторизованом колоном прелази се за два часа, а немачке дивизије, су њиме овлађивале пуна три дана и две иоћи и тек 29. октобра у мрак успеле да заузму Пријепоље.

После продора Немаца у Пријепоље, 1. и 2. батаљон наше 3. бригаде су се повукли на леву обалу Лима. При повлачењу батаљони су срушили мост на Лиму и тиме онемогућили Немцима да истог дана и без жртава пређу Лим и запоседну положаје на левој обали реке, што би им касније у великој мери олакшало даље наступање у правцу Пљеваља. Са 1. и 2. батаљоном повукле су се и остале јединице на леву обалу Лима и поселе положаје дуж комуникација Пријепоље — Бистрица и Пријепоље — Бродарево.

Заузимањем ових положаја требало је да се спречи спајање 91. корпуса, који је већ заузео Пријепоље, са јединицама 21. корпуса, који се повлачио из Црне Горе и да се што дуже задрже немачке колоне на достигнутој линији. У ово време, при штабу наше 3. пролетерске бригаде налазили су се савезнички официри за везу с којим је успостављена врло успешна сарадња у погледу бомбардовања немачких трупа у Пријепољу и дуж комуникације Пријепоље — Бистрица.

Да би овладали комуникацијом Пријепоље — Прибој и Пријепоље — Пљевља и обезбедили несметан прелаз својим дивизијама, Немци су ноћу 1. новембра направили провизорни мост на Лиму, а 2. новембра у 6 часова ујутро, уз снажну подршку артиљерије и тенкова, напали положаје наше 3. пролетерске бригаде и успели, после жестоке борбе на појединим местима, да пређу на леву обалу Лима и заузму село Лесковац и село Душманићи. Одмах по избијању немачких побочница у Лесковац и Душманиће, отпочео је покрет Немаца из Пријепоља у правцу Прибоја и масовно пребацивање србијанских четника и недићеваца на леву обалу Лима.

План Немаца је био да главни правац њиховог одступања буде Пријепоље — Прибој — Вишеград и даље према Сарајеву, а помоћни Пријепоље — Пљевља —

Чајниче — Горажде, где би се кретали и недићевци и четници Драже Михаиловића.

Други батаљон наше 3. бригаде, који се налазио на положајима Избичан. — Јеринин град, успео је да на пола пута Пријепоље — Бистрица заустави моторизовану колону која се кретала из Пријепоља у правцу Бистрице и нанесе јој велике губитке. У исто време 1. и 3. батаљон извршили су снажан противнапад на немачке положаје и после једночасовне борбе успели да Немце и четнике поново врате на десну обалу Лима, уз осетне обостране губитке. После протеривагва Немаца и четника, 3. бригада је посела раније изгубљене положаје и наставила са још жешћим нападима на бокове немачких колона, дуж комуникације Пријепоље — Бистрица. Немци су данонoћно нападали положаје 3. бригаде, с намером да је одбаце што даље од комуникације и ослободе се свакодневнот притиска, који је на њих вршен. Све до 6. новембра, 3. бригада је успешно одолевала снажним нападима непријатеља и није му дозволила да се пробија за Прибој и Пљевља. Сваки напад био је успешно одбијен.

Шестог, око 6 часова ујутро, Немци су уз јаку подршку артиљерије и тенкова извршили поновни напад на положаје 3. бригаде и успели да пређу на леву обалу Лима, присиливши наше јединице да се повуку у правцу Јабуке и Пљеваља. Бригада је посела нове положаје (на Јабуци и Мијајловици) и бранила правац Пријепоље — Пљевља.

По преласку Лима, Немци, четници и недићевци наставили су са наступањем у правцу Пљеваља. истурајући јаке побочнице, ојачане митраљезима и минобацачима. У претходници су имали 20 тенкова. Трећа пролетерска бригада је на овим положајима водила огорчене борбе са Немцима и успела да се на њима одржи све до 8. новембра. За ово време Немци и четници су имали велике губитке у људству и техници. Уништено је 5 непријатељских тенкова који су били у претходници. Видећи да не могу да се пробију овим правцем, Немци су упутили једну колону четника, јачине око 2.000, која је преко села Бабина заобилазила наше положаје на Јабуци и Мијајловици. Они су 8.

новембра ушли у Пљевља. Под притиском надмоћнијих немачких и квислиншких снага, наша 3. бригада се повукла јужно од града, на леву страну Ћехотине према селу Зекавицама и Потпећу. У току ноћи 17. новембра прикупило се око 6.000 четника и недићеваца[5] у рејону Пљеваља и посели све положаје и утврђења око Пљеваља. Главнина немачких снага, јачине 600 војника, која је крчила пут четницима за Пљевља, после нашег повлачења у село Потпеће, задржала се и посела положаје на Савином лакту, са задатком да брани Пријепоље и укаже евентуалну помоћ четницима који се налазе у Пљевљима, у случају напада наше 3. бригаде.

У таквој ситуацији, имајући у виду борбене квалитете бораца и старешина наше 3. пролетерске бригаде и стање у коме су се налазили четници који се још нису били у потпуности организационо средили после повлачења из Србије, штаб 3. бригаде донео је одлуку да 18. новембра 1944. у 20 часова нападне четнике и ослободи Пљевља. У нападу на Пљевља примењена је иста тактика као и при нападу на Вишеград: са два батаљона затворена је комуникација Пријепоље — Пљевља за случај интервенције Немаца из Пријепоља и са Савина лакта: 1. (златарски) и 3. (милешевски) батаљон имали су задатак да неопажено упадну у град, одакле ће делом снага што јаче нападати непријатеља на спољним положајима града, а делом напасти штабове, четнике смештене по кућама и складишта хране и муниције. Пре напада на Пљевља, штаб 3. бригаде је располагао тачним подацима о јачини непријатеља, размештају четничких штабова и болнице.

После брижљивих припрема, 1. и 2. батаљон су по паду мрака извршили покрет правцем: село Потпеће — Илино Брдо —• Дурутовићи — Пљевља. На улазу у Пљевља, претходница 1. (златарског) батаљона без борбе је ликвидирала јаку четничку стражу, која је бранила мост на Ћехотини. Ово је у великој мери помогло да главнина колоне несметано и скоро неопажено продре у град. Када је последњи борац ушао у

[5] Зборник, 1/15, док. бр. 39.

град, отворена је страховита артиљеоијска и минобацачка ватра по спољним положајима непријатеља и правцима његовог повлачења. До тада ни један напад који је вршила наша 3. бригада није подржавао већи број артиљеријског и минобацачког оружја као овог пута и то: неколико топова 76 мм, 24 минобацача 82 мм, 8 минобацача 120 мм, већи број „базука" и ручних минобацача.

Већ у првим тренуцима борбе убијен је један од команданата корпуса капетан Гордић и неколико чланова четничког штаба. Тада је настала паника и општи метеж међу четницима, који су достигли врхунац када су наши борци продрли у центар града и запалили аутобусе и камионе којима су четници превозили људство и материјал при повлачењу. Непажњом наших бораца било је запаљено и 5 камиона натоварених новчаницама од по 1.000 динара. као и једна путничка кола са сребрним новцем од по 20 и 50 динара. Новац је у последњи час ипак спашен.[8]

Неред и панику међу четницима ми смо до максимума иекористили. Борци су из самог града силовито нападали непријатељске спољне положаје на Голубињу, Боровцу и Богишевцу, као и главне објекте у граду, у којима су били смештени четници, муниција. храна и остали ратни материјал. Део по део града, положај за положајем. брзо су падали у наше руке. Око пола ноћи заробљена је четничка болница и заплењена су сва возила са запрегом на коњску и волујску вучу, камиони и аутобуси којима су четници располагали. Отпор четника скоро на свим положајима око града,

[0] Један од бораца који су запалили камионе, нехотице је подигао шаторско крило позади камиона и видео да је пун некаквог папира, који је по мраку личио на „тоалет-папир". Узео је на брзину један свежањ и пошао да обави нужду. Када је хтео да употреби папир, приметио је да је то новац. Са панталона.ма у шака.ма почео је из свег гласа да виче: „Гори новац, друже команданте". У почетку нисам знао о чему се ради, мислио сам да је шокиран од узбуђења, али када сам видео како се пење на камион који је већ у пламену и почео са њега да баца свежњеве са новчаницама, тада ми је све било јасно. Одмах смо сви притекли у помоћ, који смо се ту тренутно нашли и велики део неоштећеног новца спасили од потпуног уништења.

као и у самом граду, почео је да јењава, изузев у западном делу, јединoм правцу њиховог повлачења. Сви покушаји да се повуку у правцу Пријепол>а и поново споје са Немцима били су онемогућени од стране јединица наше 3. бригаде, које су затварале комуникацију Пријепоље — Пљевља. Око шест часова ујутро непријатељ је био разбијен и у највећем расулу повукао се у правцу Чајнича, остављајући мртве и рањене, као и превозна средства и остали материјал. Нападу на Пљевља непоијатељ се уопште није надао, с обзиром на бројност. Он је био потпуно изнеиађен директним упадом у град. Пљевља су била потпуно слободна, хероји 3. бригаде певали су слободарске песме и играли, а народ Пљеваља их је грлио и љубио и захваљивао на свему што су за њих учинили. А учинили су много, јер се на тлу Пљеваља више никада није нашао непријатељски војник — то је било коначно ослобођење Пљеваља.

Ова борба за Пљевља дубоко се урезала у моје и сећање свих бораца и старешина који су учествовали у њој.

После ослобођења земље, поред осталих заробљеника, у руке наших власти дошло је и неколико четничких команданата, учесника у борби на Пљевљима, међу којима је био и четнички командант групе корпуса Драгутин Кесеровић. Када су чули другови, Момир Бошковић, помоћник комесара бригаде и Владимир Жугић, начелник штаба бригаде, да се у затвору налази Драгутин Кесеровић, знајући да је учествовао у борби на Пљевљима, отишли су да га посете и разговарају и чују његове утиске о борби на Пљевљима. Када га је Бладимир Жугић упитао како се осећао приликом наиада, одговорио је: „Тешко се човек осећа када га напада Црвена армија". Када му је друг Моша рекао да Пљевља није нападала Црвена армија, већ Трећа санџачка пролетерска бригада, и то само два батаљона, рекао: „Не верујем, јер по силини удара, масовности ватре, дрскости и храбрости бораца и старешина, то је могла да буде Црвена армија и нико други. Тешко би се ико други усудио да упадне директно у град са тако малим

снагама и нападне групацију четника са преко 6.000 људи и то добро наоружаних".

Ослобођеше Пљеваља имало је велики значај за нас. Немцима и четницима пресечена је одступница преко Пљеваља и Чајнича у правцу Горажде и они су овим дошли у врло тешку ситуацију. Овај правац одступања дефинитивно је изгубљен и на њега Немци сигурно више нису могли рачунати. Овим је наша 3. бригада себи створила много већи маневарски простор и изванредно повољне услове за ефикасно дејство на само Пријепоље и бокове непријатеља, дуж комуникације Пријепоље — Прибој.

Немци су имали врло јаке јединице и на Савином лакту и селима Душманићи, Избичањ и Ђурово (лева обала Лима). Немачке снаге које су се налазиле на Савином лакту, јачине око 600 војника, штитиле су Пријепоље и контролисале део леве обале Лима, према Бистрици.

Одмах пошто смо ослободили Пљевља. штаб 3. бригаде је наредио 3. и 4. батаљону 19. септембра да што пре поседну положаје: Јабучко поље — Јабука — Влака и да што чешће нападају Савин лакат, а јачим патролама извиђају у правцу села Лесковац, Избичањ и Ђурово; 1. и 2. батаљону (без једне чете која је обезбеђивала Пљевља) наређено је да поседну положаје Мијајловица — Вијенац.

Овакав распоред и груписање целе 3. бригаде на овом простору, најбоље су погодовали за наша предстојећа дејства на немачке снаге које су држале положаје на левој обали Лима од друма Пријепоље — Бистрица.

Иако је било вероватно да би Немци и четници могли поново извршити напад на Пљевља, они су свакодневно преко мештана из околине Пријепоља преносили вести да се припремају за такав напад и да ће он. наводно, бити извршен у најскорије време, јер им је комуникација Пријепоље — Пљевља — Чајниче — Горажде неопходна и од животног интереса за њихове снаге које одступају у том правцу.

Без обзира на ове вести и праве намере непријатеља, штаб 3. бригаде већ је донео одлуку да се 25. новембра у 22.30 часова нападне Савин лакат. У нападу

је учествовала цела бригада: 1. и 2. батаљон нападали су правцем Јабучко Присоје — Вијенац — Савин лакат; 4. батаљон правцем Влака — Алина стена — Савин лакат; 3. батаљон имао је у овој борби изванредно тежак и посебно одговоран задатак — да се што прикривеније спусти долином Звијезданске реке и с леђа нападне Немце.

Напад 3. батаљона на Немце требало је да почне пола сата касније. Намера је била да се на тај начин у почетку напада привуче што већа пажња непријатеља према 1, 2. и 4. батаљону, а ослаби према његовој позадини, што је ишло у прилог 3. батаљону. Напад наша три батаљона почео је тачно у одређено време. Немци су давали врло јак отпор, а у првих 20 минута чак су повремено прелазили и у противнапад. Били су добро утврђени. Али продором 3. батаљона у позадину Немаца и његовкм силовитим нападом у леђа, код непријатеља је завладала права паника и метеж. Покушавали су на све стране да се пробију, али у томе нису успели, обруч је био врло јак.

Нападом 3. појачани су напади остала три батаљона. Оваквим синхрокизованим нападом свих батаљона и максималним залагањем свих бораца и старешина, немачке снаге, јачине 600 војника, које су браниле положаје на Савином лакту, биле су делом уништене и делом разбијене, а наоружање и остала Јзатна опрема заплењени.[7]

Избијањем на положаје Савин лакат — Рикавци, наша 3. пролетерска бригада поново је угрозила Пркјепоље и немачке јединице у долини Лима, од Бродарева до Бистрице. Свакодневним нападима бригада је успела да потпуно очисти од Немаца леву обалу Лима, а тиме

[7] У овој великој и успешној борби сви батаљони иоказали су изузетно велику храброст, самопрегор и умешност. а посебно 3. батаљон, на челу са својим омиљеиим командантом Драгојлом Шпајаком, који му је примајуНи овако одговоран. тежак и сложен задатак, рекао: „Друже команданте, батаљон ће извршити задатак па макар сви заједно изшнули". Задатак је извршен скоро без губитака. Командант тада није погинуо. али је погинуо уочи самог ослобођења наше земље, маја 1945. године у борбама против четника на Сутјесци.

знатно отежа саобраћај немачких трупа према Бистрици и Прибоју. Немци су били потпуно сабијени у Пријепоље и његову ближу околину. Овим је била потпуно остварена замисао да се Немци што дуже задрже у долиии Лима (Пријепоље — Бистрица).

Скоро свакодневно Немци су нападали положаје наше 3. бригаде да би је одбацили што даље од Пријепоља и успоставили нормалан и несметан саобраћај према Прибоју, али у томе нису успевали. Све до 8. јануара 1945. године 3. бригада остала је на својим положајима, а 10. јануара напала Пријепоље и ослободила га, одбацивши Немце, уз њихове велике губитке, у правцу Прибоја. После коначног ослобођења Пријепоља и Прибоја 3. бригада је по наређењу штаба 37. дивизије, са 4. и 5. бригадом, предузела гоњење непријатеља ка Дрини.

У Санџаку су 12. јануара 1945. испаљени последњи хици из пушака бораца 3. пролетерске (санџачке) бригаде на фашисте и њихове слуге и тог дана цео Санџак је био дефинитивно ослобођен.

После дуготрајних и тешких борби на десној обали Дрине, јединице 3. пролетерске бригаде форсирале су у фебруару Дрину, и затим после тешких борби, заједно са 4. санџачком бригадом, у рејону Горажда про»дужиле своја офанзивна дејства ка Сарајеву.

Завршне борбе наше 3. пролетерске бригаде спадају међу најзначајније које је имала од свог формирања. Она је у овом периоду (октобар 1944 — фебруар 1945. године) постигла велике успехе, достојне пажње и дивљења. Бригада је потпуно оправдала поверење које јој је указао народ Санџака.

У тим борбама које су трајале од новембра 1944. до 12. јануара 1945., наша 3. пролетерска бригада нанела је непријатељу велике губитке у људству и материјалу.[8]

» Зборник, 1/14, док. бр. 34, 173, 181, 192; 1/15, док. бр. 39. 90, 179.

Немци су само на Савином лакту имали следеће губитке: 600 мртвих, рањених и заробљених, а заплењени су им: 30 пушкомитраљеза („шараца"), 8 топова, 15 камиона, складиште муниције и велике количине санитетског материјала и остале опреме.[9] У овом периоду бригада је имала осетне губитке: 67 мртвих и 210 рањених.[10]

Халил ХАЏИМУРТЕЗИЋ

• Зборник, 1/15, док. бр. 90.
Исто

САВИН ЛАКАТ

Једног дана позне јесени 25. новембра 1944. године, наша 3. бригада се прикупила на Јабуци, на путу Пријепоље — Пљевља. Немачке јединице су биле на Савином лакту, испод Јабуке, утврдиле се и припремале да крену за Пљевља да би из града истиснуле наше снаге. Из Пријепоља су Немци довлачили оружје и опрему, импровизирајући привремене магацине по сеоским кућама. Било је у њима разноврсног оружја, муниције, хране, војничке одеће и обуће.

Бригада је хтела да осујети немачки план и да спречи продор у Пљевља, па су 1. и 2. батаљон добили задатак да нападну немачке положаје од Јабуке и Бабина, а 3. и 4. батаљон од Звијезде и Јуничевића. Требало је напад почети тачно у поноћ и унакрсиом ватром истиснути Немце из утврђешгх положаја и по могућности протерати их ка Пријепољу.

Био сам помоћник комесара 3. чете (3. милешевског) батаљона, која је непријатељу подилазила од Јунчевића. Један вод је остављен у резерви, а ми остали кренули смо у тишини ка положају. Ту ноћну тишину одједном је нарушио рески рафал немачког „шарца", управо с наше десне стране. За час се борба расплам-сала на целом фронту, јер су Немци осетили да се примичемо. Закувало се као у котлу. Вод с којим сам ишао те ноћи наишао је на сеоске куће у којима су били смештени немачки војници, који су побегли из кућа и утврдили се на брду. Наставили смо напад ка главном утврђењу и наишли на жесток отпор. Немци нису дали око отворити и „шарци" су без прекида просипали ра-

фале, а ракетама осветљавали терен и откривали правац нашег креташа.

Милешевски батаљон је успео да овлада делом положаја непријатеља, где смо се домогли и једног складишта муниције које смо запалили. Настала је ужасна експлозија. Изгледало нам је као да се брда руше. У ватри су се нашле ручне бомбе, минобацачке и топовске гранате, митраљеска муниција. Ноћ се просто проламала кад је све то стало да експлодира. Увис су полетеле и ракете разноврсних боја, па се цео Савин лакат обасјао величанственим ватрометом.

Из наше чете погибоше водник Сретен (не сећам се његовог презимена) и још 3 борца, а 3 су рањена. Резервни вод нам је добро дошао да прихвати рањене и мртве другове, док су остале чете покушавале да се домогну друма, где су стајал« немачки камиони. Немци су око друма направили за оне и покушавали свим силама да нас одбаце. Стигл. е и 2. чета нашег 2. батаљона, па је напад на нема .ко упориште неколико пута поновљен. Пуна два сата се водила борба око камиона. Ми нисмо могли стићи до друма, али ни Немцима није полазило за руком да нас одбаце са положаја.

Припремили смо се још за један напад. Подишли смо толико близу непријатељу да су нас пребацивале њихове ручне гранате и митраљески рафали. Већ смо се измешали. Једна блиндирана кола се упалише и кренуше друмом ка Пријепољу. И Немци из заклона почеше да искачу и беже према Бабинама.

Ускоро је положај непријатеља био у нашим рукама. Почело је да свиће. Ужурбано смо се припремали да дочекамо евентуални противнапад непријатеља по дану. Није га међутим било. Пошли смо, зато по кућама и нашли се у богатом магаиину. На друму смо запалили 16. камиона и 9 топова, а у кућама смо нашли 25 пушкомитраљеза, 12 машинки и мноштво друге опреме. Рекли смо сељацима да носе из кућа одећу, обућу и храну, јер нисмо могли да је узмемо и евакуишемо. Сељаци су стварно узимали све што су могли да понесу.

На спрату једне сеоске куће било је складиште ћебади и одеће, а подрум је био закључан. Власника куће није било да нам да кључ. Решисмо да одвалимо врата. Неколико снажних удараца и врата попустише. Нас двојица (Војко Стојадиновић и ја) нађосмо се у подруму накрцаном робом. Било је одела немачких официра, ћебади, обуће, ранаца. Приметисмо и неколико „шараца" прислоњених уза зид. Наједном нам дах заста. Наспрам нас двојице устадоше 2 Немца са пушкама! Као силуете искрсоше из нагомилане робе. Уперисмо пушке и они дигоше руке увис. Узели смо им пушке, повадили затвараче из њих као и из прислоњених митраљеза и натоварили их њима двојици на леђа, да носе. Повели смо их ка Јабуци.

У батаљону радости није било краја. Борба је била заиста тешка, али и резултат одличан. Немци су на Савином лакту оставили све што су из Пријепоља изнели, да би им послужило при нападу на Пљевља.

Милеихо *РАТКОВИЋ*

ЖИВКО ЏУВЕР

Познавао сам га још из ђачких дана, као учешпса иљеваљске гимназије. Живко је био живе и немирне природе, врло снажан и увек спреман да заштити слабије другове. Школовао се под тешким условима, јер је потицао из сиромашне сељачке породице, па ипак је био примеран ученик.

Још у петом разреду запажен је његов бунтовни дух. Припадао је тада напредној средњошколској омладини. Нарочито се истакао у штрајку ученика пљеваљске гимназије, 1939. године. Због тога је Живко постао популаран код средњошколске и сеоске омладине у свом родном крају Бобову.

У народноослободилачком рату Живко учествује од првих дана. Његови квалитети долазе брзо до изражаја и Партија му поверава одговорне дужности комесара чете у 3. пљеваљском батаљону, заменика комесара чете и батаљона у 3. пролетерској (санџачкој) бригади, секретара Среског комитета КП у Пљевљима, а августа 1944. постављен је за првог комесара 5. санџачке НОУ бригаде.

Живка сам боље упознао у нашој 3. бригади. Били смо у 2. батаљону. Њега је красила храброст и одлучност у борбама. Стварно је био херој! И у најтежим еитуацијама, каква је била, на пример, у петој офанзиви, Живко се истицао неустрашивошћу и вером да ће се наћи излаз и победити непријатељ.

У петој офанзиви Живко је рањен. Батаљон се налазио на прилазима кањону реке Пиве. Непријатељ нас је све више сустизао и отварао ураганску ватру. Тре-

било је штитити одступање батаљона. Живко се тада као заменик комесара батаљона нашао на зачељу и заједно са групом бораца ступио у борбу, бодрећи своје другове. Убрзо је теже рањен. Његово рањавање је било такво да није више могао ићи са батаљоном. Морао је у болницу.

Моји најтешњи контакти са Живком били су у 5. санџачкој бригади. Били смо, тако рећи, свакодневно заједно. Данонoћно се тада радило, јер смо примили нову бригаду и требало је за врло кратко време да се оспособимо за борбу. Срећом, то је била омладинска бригада и с њом је, поред свих напора, било милина радити. Прве акције 5. бригаде биле су са Немцима. Није било борбе у којој Живко није учествовао са неким од батаљона, а са свима нама радовао се сваком успеху младих људи који су тек стицали борбено искуство. Бригада га је врло брзо упознала и стекао је код бораца и руководилаца поштовање и поверење. Али, Живко није остао дуго међу нама. Дошао је 1. новембар 1944, само два месеца и десет дана од формирања бригаде. Тога дана добилм смо обавештење да је једна јача немачка колона од 500 војника скренула са комуникације Сјеница — Пријепоље и упутила се у правцу положаја Битовик — Кукања — Косатица, који су држале јединице бригаде. Штаб бригаде (командант. комесар и помоћник комесара) одмах су се упутили ка положају. Пошто је оценио о кваквој се јачини непријатеља ради, штаб је издао наређење да се Немци пропусте што дубље ка положајима, да им се направи клопка и да се у повољном моменту нападну, разбију и униште. Кад је непријатељ ушао довољно дубоко ка нашим положајима да се са стране могао обићи, 2. батаљон и 1. чета 4. батаљона кренули су са својих положаја у напад. Штаб бригаде био је на једном узвишењу, одакле је могао да прати развој борбе. Наши борци су се неопажено привлачили непријатељу. Кад су били сасвим близу, почео је снажан јуриш на положаје Седобро — Расно. Непријатељ је био потпуно изненађен и збуњен. Наши борци су се помешали са Немцима и хватали се за гуше. Кључало је као у котлу. Живко је све више постајао нестрпљив. Узвикнуо је

својим снажним гласом „Напред, другови, напред! ! ! " У једном моменту је скочио и потрчао у правцу где се вршио јуриш, јер је положај био сасвим близу нас.

Командант и ја смо потрчали за њим. Када смо га стигли, Живко је био изрешетан непријатељским мецима. Борба се наставила несмањеном жестином. Непријатељ је потпуно разбијен, а ми смо задобили велики плен у оружју и муницији. Поред Живка, погинуо је командант 4. батаљона поручник Милун Дрчелић и још 4 друга, а један је лакше рањен.

Живко Џувер остаће трајно у дивној успомени његових другова.*

Јосиф СТРУЊАШ

• Одликован орденом народног хероја 1952. год.

ИЗ РАТНОГ ДНЕВНИКА

22. IX 1944, Бајлна Башта. Отишао сам да обиђем једну чету 1. батаљона, која је била на положају Калуђерске Баре. Имао сам прилику да видим на окупу преко 30 младића који су дошли да од нас траже оружје. „Само нам дајте оружја" — кажу они — „па ћемо ми да терамо четнике, а ви се одмарајте у Бајиној Башти".

23. IX, Бајина Башта. 1. батаљон наше бригаде, са нешто војске из Ужичког одреда, разбио је четнике Златиборског корпуса и убио им 4, а заробио 6 четника.

24. IX. Покрет од Бајине Баште до Шљивовице. У Кремни се налазе Немци и четници, а ми смо прешли комуникацију без борбе.

Из Шљивовице преко Беле Реке и Ојковице извршен покрет према Новој Вароши.

28. IX, Нова Варош. Док се наше снаге одмарају, прикупљам податке о непријатељу у Пријепољу. Сазнао сам да има врло мало четника, а да им је главнина на левој обали реке Лима.

29. IX, Бабине. Борбе са четницима у селу Барице — Душманић, где је било око 900 четника. 3. и 2. батаљон у првом налету заробили су 8 и убили 8 четника, а 4. батаљон у селу Јабуци убио 18, а заробио 8 четника.

30. IX, Пљевља. Наша бригада, са два батаљона, напала је град. У акцији од Трлице добро се показао 3. батаљон, који је скоро сам заузео Пљевља. У одбрани је било 2.000 четника. Ми смо имали два лакше рањена.

1. X, Пљевља. Јединиде су се сместиле у граду. Отпочело је прикупљање података. Претражене су куће оних који су побегли са четнидима у правцу Чајнича. Послао сам извештај штабу дивизије.

2. X, Пљевља. Стигла је 7. (црногорска) бригада. Прикупљао сам податке о наоружању муслиманске окупаторске милиције и разоружавали смо их. Од њих је заплењено нешто одеће и обуће.

14. X. Заузели смо Сјеницу. Град је бранила муслиманска милиција и четници. У борбама је учествовао 3. батаљон наше 3. бригаде, 2. батаљон 5. (санџачке) бригаде и 3. батаљон (7. црногорске) бригаде. У овој борби посебно се заложио наш 2. батаљон, који је разбио велики број четника на Вапи.

19. X, Сјеница. Дошли су из Кладнице делегати на преговоре и пристали на наше захтеве. Организовао сам обавештајну службу у правцу Јавора и Ивањице.

21. X, Сјеница. Наше јединице сазнале су да су партизани са Црвеном армијом ослободили Београд.

27. X, Пријепоље. Немци су потисли наш 2. батаљон из Милошевог Дола.

30. X, Црквени Тоци. Немци малим сиагама прешли Лим код Милешевке, покушали да иду ка Прибоју, али им наше снаге нису дозволиле. Непријатељ је много деморалисан.

1. XI, Избичањ. Велике борбе воде се око Златара, од Пријепоља до Бистрице. Немци иду великим колонама према Бистрици. Наш 2. батаљон је тукао камионе на 300 метара одстојања. Уништио је већи број камиона и тенкова, и убио прилично немачких војника. Непријатељ чамцима прешао је Лим, код ушћа Милешевке и потиснуо наше снаге које су биле у Залугу. Пали куће у Залуту, Бистрици и свуда куда пролази.

2. XI, Црквени Тоци. Био сам на положају са 2. батаљоном. У току ноћи напали смо немачке положаје

Иконовац — Душманић — Градина. У овој борби истакла се једна чета 4. батаљона.

4. XI. Пљевља. Непријатељ је одбио наше снаге од реке Лима и пролаза Пријепоље — Прибој. 4. батаљон и 1. чета 1. батаљона запленили су од Немаца, на положају Иконеваи. 5 пушкомитраљеза, 15 коња и много другог материјала.

6. XI, Пљевља. У 19 часова извршена је евакуација Пљеваља. Осамдесет одсто становништва напустило је град и пош.по са нама. Немци су јачим снагама прешли мост у Пријепољу, са намером да продру у Пљевља.

7. XI, Пљевља. Четници су потисли наш 3. батаљон са Брашанског брда. Батаљон није био довољно будан. Наш 4. батаљон побио је 50 немачких војника на Савином лакту.

8. XI, Пљевља. 1. и 4. батаљон убили су на положају Савин лакат 100 Недићеваца. Непријатељ је активан и добро се бије. Четници су покушали да нас избаце из Пљеваља. Четници, недићевци и љотићевци искористили су моменат, јер су наше снаге биле у борби са Немцима на Савином лакту. Дошли су од правца Сељашнице, Сељана, Бабина и Црног врха. После борбе читавог дана, коју су водили 1. и 3. батаљон, нападајући положаје за положајем, услед велике надмоћности непријатеља напустили смо Пљевља у 17 часова. Четници, јачине 3.000 војника, ушли у град. Непријатељ је имао 180 мртвих и 300 рањених, међу којима два наша официра.

9. XI. Подпеће. Дошло је у Пљевља 800 непријатељских војника, са око 500 коња и пошли у правцу манастира. Одржали смо партијски састанак и указано ми је на грешке, како у раду, тако и у мом личном држању. Организовао сам обавештајну службу у правцу Пљеваља и повезао се са позадинским властима.

10. XI, Подпеће. Био сам код 1. батаљона ради што бољег прикупљања података о непријатељу. У Пљевљима се налазио Ратковића корпус, који је запосео све бункере око Пљеваља и Велики Плијеж.

11. XI, Зеница. Сазнао сам да је у Пљевља дошло нешто моторизације од Пријепоља и 18 кола натоварених материјалом.

13. XI, с. Зеница, код Пљеваља. Четници су излазили у села око Илијина брда, ради прикупљања хране. Наше снаге су их напале. Четници су лоше снабдевени и немају хране. Слабо су обучени и обувени, па су од народа узимали женске сукње и чарапе. Сазнао сам да је дошло у Пљевља око 1.000 четника, са нешто коморе. Четници пролазе за Чајниче, а они који су у Пљевљима говоре да су „истерани из Србије".

18. XI, Подпеће. Напали смо Пљевља у 24 часа. У борби коју смо водили у граду убили смо и заробили око 200 војника, уништили 7 камиона, 30 митраљеза, а изнели из града 12 митраљеза и запленили велики број коња и волова. У граду је било 7.000 четника. После два сата борбе, наша два батаљона били су господари града. У овој борби нарочито се истакао 1. батаљон. Због тога што наше снаге нису ликвидирали Велики Плијеш, морали смо напустити Пљевља иако смо их заузели. Убили смо команданта Моравичког корпуса Гордића.

24. XI. Кренуо сам из Пљеваља за Влаку, ради прикупљања података о непријатељу који се налази на положајима Савин лакат, Сељашница, Рикавци, Иконовац и Градина. На овим положајима налази се 1.200 немачких војника, који су се утврдили. Од Коловрата до Савиног лакта налази се 70 камиона. На Сељашници је брдска батерија топова.

25. XI, Влака. Наша бригада извршила је напад на Немце који се налазе на положајима Савин лакат — Сељашница. Убили смо 150 немачких војника и официра, и већи број ранили. Непријатељ је одступио. Запленили смо 4 митраљеза, 5 брзих митраљеза. 7 машинки и 3 пиштоља „парабелум", као и муниције разне врсте. Два заробљена немачка војника изјавила су на саслушању да је ово авијатичарска јединица, која из Атине одступа за Немачку. Спалили смо 10 камиона пуних ратне спреме и запленили 5 камиона, исправних,

са ратном спремом. Заплењен је комплетан болнички инвентар и већа количина лекова. Непријатељ се упорно бранио, па је борба трајала непрекидно од 21 час све до 6 часова идућег дана. У овој борби истакли су се 1. и 3. батаљон наше бригаде, док се 2. батаљон није довољно заложио. Заузимању непријатељских положаја највише је допринео 1. батаљон.

26. XI, Влака. Организовао прикупљање података после акције. Пронађен је један ауто који је остао више саме Сељашнице, у коме је био „шарац" са две цеви и један обичан митраљез, са доста муниције и остале спреме.

27. XI, Влака. Немци су поново направили мост на Лиму, пребацују већи број војника према нама на леву обалу Лима. Покушао је да овлада Брашанским брдом у Бабинама. После тешких борби, наши батаљони, који су водили борбу више сати, одбацили су непријатеља уз губитке од 50 мртвих и већи број рањених. У борбама су заплењена 2 пушкомитраљеза.

28. XI. Наш 1 батаљон је ноћу 27. новембра напао непријатеља на положају код Сељашнице, убио 25 немачких војника и запленио један парабелум. Ујутро је непријатељ напао наше положаје на Савином Лакту и потиснуо наш 1. батаљон на десну страну пута и овладао положајем. Наше снаге извршиле су противнапад, али се непријатељ упорно бранио, те нисмо успели да га притиснемо. Овога дана бригада је убила 80 немачких војника. Немци су јачим снагама избили су на Шербетовац. Желе да нас нападну и потисну са Јабуке.

29. XI, Пљевља. На сектору наше бригаде није било промена. Немци су пребацили јаче снаге на леву обалу Лима. Сазнао сам да је непријатељска војска врло слабо са храном, па је стално траже од становништва дајући за њу одећу и обућу.

30. XI, Плзевља. Немци са јачим снагама пошли у правцу Бродарева. Дошли до реке Грачанице.

1. XП, Пљевл-.а. Послао сам извештај за II одсек штаба корпуса о раду наше бригаде за месец дана. Немци су прошли за Бијело Поље са већим бројем пешадије и врло мало моторизације. Милешевски парти-

зански одред, који броји 60 бораца, напао је 400 Немаца у Великој Жупи и убио 4 војника а више њих ранио. Заплeнио 50 бораца.

2. XII, Пљевља. Прикупљао сам податке о непријатељу ради акције на непријатељске положаје Иконовац, Јеринин Град, Градина и Душманићи. На овим положајима налази се 500 Немаца и нешто Руса белогардејаца.

3. XII, Јабука. Добили смо депешу да са два батаљона одмах кренемо за Бродарево и спречимо пролаз Немаца за Бијело Поље. Кренули смо у 16 часова.

4. XII, Град. Стигли у село Гојковиће у 7 часова. па ја и заменик команданта бригаде капетан Милош Влаховић кренусмо за Биов гроб. Прикупљао податке о непријатељу који се налази на Јасену и Оштрој стени. На положајима око Бродарева налазе се два батаљона Немаца, чији је мопал врло слаб. Од народа узимају сву крупну стоку. Запосели смо положаје Јасен и косе поврх Башћа. У борбама са Немцима наш 2. батаљон убио је 10 Немаца, а више ранио.

5. XII. Дознао сам да су Немци од 1. до 4. децембра сваку ноћ пролазили кроз Бродарево, углавном пешадија са врло мало камиона, без иједног тенка. Према подацима. прошло је око 6.000 војника. Циљ ових јединица је да повуку немачке гарнизоне из Подгорице и Даниловграда, па да се поново врате долином Лима. Немци су напали наш 3. батаљон на Јасену. Напад су извршили из два правца: Од Гостуна и од Бродарева, у јачини од 800 војника. Због бројне надмоћности и артиљеријске подршке успели су да овладају овим положајима. При томе су имали 20 мртвих. Борбеност непријатеља је врло слаба. Са Немцима се налазе четници и нешто Италијана. Наш 2. батаљон, на коси изнад Бродарева, убио је 15 непријатељских војника. Из Лековине сам послао извештај штабу бригаде о стању на овом сектору.

6. XII. Немци су јачим снагама изашли на Камену гору. Наше снаге на Савином лакту морале су се повући у правцу Мијајловице. Батаљон на Брашанском брду и даље је остао на свом положају. Непријатељ је заузео ове положаје да би нас одбацио са Савиног лакта

и да би слободно могао да комуницира путем Пријепоље — Прибој.

9. XII. Покрет у правцу Камене горе ради концентрације наше бригаде. Са два батаљона стигли смо у Камену гору. Прикупио сам податке о непријатељу. О непријатељу нас је обавестио штаб 2. санџачкот одреда. Немци се налазе у Влаци, у Јабуци, на Ђурђевим врховима и у Обардама. Ја и заменик команданта бригаде Милош Влаховић кренули смо за Пљевља. Кад смо дошли до самог села Обарде, на једној голој чуки (15 метара далеко од нас), видели смо групу војника обучену као Немци. Војници су имали пуне руке сира и са обе руке трпали храну у уста. Једни с пушкама преко леђа, а друш пушке метнули на земљу, док су трећи, подбочени на пушке, посматрали мене како јашем на белом коњу, а испред мене Милош Влаховић. У том сам чуо, глас нашег курира: „Немци!" Сишао сам с коња и окренуо натраг, гледајући Милоша како позади мене трчи. Требало је да пођем 300 метара брисаног простора. Ја и курир окренусмо надесно, а Милош Влаховић налево. Кад смо дошли у шуму, осмотрисмо шта раде Немци. Они су мировали, мислећи да смо немачки официри, јер сам ја био у немачкој пелерини, курир у немачком шињелу, а Милош у комплетном немачком оделу. Десет Немаца дођоше код нашег коња и са великим смехом узеше га. После један минут испалили су неколико пушака у правцу одакле смо дошли. Затим на то место стиже повећа колона Немаца.

10. XII, Козица. Сазнао сам да је око 500 Немаца заноћило на Рогашима. Ми смо послали два батаљона из Камене горе за Козицу а од Козице смо се сукобили са колоном Немаца. После дуже борбе имали смо 5 мртвих и неколико рањених, док су Немци имали 10 мртвих и више рањених. У овој борби сам рањен у леву ногу, и као рањеник кренуо за Пљевља, где сам се сместио у једну кућу, у којој сам остао до 22. XII. 1944.

22. XII, Пљевља. Послао сам наређење обавештајном официру 2. санџачког одреда да прикупи податке о непријатељу од Јасена до Јабуке.

23. XII, Пљевља. Пренео сам телефоном штабу корпуса податке о борбама на левој обали Лима и о покушају Немаца да овладају нашим положајем на сектору Бродарево — Шаховићи.

29. XII, Пљевља. Добио сам депешу од шефа II одсека 2. ударног корпуса да хитно поднесем извештај о стању непријатеља на сектору наше бригаде. Извештај послао радиограмом: непријатељ на сектору наше бригаде налази се на положајима Кучин, Јеренин град, Избичани, Дршмановићи, Градина, Иконовац, Јабука, Савин лакат, Влака, Јабланица, Алијина Стијена, Карошевине и Скокуће. На свим овим положајима непријатељ је изградио у бункере. На простору Боодарево — Пријепоље стално пролази. Четници који су дошли из Подгорице прешли су 28. XII на десну обалу Лима. Наша бригада налази се на положајима: Камена гора, Мостиште, Вијенац, а артиљерија у Пљевљима. Стање непријатеља је дефанзивно и има намеру да пролази. Према положајима наше бригаде налази се 1.500 непријатељских војника.

1. I 1945. Мијајловица. Дошао сам ради акције коју треба да изведемо и одржао састанак са штабовима батаљона. Штаб бригаде дао је задатак сваком појединачно.

2. I, Мијајловица. У ноћи између 1. и 2. напали смо непријатеља на положајима: Венац, Савин лакат, Јабука, Караула, Влака, Јаблановица и Ђурђев врх. Напад смо извршили са пет батаљона наше бригаде. Положајима нисмо овладали, јер је непријатељ у току акције појачан резервом из Сељашнице. У борби смо убили око 150 непријатељских војника и око 250 ранили, а заробили 5. — Из 16. пука 22. немачке дивизије. Ми смо имали 65 избачених из строја, међу којима 18 мртвих, а остали су теже и лакше рањени. Остали делови 22. немачке дивизије налазе се на десној обали Лима, на простору Милешев до.

4. I, Пљевља. Сазнао сам о јачини Немаца: код Рогуша 150 војника; на Иконовцу и Стоцу 500 војника. Један четнички батаљон Павла Ђуришића налази се у Голешини.

9. I, Црквени Тоци. Немци су напустили Јабуку. под притиском Бокељске НО бригаде.[1] Срушили су мост у Пријепољу и напустили Сељашницу.

10. I, Црквени Тоци. Немци панично одступају под притиском наших снага које нападају с леве и десне стране Лима. Непријатељ је одступио све до Прибоја. Наш 4. батаљон на положајима Ђурово убио 10 Немаца а 6 ранио. У селу Читлуку налазе се четници Павла Ђуришића, а Пљеваљска и Прибојска четничка бригада у селима Шаруље, Врбова, Саставци и Касидоли.

11. I, Пријепоље. После прогоњења непријатеља са простора Пријепоље — Прибој, штаб наше 3. бригаде се сместио у Пријепољу. Непријатељ је уништио све телефонске стубове, мостове и разорио пут на више места. У граду су остали неки немачки војници које сам скривене пронашао.

13. I, Пријепоље. Кренули смо за Пљевља и штаб бригаде се сместио у Пљевљима. Батаљони су пошли са Банина и сместили се на простору Бољанића.

15. I, Метаљка. Штаб наше бригаде пошао је из Пљеваља у 9 часова, а батаљони са Бољанића у 5 часова. Штаб бригаде сместио се у Метаљци, а артиљерија, санитет и 3. батаљон у селу Потковач; 2. батаљон сместио се на простору Чајнича, са намером да пређе преко Дрине.

16. I, Чајниче. Штаб 3. бригаде са Метаљке пошао у 8 часова и дошао у Чајниче. У Чајничу смо нашли делове 6 (црногорске) бригаде. Извиђачка чета наше 3. бригаде, која је отишла у правцу Горажда, дознала је да су Немци појачали свој гарнизон у коме се налази већи број војника са иетуреним одељењем у селу Колијевци, ради обезбеђења моста на ттрини, код Горажда. 3. санџачка и делови 6. (црногорске) бригаде напали су Немце у Гораждy.

18. I, Чајниче. Наши 1. и 2. батаљон пребачени су из села Граначевића за села Међуречје и Закаље. Пошао сам са извиђачком десетином 1. батаљона да при-

[1] Бокељска НО бригада је заједно са 6. црногорском бригадом маршовала кроз Санџак ради специјалног задатка на Косову (прим. уредника).

купим податке о непријатељу на десној обали Дрине. Артиљерија наше бригаде добила је наређење за покрет од Метаљке до Гланочевића.

19. I. Ухватио сам везу са Гораждем и дознао да се у граду и околини налази око 800 Немаца, а исто толико усташа и муслиманске милиције. Немци су минирали мост у Горажду. Сазнао сам да се Дрина може газити код Сопотнице.

21. I, Међуречје. Усташе су евакуисале своје породице из Горажда за Сарајево.

22. I, Међуречје. У 17 часова добио сам наређење од штаба бригаде да испитам прелазе преко Дрине. У 5 часова организовао сам обавештења преко официра 1. батаљона. Послао сам једну жену из села у Горажде да сазна стање непријатеља; 3. батаљон и артиљерија кренули за Чајниче.

23. I, Међуречје. Послао сам човека у Горажде да дозна стање иепријатеља; 1. и 3. батаљон нападаће на простору Колијевка — Баре; са њима и један вод 4. батаљона 6. (црногорске) бригаде.

24. I. Непријатељ у јачини 300 војника протеран са ових положаја до самог моста у Горажду. На мосту је трајала борба 24 часа. У борбама је убијено 40, а рањено 60 немачких војника. Овладали смо потпуно десном обалом Дрине. Наше јединице имале су 27 избачених из строја, међу којима већи број рањених. После акције положај према мосту држао је 2. батаљон наше бригаде, док се 1. батаљон сместио у селу Међуречје; 3. батаљон смештен у селу Шахдије, артиљерија у селу Забучје, 5. батаљон у селу Дубац, 4. батаљон у селу Коштице, а санитет у селу Брезовица. Штаб бригаде сместио се у селу Закаље. Средио сам непријатељску архиву и извештаје од батаљона и послао штабу 3. дивизије у Фочи.

25. I, Шадауи. Пошао сам са извиђачком четом из села Закаља у 11 часова и дошао у село Шадане у 17 часова и сместио се код штаба 3. батаљона, ради испитивања прелаза Дрине од Устипраче до Међеђе. Прилаз је свуда тежак, јер Немци сваки прелаз обезбеђују.

26. I. Послао сам извештај штабу бригаде у 14 часова. На левој обали Дрине, од Устипраче од Међеђе

непријатељ добро обезбеђује сваки прелаз на Дрини. Дошао је кап. Јагош Мирковић начелник нггаба наше бригаде, ради испитивања прелаза Дрине, код села Требосиља. 5. батаљон наше бригаде заробио 11 четника са ратном спремом.

28. I, Шадани Налазим се као и претходног дана на положају код 3. батаљона. Пронашли смо у селу скривени брзи митраљез „парац". Добио сам наређење од команданта да пионирски вод крене за село Бучје. Данас, као и претходног дана, снег стално пада, па је немогуће вршити ма какав покрет.

29. I, Закаље. Услед слабог смештаја тражили смо од штаба дивизије да преместимо бригаду на простору Батковићи, Маренићи, Гланочевићи. Смештај је врло тежак, па су се неки батаљони морали смештени у млинове, а неки ложити ватру на снегу и грејати војску.

30. I, Закаље. Због великог снега морали смо одустати од акције. Јединице ће се сместити на простору, и то: 3. батаљон у селу Глаочевићи (где ће бити и батерија са два топа); 1. батаљон у селу Бучје; 2. батаљон у селу Молијевка; 4. батаљон " селу Глаочевиће; батерија 2. дивизиона у селу Ђоковиће; два топа у селу Забучје; Штаб бригаде у Међуречју.

3. II, Чајниче. Батаљони наше 3. бригаде прошли кроз Чајниче, осим 2. батаљона који се налази на старим положајима. Милош Влаховић добио прекоманду из наше бригаде.

4. II 1945. Фоча. Штаб бригаде пошао из Чајнича у Фочу. 3. батаљон сместио се у Фочи, а остали батаљони у околини Фоче, с десне стране Дрине.

Јусуф АБДУЛАГИЋ

НИШЛИЈЕ И ПИРОЋАНЦИ У БРИГАДИ

Пошто је Нови Пазар ослобођен, 3. санџачка бригада је са 4. и 5. санџачком водила тешке борбе на пештерској висоравни, око Сјенице и на Златару. Немци су на све начине покушавали да што дуже сачувају своје положаје на овим теренима и тако што даље држе наше јединице од лимске долине, куда се повлачила њихова војска из Грчке, па су свуда пружали жилав отпор. Са ових висоравни они су, у ствари, пггитили главнину у лимској долини, која је такође била под сталним ударом наших снага.

Пештер је током зиме тешко проходан, пун снега и мраза, па се хладноћа увлачила у кости. Борбе су се ипак настављале и, тако рећи, свакодневно на бојиштима остајале десетине бораца, док су друге израњаване одлазиле у болнице. Батаљони се стално попуњавају, а бораца је ипак мало. И попуни има граница. Батаљоне и бригаде попуњавају младићи и девојке ових крајева већ пуне три године, па се села испоазнила. И варошице такође. Неко је у бригадама, неко у одредима, неко у командама места. Старији су у органима власти, или у коморама, па ни они нису никад код куће. Резерве људи више нема, у борби је све што може носити оружје или помагати да се оно носи. Саме жене одржавају преостале куће, ору и сеју, секу дрва и носе жито у воденице, а увече преду и плету за војску.

Ћ1х дана у Нови Пазар је стигла из Рашке колона нових бораца, из нишког и пиротског среза. Сви су у топлим сукненим оделима, ретко који има шињел. Од

војничких знакова имају само шајкаче са петокракама. На леђима торбице, изаткане живим бојама, попут пиротских ћилима, а у торбицама храна, извезене чарапе или кошуље. Да не иду у војничком строју, човек би рекао да су пошли на вашар. Многе прати стари отац, мајка или сестра, па то још више подсећа на сеоске вашаре или, у најбољу руку, на испраћај младића у регруте. И ови момци иду, истина, у војску. али не да се обучавају у касарнама, већ одмах да ратују. Њих колико сутра очекује окршај. Они ће се ратној вештини учити кроз ватру.

„Ој девојче Пироћанче,
кој' гм *даде тој' коланче!"*

Певају младићи и крећу у Пештер. Пред њима је Дута Пољана, Сјеница, Јадовник, Златар. Снег завејао свуда, мраз стеже, а младићи још не знају ни где ће пренићити и сутрадан напасти непријатеља. Колона је дуга, њих 2.000. Већ су распоређени по батаљонима и четама, па се мешај^ Заплањци са Полимцима, Бјелопољци са Нишавцима, Пљевљаци и Милешевци са друговима из Бабушнице и Беле Паланке, а Златарци са горштацима Старе Планине.

Размештај је извршен по јединицама, све до водова и десетина, још само да се обаве ситна премештања: рођак би желео с рођаком, сусед са суседом. Као веле, нови су у бригади па није лоше имати познатог уза се. Тако се лакше савладавају пове тешкоће.

Већ наредних дана тек попуњени батаљони имали су окршаје. Синови Ниша и Пирота рањавани су и гинули на санџачким врлетима, у долини Лима, на бабинској висоравни, на Побјенику, Брезнима, Бољанићима, Мијајловици. Са њима гину и стари и искусни борци, гину старешине. Њихова места попуњавају новајлије.

На Дрину, код Горажда, млади борци стижу већ ггоекаљени кроз ватру. Многи су се на овим теренима сетили прича својих очева и њихових успомена из првог светског рата. Па то је, значи; та крвава Дрина!

Да, опет је крвава! Стотине младића оставило *е своје животе на њеним обалама кад је 1945. године

иаша 3. бригада поотеривала Немце, четнике и уеташе. Газили су снег, пркосили мећави, прелазили Дшшу са десне на леву и са леве на десну страну, скакали на жице и ровове, протеривали непријатеља и повлачили се пред њим када је био надмоћнији. Ратни извештаји су били шкрти и сувопарни: данас батаљон имао толико жртава, сутра бригада изгубила онолико бораца, прекосутра... А иза тих огољених цифара стајале су људске драме, били су млади људи тек закорачили у живот, неизречене жеље за далеком кућом и родитељима, за непољубљеном девојком... Само из пиротске општине погинуло је у бригади 114 бораца.

И Романија, стари и стални ратни крчмар, тражила је свој део у животима и крви. Много их је остало и на овој планини, па на прилазима Сарајеву, око Калиновика и, најзад, на Сутјесци и опет на Дрини. Ту се завршио ратни пут 3. санџачке бригаде.

Њеној слави дали су свој прилог и синови Ниша и Пирота.

Вукоман ШАЛИПУРОВИЋ

ПОЈШТИЧКИ И КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНИ РАД У ТРЕЋ.ОЈ САНЏАЧКОЈ

Поред оружаних акција против окупатора и домаћих издајника, народноослободилачка борба је од почетка устанка постављала и друге задатке пред борце. Те задатке требало је да решавају партизански одреди, корпуси, бригаде, дивизије и Народноослободилачке војске. Било је неопходно да и борци наше Народноослободилачке војске политички делају у народу, да помажу оснивање народноослободилачких одбора као првих органа наше народне власти, затим масовних политичких борбених организација: Народноослободилачког фронта, Антифашистичког фронта жена, Савеза антифашистичке омладине. па и дечјих антифашистичких организација. Кроз ове органе и организације радило се на политичком, просветном и културном уздизању народа. Томе раду много су допринели и борци руководиоци наше 3. пралетерске Санџачке бригаде.

Ови њихови крупни и одговорни задаци изискивали су посебне напоре, како штабова и команди јединица, тако и свих бораца, а посебно организација Комунистичке партије у јединицама. Да би борци могли да одговоре свим овим задацима, морале су се предузимати мере да се и они сами оспособе за те задатке, да се уздигну на виши степен политичког, просветног и културног знања од средине у којој су деловали.

Значајан допринос томе раду дали су и борци Санџака, прво у четама и батаљонима партизанских одреда, а затим у бригадама и дивизији. Овде је реч о раду

партизанских јединица од којих је формирана 3. пролетерска бритада, као и рад у бригади на томе пољу.[1]

Организације Комунистичке партије у Санџаку настојале су још у првим данима устанка против окупатора да се устаници и народ обавештавају о борбама у другим крајевима наше земље, као и о борбама на источном фронту у Совјетском Савезу. У четама устаника одржавана су предавања, а по селима зборови на којима се говорило о борби наших народа против окупатора и успесима који су постигнути. После ослобођења Бијелог Поља, 20. јула 1941. године, Агитпроп Обласног комитета КПЈ за Санџак почео је да издаје вести о стању на фронтовима савезника и о борбама против фашистичких окупатора у Југославији. Вести су слате у чете устаника, у села бјелопољског среза, која су држали устаници, као и у друте срезове Санџака. Руководилац технике Агитпропа био је Слободан Тузлић Бутум, касније куоир између ЦК КПЈ и Обласног комитета Санџака, затим у 3. пролетерској бригади заменик комесара чете. Када су устаници после ослобођења Бијелог Поља образовали фронт према Сјеници, покренут је лист „Герилац", умножаван на гештетнеру.

У првим партизанским четама Санџака, формираним 1941. године, партијске организације су ооганизовале идејно-политички и просветно-културни рад. Упознавање бораца са циљевима наше народноослободилачке борбе употпуњавано је и проучавањем појединих питања огшггег образовања и просвећености. У партизанске чете ступали су и они који су били неписмени или су имали неку нејасну представу о писмености, која се огледала у томе што су знали да напишу своје име и презиме и да сричу понека штампана слова. Такве борце требало је научити и да читају и да готшу. Поред тог учења, они су слушали и идејно-политичка

[1] Податке за овај прилог користио сам из докумената објављених у Зборнику том I, књ. 16, ВИИ, затим консултовањем другова и другарица: Булатовић Десе, Видаковић Бранка, Вранеш Мирка, Дамјановић Влада, Ђорђић Миле. Зекавичић Миле, .Телић Вере, Лековић Славенка, Међедовић Јунуса, Мирковнћ Влада, Нинчић Радојице, Перуничић Душанке, Струњаш Јосифа и Терић Воја. Служио сам се и својим белешкама које сам водио у народноослободилачком рату.

и општеобразовна предавања и дискусије у својој чети, воду или десетини, затим на скуповима или на зборовима по селима.

У партизанске јединице ступили су и радници, ђаци, студенти, учитељи, професори и други са вхшшм политичким и ошптим образовањем. Сви ови људи прихватили су се озбиљног и одговорног задатка у четама. Помагали су својим друговима и саборцима да што више науче. Напредни студенти из Санџака, који су студирали на Универзитету у Београду, организовано су радили на свом идејно-политичком и културно-просветном уздизању, под руководством комуниста. Оно што су тамо научили преносили су повремено и у народ и међу школску омладину, а сада међу борце.

Један од задатака био је да се неписмени или полуписмени борци описмене, затим да науче толико да би и сами могли народу да објашњавају циљеве наше народноослободилачке борбе и да доприносе мобилизацији нових бораца. Борци са више знања користили су сваку прилику да говоре о пакленим плановима немачких и италијанских фашиста да поробе многе земље и униште читаве народе. Они су говорили о значају борбе Црвене армије против ових фашистичких освајача, о значају антифашистичког савеза између Совјетеког Савеза, Енглеске и САД у овоме рату, као и о доприносу наше борбе и борбе других народа да се сломи фашистичка ратна машина и извојује победа над непријатељима слободе и живота других народа.

Неписмени борци су носили о рамену пушку, о појасу бомбе и фишеклије, а у торбици, џепу или недрима свешчицу хартије, оловку, а понеки од њих и буквар. Борци су користили сваки предах да савладају постављене задатке и пгго више да науче. Радници, ђаци, студенти и други борци са више знања, прихватили су у партизанским јединицама своје дт^гове са села и трудили се да их науче ономе пгго су сами знали, а у супротном, читали су, учили и преслишавали се заједно са њима. Као што се нису могли издвајати у обучавању руковања оружјем, да би га најбоље употребили против непријатеља, и вештини борбе, тако се нису издвајали ни у идејно-политичком, просвет-

ном и културном уздизању, па ни у игри, песми и другој забави. Заједно су учили, заједно се вежбали да наступају у стрељачком строју и да одступају, када је било потребно, заједно су и певали, играли кола и иступали пред народом.

Душан Томовић је ставио на располагање организацији Комунистичке партије у Мојковцу свој радио-апарат, за слушање вести. Тешкоћу је представљало пуњење батерије радио-апарата електричном струјом. Никола Ђукић је монтирао у воденици динамо, помоћу кога су пуњене батерије. Златарска партизанска чета такође је имала радио-апарат, заплењен од усташа, па је организовала издавање вести за борце и народ. Поред општих вести које су добијане од Обласног комитета, или су их издавале поједине чете, свака чета је у часовима одмора, обично увече поред ватри, објављивала и своје „радио-вести". То су били извештаји о борбама и акцијама чете, вода или десетине, о држању појединих бораца. Ове вести обично су саопштаване преко „спикера" који су се наизменично смењивали, заклоњени од осталих бораца шаторским крилом. Поред вести, којима се одавало признање или изрицала критика, било је и шаљивих вести у стиховима, познатих као „врабац". Са таквим радом отпочеле су наше прве партизанске чете: Пљеваљска, Бјелопољска, Милешевска, Златарска, Сјеничка и Прибојска. Овакав рад се касније преносио и на новоформиране батаљоне.

Чете су помагале оснивање народноослободилачких одбора, позадинских чета, водова, десетина и партизанских стража. Комунисти из чета одлазили су до средине новембра 1941. на зборове, говорили на њима и позивали људе у борбу против окупатора „без одлагања". То је доприносило бржем зближавању бораца и народа, даљој мобилизацији нових бораца и све већој спремноети народа да својим директним учешћем и осталим видовима активности помогне ослободилачку борбу против окупатора.

У партизанским четама јављале су се и нове борбене песме. Свака чета је имала по неку своју партизанску песму. Борци су партизанске песме певали заједно са борбеним песмама из прошлости. Певало се на

одморима. у покретима, приликом проласка кроз насеља, па и у самим борбама.

У првим јесењим данима 1941. настала је песма санџачких партизана, коју је написао Јунус Међедовић. Песма санџачких партизана значајна је и по томе што је у њој изражено братство и јединство наших народа против окупатора и домаћих издајника. Јунус је ову песму написао на Златару и увежбао је борце Златарске партизанске чете да је певају, а прихватиле су је и остале партизанске јединице и народ Санџака. Борци партизанских једница из других крајева наше земље сматрали су је једном од најлепших борбених партизанских песама.

Прве партизанске чете у Санџаку припремале су културно-просветне и забавне програме који су извођени пред борцима у часовима одмора и пред народом на скуповима у насељима. У прво време, програм се састојао од рецитација иародних песама и песама наших познатих песника: Његоша, Мажуранића, Прерадовића, Јакшића, Крањчевића, Шантића, Бојића, Ракића, Назора и других. Затим су хорови певали партизанске и народне песме. После изведеног програма, борци су се хватали у кола заједно са народом у насељима.

Културно-просветни и забавни програми наших партизанских чета стално су се проширивали и постајали квалитетаији. Почело је приказивањем позоришиих једночинки из живота и борбе партизана, из акција народа за помоћ партизанима, о терору окупатора и домаћих издајника, затим хорским рецитацијама, стилизованим борбешш играма и слично.

У иароду су настајале песме о његовим партизанским четама, о борбама и успесима тих чета, као и песме о појединим борцима који су се истицали у борбама својим подвизима против непријатеља. Ту је долазила до изражаја и народна машта о јунацима-партизанима. Народ и омладина по насељима, са тим песмама, су дочекивали и испраћали наше партизанске чете. Партизанске јединице у Санџаку припремиле се у јесен 1941. посебне програме за прославу годганњице октобарске револуције. Оне су овај дан прославиле заједно са народом. Одржавана су предавања о значају

ове револуције за народе целога света, затим предавања о најезди фашиста да униште тековине октобарске револуције. На прославама је говорено и о значају наше народноослободилачке борбе. На свим скуповима читан је проглас ЦК КПЈ поводом годишњице октобарске револуције. Читани су и одломци из написа и рецитоване песме из доба револуције. Извођени су уметнички и забавни програми за народ и борце. На овим свечаним скуповима иступали су нови борци за наше јединице.

Политички и просветно-културни рад у четама, обављани су према унапред утврђеном плану. О томе су се старали комесари. Кад год се нису налазили у борбама, акцијама или покретима, у четама је рађено на идејно-политичком и општем образовању бораца. Читани су и прорађивани разни материјали. као: Проглас ЦК КПЈ поробљеним народима Југославије, КПЈ и партизанска борба, Шта значи бити члан Комунистичке партије и његове дужности, Хитлеров нови ред у Европи, Економски развитак друштва, 27. март и распад краљевине Југославије итд. Ко су Недић и Дража Михаиловић и њихов издајнички рад? Ко су усташе? О фашизму, Држава и револуција, КПЈ и народноослободилачка борба, Партизанска борба и муслиманска сиротиња.

Партизанске чете су помагале партијским организацијама на терену да би се активирали сви патриоти у борбу против окупатора. Комунисти из чете писали су људима које су познавали, заказивали с њима састанке и водили разговоре о борби против окупатора. То су били: попови, хоџе, лекари, учитељи, професори, чиновници, бивши посланици, трговци, занатлије. Тај рад с њима није био без успеха. Добар број њих је стао на страну народноослободилачког покрета.

Организације Комунистичке партије су водиле рачуна да се у војне јединице шаљу одважни комунисти који имају искуства у политичком раду и који су били у стању да спроводе линију Партије. Комунисти у партизанским јединицама имали су двојаке задатке: јачање борбене и политичке активности јединице. Вођено је рачуна да у чети буде онолико комуниста да се

може формирати партијска ћелија. Када су формирани батаљони, у њима је постојао биро партијске организације. И скојевска организација у батаљону била је формирана на истом принципу. Партијске јединице у четама одржавале су двојаке састанке. На једнима су расправљани унутрашњи проблеми чете, о борбеним акцијама и држању бораца у њима, а на другима су прорађивани материјали из марксизма-лењинизма. На свим састанцима разматрана су актуелна политичка питања. Партијска организација јединице била је носилац политичког и културно-просветног рада у њој.

Партизанске јединице у Санџаку учествовале су у организовању прославе 1. маја 1942. године. То је била и прва слободна прослава тога дана у нашем крају откако је он проглашен празником радничке класе. Чланови Обласног комитета КПЈ за Санџак, чланови Главног штаба и штабова одреда присуствовали су прославама и говорили на њима. Батаљони су вршили смотре пред народом. Иако су пролећни сетвени радови били у јеку, тога дана није се радило. У Маочу, Шаховићима, Чокрлијама, на Каменој гори, Косаници и свуда где нису вођене борбе народ је масовно присуствовао прославама.

1. златарски батаљон је прославио овај дан, заједно са 2. пролетерском бригадом, у нападу на италијански гарнизон у Чајничу.

Борци партизанских јединица из Санџака ушли су у 3. пролетерску бригаду са богатим искуством, како у борби против окупатора, тако и у идејно-политичком и просветно-културном раду у народу. У бригади је тај рад био још сложенији, јер се она кретала и ван територије ужег завичаја њених бораца. После тешких борби са непријатељем на десној страни Таре и Пиве, 3. пролетерска бригада се у првој половини јуна прикупила на простору Ћурево — Попов Мост — Грандићи, с леве стране река Сутјеске и Дрине. Тих дана Јунус Међедовић написао је песму „Тече Тара", на мелодију руске народне песме „Доља", коју је пре рата певала напредна омладина у нашој земљи, па су је борци бригаде брзо научили певати. У овој песми из-

ражени су циљеви и смисао наше народноослободилачке борбе.

За десетак дана, колико се бригада одмарала на поменутом простору, у батаљонима и четама говорено је о значају формирања бригаде и пролетерског имена које је добила. Према одлуци Врховног штаба, припремао се поход четири бригаде у правцу западне Босне. Партијска организација наше бригаде предузела је све мере да се борцима објасни значај тога покрета. Одржаиа су предавања у јединицама о новим крајевима кроз које ће бригада пролазити, говорено је о становништву тих крајева, њиховим обичајима и навикама, истичући да тамо живи српско, муслиманско и хрватско становништво, па је указано на понашање бораца, јер њихова бригада носи име „пролетерска".

Политодел наше бригаде одржао је свој први састанак 14. јуна 1942, године у селу Грандићима, коме је присуствовао заменик политичког комесара бригаде Рифат Бурџовић Тршо. Он је говорио о задацима политодела у бригадама онако како су то замислили ЦК КПЈ и Врховни штаб, па су постављени задаци политодела: да пружа помоћ организацијама Комунистичке партије у батаљонима на теоретском уздизању њених чланова одржавањем курсева, предавања из идејно-политичке, просветно-културне и научне области; да се умножава разни материјал како за борце, тако и ?а народ; да се организује слушање радио-вести о ситуацији на фронтовима савезника и партизанских јединица у нашој земљи да би се о томе редовно обавештавали борци бригаде и народ у крајевима кроз које бригада буде пролазила; да се припреми издавање листа бригаде.

На основу тога, одлучено је да ја одем до штаба 1. пролетерске бригаде и замолим другове да нам даду или позајме нешто хартије, индига и матрица. Иза Врбничких колиба нашао сам другове Кочу Поповића и Мијалка Тодоровића, који су ми дали тражени материјал. Отпочели смо да умножавамо „Историју СКП(б)". Драгица Милићевић-Кладарин је преписивала историју на матрице, а Мирко Милојковић и Душан Недељковић су то извлачили на шапирографу. Умно-

жавање је вршено и за време марша бригаде. Користили смо сваки одмор, па и оне који су трајали по пола дана. Умножаваше целе књиге завршено је у Ливну. Од 40 умножених примерака, 19 смо поклонили другим бригадама.

Пред покрет у западну Босну одржана је партијска конференција наше бригаде у селу Грандићима- коме је у име ЦК КПЈ присуствовао Сретен Жујовић. После саслушаног реферата и дискусије, закључено је да се у бригади појача рад на идејно-политичком уздизању бораца, којима је требало објаснити повезаност ослободилачке борбе у свим крајевима наше земље; да борба против окупатора, у другим крајевима, помаже борбу и брже ослобођење и нашег ужег завичаја. Поед комунисте је постављен задатак да о томе организују дискусије по четама, водовима, десетинама и групама. Истакнуто је да треба указати на значај понашања бораца према становништву на предстојећем маршу бригаде, да народ у нама види истинске ослободиоце земље од фашистичке окупације. Закључено је да се настави са просветно-културним радом и забавним животом, како у бригади, тако и у народу.

Наша бригада се уочи покрета, 23. јуна, прикупила у селу Грандиће. У ово село дошли су и делови 5. црногорске бригаде. Њу је Врховни пггаб одредио да још неко време остане на овом терену, са тешким рањеницима. То је био сусрет бораца наше и 5. црногорске бригаде. Заједно смо провели вече поред ватри у песми и игри. Рецитовани су стихови: Његоша, Прерадовића, Змаја, Крањчевића, Јакшића, Шантића и других знаменитих песника наше земље. Јунус Међедовић је рецитовао шаљиву пародију на песму Петра Прерадовића „Путник".

Од Грандића, до планине Трескавице, кретали смо се два дана. Све четири бригаде* су заноћиле испод њеног врха. Сутрадан, 27. јуна, после подне, омладина наше бригаде организовала је приредбу. Усред високе букове шуме, са столетним стаблима, батаљони су заузели места у једној удолици, као у неком амфитеатру.

[1] 1. пролетерска, 2. пролетерска, 3. пролетерска и 4. пролетерска бригада.

Овој приредби присуствовао је и известан број бораца 2. пролетерске бригаде са Цаном Бабовић, ЈБубом Ђурићем и Слободаном Пенезићем Крцуном. Приредба је оставила пријатан утисак на присутне. Хорови и рецитације одјекивали су звонко, тишином ове простране шуме. О приредби су се похвално изразили Цана, ЈБубо и Крцун, али су додали: „Јлако је вама кад имате Јунуса и Бутума". Јунус и Бутум су њихови познаници још од раније, јер су учествовали у организовању разних приредби студената Београдског универзитета. Међутим, наша бригада је имала вшне другова и другарица који су имали смисла у припремању културно-просветног и забавног програма.

После преласка преко Трескавице, наша бригада се задржала једну ноћ и пола дана у селу Ледићима и и ту 29. јуна одржала за становништво приредбу, са предавањем о циљевима народноослободилачке борбе. Поред осталог, на приредби је приказана и једночинка „Домобран", у чијем су извођењу учествовали: Слободан Тузлић Бутум, Мујо Билалагић, Наташа и Јешо Стевовић, Мурчо и Рамо Јуковић, Крајо Грбовић. Приредбу су организовали Јунус, Бутум и Јусуф Хасанбеговић, а испред политодела бригаде, у организовању приредбе учествовао је Мирко Милојковић.

Убрзо после покрета бригаде из Грандића, покренут је лист „Омладински борац" чију су редакцију сачињавали Мирко Милојковић, Јован Поповић, Душан Недељковић и ја. Нешто касније, покренут је и лист „Наша бригада", чију су редакцију сачињавали чланови политодела. У оба ова бригадна листа гшсано је о нашим успесима против окупатора, о успесима Црвене армије, о сарадњи домаћих издајника са окупатором и другим питањима везаним за народноослободилачку борбу. Затим, о унутрашњим питањима бригаде, као што су: борбено држање јединица и појединаца у акцијама и борбама, међусобни односи бораца. њихови односи према народу; давана су уиутства у вези са побољшањем дисциплине у јединицама. Поред тога, објављиване су цртице бораца о борбама и разним акцијама против непријатеља, о патролној и курирској служби, о раду јединица и појединаца у народу. Нас-

тојало се да такве цртице пише што већи број сарадника. Листови су умножавани на шапирографу.

Поред бригадног листа, и сваки батаљон је издавао свој лист, а чете „Џепне новине". Све је то умножавано на писаћим машинама или рукописом. Листови батаљона били су: Првог — „Златарац", Другог — „Звијезда", Четвртог — „Бојна н>ива", Петог — „Кроз борбу". Пре појаве ових листова, батаљони и чете су на одморима издавали „Зидне новине", а сада су оне издаване у насељима, где су се задржавале јединице, подешене тако да их може читати и разумети становништво насеља. У батаљонима и четама заведена је обавеза за све борце да пишу за батаљонски лист, џепне и зидне новине. Борци су се у почетку мучили, јер нису знали ни шта да пишу, ни како. Помажући се међусобно, они су успевали да боље и садржајније пишу за евоје новине.

За борце бригаде и политички актив на терену, политодел је умножавао материјал који је добијан од ЦК КПЈ и Врховног штаба. Умножавао је и други материјал, као Лењинов чланак „Револуционапна војска и револуционарна влада", брошурицу „Димитровско држање", Лењинову биографију и сл. Умножена је и збирка од 12 песама Јована Поповића, под насловом „Ласта у митраљеском гнезду". То је било издање ове збирке песама из наше народнооослободилачке борбе. Умножена је и брошурица Душана Недељковића „Горски вијенац и народнооослободилачка борба".

Радио-вести за борце бригаде и за народ редовно су умножаване, изузев за време покрета или због техшгчких сметњи пријема вести преко радиа Москве Слободне Југославије и Лондона. Ове вести је уређивао Душан Недељковић.

По батаљонима и четама одржавали су предавања чланови штаба бригаде и штабова батаљона, као и чланови политодела бригаде. Да поменем нека од тих предавања: „Побуна робова у старом веку", „О Словенима", „Француска револуција", „Наполеонови походи", „О фашизму", „Зашто се бори наша бригада у Босни?" „О револуцијама уопште", „Постанак и развитак дру-

штва", „Како је настао рад?" „О борби против домаћих издајника", „За бољи живот људи", „О равноправности народа Југославије", „Ко су наши савезници?" „Неопходно је да се у борби издржи до краја" и још друге теме из природних наука, географије и историје. Поред тога, борци су читали приповетке, песме, романе, путогшсе, заједно на састанцима или појединачно. Батаљони су имали и своје библиотеке, са пробраним књигама и брошурама, које су даване борцима на читање.

У часовима одмора борци су обавезно радили на свом идејно-политичком, просветном и олштем образовању. Такав рад оспособио је сваки батаљон наше бригаде да може сам, пред борцима и народом, одржати пригодно предавање о нашој народноослободилачкој борби и дати приредбу са рецитацијама, песмама, борбеним стилизованим играма, нацртаним карикатурама, којима су исмевани окупатор и домаћи издајници, кратким позоришштм цртицама, а приказивани су и краћи позоришни комади, као: „Хаџи Лоја", „Аналфабета", „Шаран", „Народни посланик", „Јазавац пред судом", „Медвед" од Чехова, „Младост отаца" од неког руског аутора, „Код лекара" од Јована Поповића и други.

У даљем наступању, после Трескавице, наша бригада је дејствовала преко Иван-седла на Брадину. По завршеним борбама на прузи и железничкој станици у Брадини, бригада се задржала неколико дана у околним селима. За то време одржани су зборови грађана у селима Брадини и Реповцима и у варошици Брадини. Одржане су и две приредбе за народ. Тада је из варошице Брадине ступило у нашу бригаду око 10 омладинаца и омладинки.

У Прозору смо претрпели теже губитке, а пре тога и у селу Хоматлијама од бомбардовања фашиста из авиона. И поред тога, у Прозору је одржана приредба са одабраним програмом. Батаљони су у околним селима дали више приредби и забавних вечеои. У Прозору и по селима одржавани су састанци и конференције, на којима је говорено о народноослободилачкој борби и јединству наших народа у њој. У граду и по

селима оснивани су народноослободилачки одбори, којима су борци бригаде пружали отту помоћ.

После десетак дана боравка у Прозору и околини. бригада је извршила покрет преко попаљених села Вуковско и Равно. Народ је пресретао јединице наше бригаде као своје спасиоце, после страшних злочина усташа које су починили у овим селима. Убијали су људе, жене, па и децу, бацали их живе у јаме и ту их обасипали бомбама. Становништво је било исцрпљено од глади. Борци наше бригаде су од својих резерви јела давали деци ових села, која су била изнемогла од гладовања.

Остали смо неколико дана на комуникацији између Купреса и Шуице, водећи данонoћне борбе са усташама. Батаљони су у Рилићима, Горњем и Доњем Маловану и околним селима одржавали конференције и приредбе. Становништво је пружало свестрану помоћ нашим јединицама у борби против усташа. Из Рилића је ступило у нашу бригаду неколико младића. Пред напад на непријатељску посаду у Ливну, у подножју Цинцар-планине, изведена је приредба са разноврсним бираним програмом за борце наше бригаде. После одржане приредбе, бригада је пошла да за^зме одређене положаје, са којих је пред зору учествовала у нападу на град.

После ослобођења Ливна, борци наше бригаде одржали су прве конференције са грађанима и дали за њих приредбе у селу Губеру а 5. батаљон је упућен на Динару, у помоћ далматинским партизанима, јер су италијанске трупе наступале од Сиња према Ливну. После одбијања Италијана, сусрели су се на Вагњу с 5. батаљоном и културно-уметничке групе наше бригаде са Далматинским јединицама, на чијем челу су се налазили Вице Буљан и Анте Роје. Партизански батаљон се постројио у шпалир, кроз који су прошли борци наше бригаде. На челу шпалира налазили су се музика и хор одреда. Док су борци наше бригаде пролазили кроз шпалир. хор је уз пратњу музике отпевао „Партизане наше позна цио свит". Увече је одржана заједничка приредба. Наизменично су певали и рецитовали песме далматински партизани и борци наше бригаде. После одржане

приредбе, играло се и певало целу иоћ. Далматински партизани су од наших преписивали песме и наши од њих и учили једни од других да их певају. Био је то незаборaван сусрет. Као сећање на овај сусрет, Јунус Међедовић је написао песму „Партизанско коло на Вагњу".

3. пролетерска бригада се одмарала око 15 дана у селима ЈГивањског поља: Прологу, Челебићу, Лиштанима, Рујанима и другим. Усташе су раније међу хрватским становништвом ширили чудовишне лажи о партизанима, па је оно живело у страху да ћемо га побити. Због тога су жене и старци, у првим контактима са нама. били преплашени. Батаљони наше бригаде позивали су становништво на конференције и говорили о нашој борби против окупатора, затим су давали приредбе или организовали забавне вечери поред ватри, са песмом и игром. Овим приредбама и забавним вечерима присуствовали су често крајишки и далматински партизани.

Бригада је провела до краја 1942. на простору између Јајца, Бање Луке и Гламоча. Већи део тога времена налазила се на терену Мркоњић-Града, водећи борбе са Немцима, усташама и четницима. Бригада је у тим борбама претрпела тешке губитке, а највеће између 2. и 3. октобра, када су попгаули Владимир Кнежевић Волођа, командант бригаде, Рифат Бурџовић Тршо заменик политичког комесара бригаде и Томаш Жижић, командант 4. батаљона.

Поред честих борби са непријатељем, партијска организација бригаде је пружала свестрану помоћ партијској организацији на терену. Више чланова Партије из наше бригаде одлазило је на састанке и разговоре по насељима, учествовало у раду партијских јединица на терену, на оснивачким састанцима нових јединица и на састанцима Среског комитета. Помагали су и формирање народноослободилачких одбора, присуствовали њиховим седницама и помагали им да савладају предстојеће задатке. Омладинци и омладинке из бригаде помагали су активима омладине на терену у раду са осталом омладином. Убрзо су по селима и засеоцима формирани активи Народне омладине. Омладинке из наше бригаде, поред рада са омладином, пома-

гале су и у раду са жеиама и на сћормирању организација Антифашистичког фронта жена. Уггућивале су жене и девојке по селима како да у овим ратним данима сачувају породицу и своје насеље од пегавог тифуса и других болести. Поред тогд, бригада је давала другове и другарице и за одржавање аналфабетских курсева по насељима.

Посебну улогу на масовном окупљању народа, у првом реду омладине, одиграли су батаљони наше бригаде преко састанака, конференција, зборова, приредаба, забавних вечери и редовним издавањем „Зидних новина" по насељима. Овај рад је обухватао пространу територију, јер су батаљони држали положаје на ширим теренима тадашњих срезова Мркоњић-Града, Јајца и Бање Луке. По ослобођењу Мркањић-Града, културно-просветне групе 2. пролетерске и наше бригаде одржале су заједничку приредбу у граду. Просторија у којој је одржана приредба није могла да прими све оне који су желели да јој присуствују.

Батаљони наше бригаде су отпочели на овом терену са састанцима, конференцијама и зборовима, прво по засеоцима а затим и по селима. Позивали су оне који су одбегли од кућа да се врате и наставе рад на сабирању летине. Усташе и четници су заплашили већину сељака својим терором, а и разним измишљотинама о партизанима. Збот тога су се одрасли мушкарци склањали по шумарцима око својих кућа, при наиласку партизанских јединица. После првих зборова и конференција, батаљони су организовали посебне приредбе за народ, а забавне веч&ри са омладином. Овакав контакт партизана са народом и коректан однос према њему утицао је и на оне који су се скривали око својих кућа. Почели су из шумарака да се враћају кућама. Та акција за повратак одбеглих својим кућама завршила се, углавном, до краја августа, а 28. августа одржан је код цркве у селу Медној традиционални народни сабор. Изјутра, тога дана, прота Јевстатије Караматијевић је одржао богослужење. а у својој проповеди говорио је о нашој народноослободилачкој борби против окупатора, наглашавајући да је издаја те борбе срамотан злочин према земљи и народу.

Када се народ искупио из околних села, одржан је збор у црквеној порти, на коме су говорили Чедо Друловић и Јездимир Ловић, затим је дата приредба са разноврсним програмом. После приредбе заиграло је коло у које су се ватали људи, жене и омладина, са партизанима. Весеље уз игру и песму трајало је до ноћи. На сабору је свирала музика рударске чете из 4. (краљевачког) батаљона 1. пролетерске бригаде. Од неко доба дана почели су да пристижу на сабор и они људи који су се још скривали по шумарцима. Дошла је и једна повећа група под оружјем, која је пришла партизанима. Од њих је делом формирана позадинска партизанска чета, а неколико н>их је ступило у нашу бригаду.

4. батаљон наше бригаде је од Подрашнице до Кадиних Вода приређивао забавне вечери за народ и борце. У програму, на овим вечерима, поред партизанских и народних песама, обавезно је било и по неколико шаљивих тачака као: „врабац", неки скеч, карикатура и слично. Неки батаљони су носили музичке инструменте. Тако је 5. батаљон имао хармонику, а 1. батаљон гитару. У овим батаљонима се често чула, песма, уз пратњу хармонике или гитаре и за време напорних покрета, а сваки успутни кратки одмор борци су користили да поведу коло. Др^г Тито је једне вечери, са неколико чланова Врховног штаба, посетио наш 1. батаљон у селу Јасеновим Потоцима. Културно-просветна група овог батаљона извела је пред њима пригодан програм.

На овоме терену вођено је рачуна о понашању бораца према народу. Врховни штаб је наређивао јединицама које су се налазиле на овоме терену да не предузимају гоњење оних који се скривају око својих кућа, него да својим поступцима према народу допринесу да се одбегли врате својим кућама и приступе народноослободилачкој борби. Четничко вођство је већ склопило споразум са усташама о заједничкој борби против партизана, па су радили на томе да што већи број људи увуку у своје редове. Штабови батаљона и команде чета наше бригаде упозоравали су патроле и курире, при слању на задатке, да се држе правила усвојеног пона-

шања бораца према народу. Истина, патроле и курири су понекад настојали да у појединим кућама добију и иешто за јело, па су такве у четама прозвали „пикиранти".

Својим политичким и просветно-културним радом наша бригада је допринела да се у овом крају створи повољна политичка ситуација у корист народноослободилачке борбе. Извршена је добровољна мобилизација нових бораца, како за попуну наше бригаде, тако и за формирање 7. крајишке ударне бригаде. Почетком децембра 3. пролетерска (санџачка) бригада је, у саставу 1. пролетерске дивизије, продирала у централну Босну. И поред свакодневних борби у децембру 1942. и јануару 1943. године, од Јајца до Котор-Вароша и око Бање Луке, настављен је и на овом терену политички и културно-просветни рад у народу. У Котор-Варошу основана је и дечја антифашистичка организација. Њој су додељене и просторије у којима су се деца окупљала, учила и певала партизанске песме, а борци наше бригаде причали им о борбама против Немаца, Италијана, четника и усташа. Културно-просветне групе батаљона одиграле су посебну улогу својим приредбама и забавним вечерима. Нарочито је била активна културно-просветна група 2. батаљона, која је у Котор-Варошу и околини одржала већи број приредби, предавања, разних састанака и забавних вечери. Све је ово допринело већем учешћу народа овога краја у помоћи нараоднооослободилачкој борби, а у првом реду мобилизацији нових бораца.

Када су Немци и Италијани, у другој половини јануара 1943, отпочели своју четврту офанзиву, 3. прошетерска бригада је добила наређење да се хитно пребаци на просторију Мркоњић-Град — Гламоч. Становништво Мркоњић-Града и из села овога среза дочекивало је борце наше бригаде као своју рођену децу, а посебно су масовно изашли људи, жене и деца из Подрашнице, Медне, Пецке и Јасенових Потока, носећи дарове јединицама наше бригаде. Становници појединих села тражили су „свој" батаљон, желећи да се лично поздраве са борцима који су раније боравили у њиховим

селима и да им предају поклоне. Око 20 нових бораца из ових села придружило се нашој бригади.

И у најтежим борбама са непријатељем, каква је била четврта офанзива, борци наше бригаде нису заборављали своје обавезе према народу. Тако је 5. батаљон дао приредбу за становништво у једном муслиманском селу, близу Горшег Вакуфа, после протеривања немачких трупа према Бугојну.

У даљим борбама на Неретви, на десној страни Дрине и у Санџаку, наша бригада је водила борбе заједно са осталим јединицама народноослободилачке војске. Нисмо стигли ни да предахнемо на територији Санџака, после слома четврте, а већ је отпочела пета непријатељска офанзива.

После битке на Сутјесци бригада се прикупила у Санџаку и тамо водила борбе у јесен 1943. г. Велики део Санџака био је слободна територија, на којој је деловала народноослободилачка власт — од месних одбора до Земаљског антифашистичког већа народног ослобођења Санџака. Наступили су повољни услови за несметану политичку, културно-просветну и забавну активност. Стваране су културно-просветне групе, које су стално давале приредбе. Формирана је и културно-уметничка група при Земаљском антифашистичком већу народног ослобођења Санџака, која је деловала и ван територије Санџака. Културно-просветне групе јединица 3. пролетерске бригаде иступале су тада заједно са таквим групама на терену, чиме су културно-уметнички и забавни програми добијали у квалитету.

1. мај 1944. године свечано је прослављен на ослобођеној територији Санџака. Како су пред 1. мај јединице наше бригаде, заједно са другим јединицама 37. и 3. дошизије прогониле непријатеља низ Лимску долину, тако се цео народ припремао да прослави овај празник. Уочи 1. маја омладина и пионири палили су ватре по брдима, а борци на својим положајима поздрављали овај празник рафалима и плотунима. На дан 1. маја одржане су смотре масовних организација и војних јединица, одржани су зборови, на којима су говорили одборници, представници масовних организација. чланови штабова војних јединица и борци, као и већ-

ници Земаљског антифашистичког већа народног ослобођења Санџака. Културно-просветне групе са терена и из војних јединица давале су заједно приредбе за борце и народ. Неке јединице 3. пролетерске и других бригада нису могле да прославе овај дан заједно са народом, јер су и тога дана морале да воде борбе против непријатеља.

У јесен 1944. године, 3. пролетерска бригада, заједно са 4. и 5. санџачком бригадом, водила је борбе у западној Србији и источној Босни. Њене јединице су и политички деловале у ослобођеним насељима, помагале успостављање народноослободилачке власти и формирање одбора, као и оснивање организација КПЈ и актива СКОЈ. Пружена је помоћ у оснивању културно-просветних група у градовима и селима ослобођене територије.

У ослобођеном Сарајеву, почетком априла 1954. године, група 37. ударне дивизије, у чијем се саставу налазила и 3. пролетерска бригада, дала је приредбу у Народном позоришту. Својим програмом борци су одушевили посетиоце, који су испунили позориште до последњег места. Било је то велико признање рада нашим борцима и на овом сектору њихове делатности.

Мирко ЋУКОВИЋ

РАЗВОЈ САНИТЕТСКЕ СЛУЖБЕ У У БРИГАДИ

Формација 3. пролетерске бригаде предвиђала је организацију санитетске службе према упутствима Санитетског одсека Врховног штаба НОВЈ и ПОЈ, каква је већ била остварена у раније формираним пролетерским бригадама.

Приликом формирања наше 3. пролетерске санџачке бригаде било је око 50 девојака-бораца у санитетској служби. Мања група ових девојака, будућих болничарки, већ је имала извесна знања о пружању прве помоћи, која су стекле у кратким курсевима у одредима или практичним радом у нашим првим партизанским болницама. Остале девојке требало је да се тек обучавају.

За првог референта санитета 3. санџачке пролетерске бригаде постављен је др Дејан Поповић.

Десетодневни одмор бригаде у рејону Ћурева, др Дејан је искористио да обиђе батаљоне у којима је било најмање обученог санитетског кадра и да одржи кратке санитетске курсеве. Тако је бригада добила подучен кадар, бар у најосновнијим питањима ратног санитета.

У условима марша и непрекидних борби, знање нашег санитетског кадра се употпуњавало и он је из дана у дан постајао практичнији и увежбанији.

Још док је бригада чекала на покрет у Ћуреву, у бригадном санитету су извршене неке персоналне промене. Он је остао у бригади, до септембра 1942. па је на његово место постављен др Радош Вилотијевић.

Бригадни санитет је одмах предузео мере за развијање обавештајно-епидемиолошке службе на терену кроз који је бригада требало да прође и у свим значајнијим приликама издавана су штабовима батаљона и њиховим референтима санитета упутства о противепидемиолошким мерама. Оне су у нашим јединицама безрезервно спровођене, те захваљујући томе наша бригада није имала већих тешкоћа са заразним болестима. Бригадни санитет је, такође, неуморно инсистирао на принципима указивања прве помоћи, методима заустављања крварења, асептичког рада, и мобилизације фрактура, начинима транспорта рањеника и другом. Оваква упутства била су нека врста дописне санитетске школе и на основу њих су наше болничарке обавештавале цео борачки састав о потреби спровођења одређених хигијенских мера и предочавале опасности које могу проистећи од њиховог несхватања и непоштовања. Осим тога, непосредни контакти при обиласку јединица, са вишим санитетским органима (референтима), као и упућивање болничарки у санитетске установе на привремени рад или курсеве, допринели су стручном уздизању нашег санитетског кадра.

Нарочито повољни услови за стручно уздизање створени су крајем 1942. године, када је наша бригада остала дуже на терену Мркоњић-Града. Тада је било могуће да се из појединих батаљона издвоје и упуте на стручно усавршавање другарице које до тада нису имале прилике да похађају неки потпунији санитетски курс.

Посао око основног обучавања и усавршавања никада се није могао завршити. Бригада се обнављала новим борцима, а са попунама је долазио и већи број девојака. Већи број девојака је дошао из Далмације. Референти санитета у батаљонима били су тада већ верзирани у своме послу, па су и сами могли одржавати почетне санитетске курсеве и уводити у посао нове болничарке.

Најважнији задаци санитетских радника били су: извлачење рањеника са положаја, благовремено и добро указивање прве помоћи, осигурање медицинског транспорта и евакуација. Не мање важан задатак је био

одржаван»е личне и опште хигијене и осталих противепидемијских мера: асанација бивака, контрола хране, преглед воде, прање вођа, раскужавање одела итд. То су били устаљени облици противепидемијских мера. Штаб бригаде и штабови батаљона су својим ангажовањем на спровођењу ових мера подизали углед и значај ових мера код борачког састава. а тиме и ауторитет санитетског кадра. Захваљујући свим овим чињеницама, нашим батаљонима је успевало да избегну бројна ендемијска и епидемијска жаришта тифуса, дизентерије, сифилиса и других, поред којих и кроз која су једошице морале проћи на дугим маршевима.

Санитетски радници су радили у веома тешким условима. Обезбеђење рањеника у условима сталног окружења и нестабилности ослобођених подручја захтевало је одвајање великог броја људи за тај, у неку руку, у рату пасивни посао, а залечивање повреда у сталним покретима ишло је споро. Велика оскудица у санитетском материјалу изискивала је увећавање наших напора око прања и стерилисања већ употребљене газе, завоја и друтих материјала, за поновну употребу. И на састанцима и одморима болничарке су се напрезале до максимума: организовале су прање веша. парење одела и стерилизовале санитетски материјал у својим малим стерилизаторима, израђеним од војничких порција.

Често смо ми болничарке морале бити и апотекари. Справљале смо саме Флемниксов раствор и маст за шугу, а имале смо и рецепт за справљање сапуна. Прокувавањем храстове коре добијале смо танинске растворе којима су борци прали ноге да би очврснули кожу стопала за дуге и напорне маршеве.

Прихватајући са задовољством сваки посао који је могао да допринесе очувању и подизању борбене готовости борачког састава, наше болничарке су и поред недовољних школских квалификација, успевале да у свим приликама буду ефикасне санитетлије.

Дајући све од себе и на послу и на свом стручном, политјгчком и војном уздизању, наш санитетски кадар се до те мере оспособио да је из својих редова могао издвојити довољан број санитетских руководилаца за новоформиране бригаде 37. НОУ дивизије.

У последњим годинама рата осетно је побољшан квалитет санитетског кадра наше бригаде, ступањем у НОВЈ извесног броја лекара са ослобођених територија, као и неколико лекара из италијанске војске, који су били заробљени или дошли после капитулације Италије. Поправило се стање и у санитетском материјалу. Санитетска слагалишта италијанске војске била су пуна, а стизале су и пошиљке санитетског материјала од савезника.

Али и у овим новим условима, задаци санитетске службе остали су врло одговорни и тешки. Иако се патна срећа сигурно окренула савезницима, на нашим фронтовима непријатељ је вршио велики притисак и још увек предузимао систематске акције да би уништио нашу војску. Водили смо огорчене борбе и имали знатне губитке, а тиме су задаци санитета постајали већи. Пред силовитим налетом непријатеља од Рашке и Ппијепоља у шестој офанзиви, наше јединице су се морале повући из гарнизона, а због губљења већине комуникација рањеници су морали да се евакуишу и спасавају стрмим козјим стазама тешко проходних санџачких и црногорских врлети. Успон уз Ђавоље лази, затим уз Сињајевину, по снегу у коме су пропадали и људи и коњи, био је крајње исцрпљујућ. Најтеже рањенике није било могуће транспортовати путем, па смо их морали, уз слабију војничку и санитетску заштиту, да оставимо у на брзину изграђеиој колиби, дубоко у шуми, на Подборови. Посебна срећа је послужила ове рањенике, јер су из овог склоништа брзо стигли у партизанске болнице у Италији, а касније се срећно вратили у домовину излечени и здрави.

Тако се изграђивао и борио наш санитет.

Иако без официјелних школских припрема, не ретко и без основног образовања, али са смислом за брзо савлађивање материјом од практичне користи и значаја. наш санитет је био ефикасан ратни санитет.

Др *Добринка МИРКОВИЋ*

ПИВО КАРАМАТИЈЕВИЋ

Као што брзе планинске реке у његовом крају не привлаче питомином и ширином обала него продорношћу и кристалном бистрином воде, тако слике Пива Караматијевића не привлаче својим димензијама, него доживљајем и осећатем, дубоким коренима везаним за Санџак, раштпканим кућидама по планинским селима, голим беспутним странама, сеоским ораницама, љутим мећавама, ликовима озбиљних кршних горштака — уметнику за срце прираслих тамних итга, камењара, пропланака и врлети. Ангажован од^век за све што је хуманистичко, његов предратни п^т има снажан печат напредних схватања и идеја социјалне уметности. Он је својим радом успео да сликарству пре рата да прилог новом садржином.

Угледати свет у дубокој провинцији, учити у оним уметничким школама и од оних људи од којих се не може много научити, службовати као наставник цртања у Санџаку и Македонији па избити у први ред уметника графике целе једне генерације, то могу само људи снажне индивидуалности и истинског дара. Има уметника који се нагло не мењају, али се стално обнављају и о којима се често не пише, али се дуго гледају и у души људској остају. Такав је уметник и човек Пиво Караматијевић, чији цртежи, скице и графике показују исту ону ненаметљивост, пажњу и сконцентрисаност какав је био и сам уметник који их је радио. Свака његова ликовна реч је на месту. Његов боравак пре рата у Пљевљима, Новом Пазару, Ужицу, Пријепољу, Скопљу обележен је низом самосталних изложби, са

тематиком из Санџака, о мукотрпном животу сељака, који злохудно зарађују свој насушни хлеб.

У делима из предратног периода, Пиво Караматијевић даје трагедију једног краја који у себи садржи део удеса несрећних историјских прилика. Санџак, на тромеђи Србије, Босне и Црне Горе, у коме су се вековима укрштали интереси завојевача, Турске и Аустро-Угарске, православља и исламства, није имао услове да се развија у економско-друштвеном погледу као други крајеви земл>е. У тим и таквим приликама, где су немаштине и оскудице били увек верни пратиоци човека, формирао се посебан менталитет мукотрпног, угњетеног и скромног човека. Пиво је у мапама „Стварност у стварности — мотиви из Санџака" (цртеж из 1933.) и „Земља" (1938.) дао атмосферу овога краја, визију једног тешког живота, у коме се гладан и измучен сељак бори са својом хранитељком земљом, са горчином и самотношћу.

У делима насталим за време револуције и у данима после ослобођења, Пиво Караматијевић је мајсторском реализацијом у збиркама „Цртежи Пива Караматијевића" (1947.), „Сутјеска" (мапа, цртежи и графике 1952), као и у многобројним скицама и акварелима дао уметнички доживљену драму. Ликовна се мисао развија и расте, да достигне врхунац у ликовима ратних другова, партизана и партизанки, рањеника, тифусара, напаћених жена-мајки и деце у збеговима, бораца на кратком предаху, незаборавних курира, ратних сапутника — партизанских брдских коњића, мртвих стража и мртвих јунака, бораца и предводника револуције. Уметник јасног, сигурног, прецизног израза и бујног темперамента, револуционар који живи кроз револуцију и за револуцију — Пиво Караматијевић је остварио импресивну слику борбе и страдања.

За нас остаје незаборавна мапа цртежа и граЛике „Сутјеска". Дубоко је потресна, интимно доживљена, визуелна у поетској транспонацији. То је песма љубави према земљи на којој се појединац не одваја од опште драмске приче о врлетним и беспутним кањонима, о стравично-хучној Сутјесци, у чијем се кориту њишу костури. Веза између аутора и теме је присна,

схватљива, лично доживљена. Пета офанзива, та грозница непроспаваних дана и ноћи, стрељачких стројева изложених бесу фашиста, та позорница покоља и свирепе маније уништавања, непокапаних лешева и незадрживих јуриша — оставила је у уметнику-борцу снажну, узбуђ^јућу, врелу, искрену, племениту, искричаву исповест. То је исповест о једном специфичном начину ратовања. У мапи „Сутјеска" упечатљиво, сугестивно и болно је сећање на насилна умирања, на костуре зарасле у планинску траву. Пиво Караматијевић је стварао најаутентичније у вихору ратних доживљаја. Мапа „Сутјеска" је истовремено његов најпотпунији ликовни израз, сложен у противуречен као и читав живот уметников. Прерано сазрело горко искуство Пива Караматијевића оставило нам је слику генерације која се сукобила са суоовом стварношћу. То је поезија доживљавања, као што је случај и са сличним делима Ђорђа Андрејевића Куна, Бранка Шотре, Исмета Мујезиновића, Ђуре Тиљка. Божидара Јакца, Воје Димитријевића и свих оних уметника који нису одвајали уметност од живота.

Револуцију, Пиво Караматијевић прихвата пуним срцем, као епопеју легендарних битака и јунака, као песму у којој се за слободу живи и мре, као незаборавне колоне у данима тегобних маршева, обруча, пробоја и ј\'оиша, у којима учествује сав народ и војска. жртвујући све. Живи на његовим платнима дијалог наших планина са човеком. Препознајемо у њима снажне горштачке гласове и мелодије које говоре истину о најславнијим страницама наше историје. У његовим ћемо делима осетити звук наших борби и чути поруке партизанских команданата и комесара. Опседнут потребом да нам забележи све, он дочарава атмосферу револуције кроз пространу панораму. Она је изречена етрасно, бунтовно, отворено.

У слободној земљи непрекидно ради, остајући веран начелима револуције, желећи да кроз своја дела сачува генерацијама истину о револуцији, о изградњи социјализма и о напорима човека социјалистичке Југославије. После рата бавио се, поред педагошког и друштвено-политичким радом. Изабран је за наставника

слободног цртања на Архитектонском факултету *у* Београду, а касније за редовног ггрофесора. Био је на разним дужностима у Савезу бораца народноослободилачког рата, Савезу комуниста, Удружењу ликовних уметника Србије и на факултету.

Пивовом талентованом руком сликани су не само страдања и патње већ и визија будућности. Остале су забележене и две изложбе у току народноослободилачке борбе — изложба Ужичког плаката из 1941. године, на којој су учествовали Бора Барух и Јурица Рибар, и изложба антифашистичког плаката 1942. године, у селу Грандићима, импровизована на стаблима дрвећа. Ову другу отворио је књижевник Јован Поповић, а учествовали су, са Пивом и сликари Војо Димитријевић и Исмет Мујезиновић. Музеји и уметничке галерије чувају данас, као ретку драгоценост, око 60 цртежа и графика Пива Караматијевића, насталих од 1941. до 1945. године.

Трећа пролетерска санџачка бригада може бити поносна што је њеним дугим борбеним путевима ишао Пиво Караматијевић, борац и уметник.

Даница РОСИЋ

ЧИКА МАШО

Маријан Булатовић — чика Машо, вечити је био путник са торбом о рамену и са више капа у њој, како је где која била потребна. Из села Лозна, које се налази између Бијелог Поља и Ивангграда, као чобанчић, најамник, побегао је у слободну Србију, где је како је причао, радио са Димитријем Туцовићем, Тришом Кацлеровићем и другим руководиоцима радничког покрета.

У Француској је био више од 20 година. Био је у Легији странаца у Алжиру и Мароку и отуда дезертирао и некако, ко би знао како, опет се вратио у Француску. Добро је говорио француски, али није знао да пише ни српски. Једном ми рече: „Зашто ја не бих предавао француски деци у школи, кад знам боље но ови професори и учитељи".

Године 1938. прешао је у Југославију, стигао у Санџак, затим негде испод Бијелог Поља прегазио Лим и дошао у своје родно село Лозну, где га нико није познао, нити шта знао о њему. Одатле је љут отишао у Београд, а шта је тамо радио нико не зна.

У 3. пролетерску бригаду дошао је са партизанима из Србије после прве немачке офанзиве и с њом прошао све године рата. Кретао се са комором, чувао добро бригадни провијант, мртви и живи, замерао старим родољубима што су ишли са бригадном колонијом и са штабом, тражио од њих да чувају говеда, иако је то био његов задатак. Није подносио беспосличење, па је замерао и старешинама. Родољубе је звао драгољуби. Радиност је била једна од његових врлина, а он врлине

није истицао. Носио је пушку, али ју је ретко употребио. Није волео да види другарице наоружане. Због тога га је прота Караматијевић једном приликом изгрдио на пасја кола.

— Ешеку један и пезевенк, тамо ти. Оне јуришају на бункере, превијају рањенике, а ти шта радиш? Држиш се казана и кобилина репа!

После рата посећивао ме је у Титограду код куће и у позоришту. Једном приликом није хтео да остави штап и капу у гардероби, па сам му их отео и оставио у канцеларији управе. После представе, рече ми, да сви чују: „И ти си се погосподио. У рату си без ичега правио добро позориште, а сад имаш велику кућу, много људи, а ништа ти ствари не ваљају".

Чика Машо је често испитивао и истраживао откуда и како су настала имена појединих села и градова кроз које смо пролазили. Идемо тако ноћу Гламочким пољем. Цеста излокана од тенкова. Шиљасто камење штрчи увис и боде. Сан све опхрвао. Правимо осмице при ходу, као да смо пијани. У праскозопте чујемо песму, у два гласа. Весела, борбена песма. У сусрет нам наилази колона свечано одевене омладине. Питамо за прво село. Одговара нам више гласова одједном. „Пердуово". Чика Машо пита: „Како веле?" „Перд ... прд ... Пердуово", чика Машо рекох правећи се да нисам добро чуо, нашто он добаци: „Виђи ти — Пердуово. Ти си био школац, учио си француски. Мора да је Наполионе допро довде. Пердуово му дође од Љранцуских речи „перди ај" — изгубљено јаје. То се нашки не може изговорити".

Како сам ја као глумац радио са борцима на приредбама и другим културно-уметничким пословима, он се често одушевљавао брзииом припоема. „Ово могу само партизани. Из ништа овако брзо и добро направити тиатор. То му, по нашки, дође позориште. Ја сам у Паризу гледао позориште у Сари Бернар. То је кућа! Само они дуго раде док припреме једно позориште".

После рата, навикнут на номадски живот, није ни тражио да се запосли. Из Београда је отишао у Бијело Поље. Како се ни тамо није скрасио, отишао је у Титоград, где је добио пензију и инвалиду. Опет је почело

његово путешествије по Југославији, али се стално враћао у Титоград, ваљда због шегове угодне климе. Сваке године од пролећа до касне јесени он је на путу, пешке, возом, аутобусом. Из онога што сам понекад чуо од њега, могло би се закључити да је био и у другим земљама, јер је знао доста речи из доста језика. Бугарску је називао Карабогданска, а Румунију Каравлашка.

Једном приликом упознао сам га са једним Пољаком. Он је том приликом изговорио неколико реченица на пољском, што је мога пријатеља изненадило. На крају се обратио пољаку: „Друже Пољаче, знаш ли која су два човека највећа у историји?" Кад овај рече да не зна, Маријан тресну као из топа: „Клемансо и његов покојни слуга Пилсуцки". Сви смо се насмејали.

Покојног Душана Ивовића волео је и ценио у рату, али кад му у Титограду неком приликом није дао из неког магацина да понесе све што је желео, од тада га није трпео. Кад је Душаново тело било изложено у Дому армије у Титограду, поклонио се његовом одру, прекрстио се и додао: „Добар је био, покој му души, али велика цицнја".

Становао је у самачкој лошој соби, али је био врло чист и уредан. Имао је више капа, од српске шубаре и шајкаче до шиптарског кечета, качкета и сомбрера. Капе је мењао како је кад желео да кога пецне.

У своје родно село није ишао. Био је љут на своје што су га, кад се вратио, лоше дочекали. Али Лозну и евоје имање никако није могао да заборави. Једанпут је написао молбу: „Народном одбору од девет општина, Бијело Поље", у којој је тражио да му се дозволи да подигне споменик палим борцима НО рата из Лозне и то на раскршћу путева Бијело Поље — Лозна.

Од општине у Титограду тражио је да му се додели стан . . . Чика Маријан је истицао да живи пролетерски. Волео је све другове из рата и радо се с њима шалио. Представљао се свима: „Маријан Булатовић, бивши радник".

ЈунЈ/с *МЕЂЕДОВИЋ*

БОРБА НА САМАРИМА

Када је 12. јануара 1945. коначно ослобођен Санџак од непријатеља, 3. пролетерска санџачка бригада је кренула у правцу Дрине и Сарајева, водећи успут тешке борбе са Немцима, и усташама. Једна од таквих била је и на брду Самари близу Горажда, где су стајали ровови још из првог светског рата. Правила их је црногорска војска, када је на свом терену тукла Аустријанце. Немци су сада искористили ове ровове, утврдили их и у њима се добро забарикадирали. Како је у рововима било неколико стотина немачких војника, за напад на њих морала су се ангажовати два батаљона наше 3. бригаде (Први и Други).

Напад је извршен ноћу 23/24. јануара. Примицали смо се рововима у стрељачком строју, кроз ретко растиње. Снег још није био окопнео и у хладној ноћи ухватила се покорица. Под ногама нам је шкрипало. То нас је одало и Немци су из даљине почели да туку митраљезима. Ми нисмо одговарали. Требало је да митраљесци својом ватром захптите бомбаше, тако да се они примакну рововима и убаце у њих бомбе. Бомбе су бачене, али ниједна није упала у бункере. Претила је опасност да напад не успе, јер бомбаши нису имали више бомби. Командант батаљона Драгојло Шпајак, очигледно љут што се непријатељски бункери још држе, пошао је од борца до борца да сакупља бомбе. Рече нам да ће се сам примаћи најистакнутијем рову и покушати да га ликвидира. Нисмо, наравно то могли дозволити. Пошто 3. чета 2. батаљона није те ноћи имала командира, његов заменик Никица Ашанин и ја

одлучисмо да сами покушамо. Пошао је и мој заменик Милун Секулић. Наредили смо чети да митраљезима привлачи пажњу непријатеља док се ми примакнемо бункеру са друге стране. Узесмо са собом и Ћазима Садиковића са „шарцем", а он ускоро нагази на мину, што откри наше кретање. Најтеже је што је Ћазим био рањен. Немци су почели да бацају бомбе у нашем правцу, али су нас оне прелетале и падале испод нас. Прелетали су нас и расћали митраљеза. Тако смо успели да се примакнемо бункеру и бацимо неколико бомби. Иако рањен, Ћазим је са „шарцем" тукао ров непрекидним рафалима и није дозволио Немцима да организовано дејствују. У међувремену, нека од наших бомби улете у бункер и експлодира унутра. Ускоро смо приметили да се бункер уљутао. Кад смо изашли на брдо, нашли смо неколицину мртвих Немаца.

Нама је те ноћи погинуо помоћник комесара чете Јевто Цвијетић.

Никола РАИЛИЋ

ПИЈАНИ НА ПОЛОЖАЈУ

Повлачење Немаца из Санџака у јануару 1945. вршено је ужурбано, поготово после ослобођења Пријепоља. У току повлачења вођене су огорчене борбе са немачким заштитницама. Ситуација је за Немце из дана у дан бивала све тежа.

Јединице 37. дивизије предузеле су гоњење непријатеља у правцу Дрине. 3. пролетерска санџачка бригада добила је правац Јабука — Пљевља, Бољанићи — Горажде, продуживши касније у правцу Сарајева. Ја сам у то време припадао 3. чети 3. батаљона. Наш батаљон је запосео место Самари и сместио се у планинске куће. Био је месец јануар, снег велики и доста хладно. Ту смо се мало одморили, вршећи извиђања и обезбеђења.

Крајем јануара 1945. добио сам задатак да пођем са својим водом на положај близу Дрине, испред Устипраче, да сменим са положаја 3. вод наше чете. Смењивали смо се чешће због велике хладноће, јер се морало чувати људство од мраза.

Када смо дошли на положај, распоредио сам људство, одредио места за митраљеска гнезда и упознао десетаре са задатком. Одредио сам места где да се постави противтенковска пушка, која је тога дана била придодата моме воду. Дан је био врло хладан. Било је повремено густе магле, па се није стално имао чист преглед правца који је требало осматрати. Када би се магла повукла, угледали бисмо Дрину плаву и бистру, како се пробија кроз кршевите кањоне, а поред ње. кроз уске тунеле, вијуга пруга уског колосека.

Било је рано јутро. Како је дан одмицао, а непријатељ се није примећивао, нити је воз пролазио (истини за вољу није се ни очекивало неко изненађење од непријатеља с обзиром на положај на коме смо се налазили), код бораца је попустила опрезност и људство се окуттило код ватре коју смо наложили. Неко у једном

тренутку рече да се у близини наше коте налази мали шљивак и у гвему сакривена каца пуна шљива, припремљена за печење ракије. Један по један борац губио се од ватре и одлазио према каци. Мало касније, скоро цео вод се понапијао — борци се расположили тако да нису личили на борце који држе војнички положај. Ко год је имао чутурицу, била је пуна ракије.

Скоро је пало вече кад је наишао воз са Немцима. Другови онако „под гасом" отворише ватру. Даљина није велика, само нас је одвајала Дрина. Немци одмах одговорише из „жишкара". Вод стаде да се повлачи без реда. Ранише нам 6 другова, међу којима сам и ја био. Они се без одобрења повукоше, а ја остадох рањен.

Када су Немци отворили ватру на нас, одмах је био уђуткан наш митраљез на левом крилу. Пошао сам да видим шта је било. Схватио сам да се митраљезац повукао. У том тренутку ранише ме у леву ногу. Нисам то осетио, већ сам онако усплахирен помислио: зашто и ПТ-пушка не дејствује! Пошао сам у том правцу. Немци ме приметише. Осетих да зрна почеше падати у непосредној близини. Легао сам у заклон, али је терен низбрдан и тешко сам се могао заклонити. Једно зрно „жршжара" пало је близу мојих ногу и четири парчета су ме ударила у десно стопало и скоро цело ми разнело. У томе се спусти мрак. Видим да никот нема близу мене. Покушао сам да устанем, али тешко иде. Ипак сам се уз помоћ пунпсе подигао и поптао у правтг где је првобитно била наложена ватра. Теоен кршевит, врло стрм, снег велики и тешко сам се кретао. У једном тренутку ударило ме је зрно опет у десну ногу. Стекао сам утисак да сам стално био на нишану и чим би се кренуо са места, гађали су ме. Рањен у обе ноге, успео сам да допузам до коте где су се веселили војници опијени од џибре. Кад сам стигао, нашао сам неколико другова који ми рекоше да има још рањених.

Пошто нисам могао да се више крећем, однели су ме у кућу где је био смештен батаљон, а одатле сам ујутру пребачен за Чајниче, у санитетско прихватилиште. Командант батаљона је те ноћи био изузетно љут и из свег гласа нас грдио што смо се опили.

Влајко ВЕРУОВИЋ

ОСТАО У КОМОРИ

У току борби за ослобођење Сарајева, 4. батаљон је кренуо из села Подроманије у правцу Црвених стијена, да би се одатле протерала група Немаца. Пут је водио кроз густу јелову шуму. Стаза уска, а около ње, овде-онде, крпе снега. Тек што смо изашли из шуме дочека нас ватра. Колона се за час разви у стрелце, али Немци побегоше према својим положајима. Прогонећи их, једна наша десетина набаса на старијег сељака са четничком пгубаром на глави. Био је са Немцима на положају, али није успео да побегне. Сав је исцепан и умазаног одела. На шубари нема четничког знака, а капа прљава и огуљена као да је била близу ватре, па пламен местимично огулио кожу. На ногама ципеле без једне потпетице, ваљда му отпала кад је бежао преко камењара.

Четник се уплашио и цвокоће зубима. Језик му се завезао, па у први мах ни реч не може да изусти. Десетар га доведе пред команданта батаљона Милана Перуничића да га испита ко је и одакле је. ,,Шта ћеш тако стар међу Немце?", пита га командант. Чича стаде да се куне свим свецима, којих се тренутно могао сетити, да је присилно мобилисан. „Не бих никада добровољно ни у какву војску на свету отишао", каже он додајући да му је доста војевања било 1914. године у аустроугарској војсци. Показује старо одело, исцепано и крпљено. Иако га то нико не пита, на сва уста се куне да у четницима није имао никаквог чина. „Ко би мени оваквоме дао да командујем војском?", увера-

вао је себе и нас. Кад му се учинило да му је командант поверовао, стаде молити да га пусти кући.

Командант му рече да му овог пута нећемо ништа учинити, иако смо га ухватили. Али нека се држи ако га други пут с њима нађемо у борби. И пусти га да иде кући.

Чича се захвали, али замоли команданта да му да потврду, како га нека друга наша јединица не би дирала. Друт Перуничић извади блок из џепа и оловком написа на парчету хартије потврду. Пружи је сељаку и рече: „Ево ти чича, и носи те ђаво". Сељак погледа потврду, загледа хартију са обе стране и стаде да врти главом. Врати је команданту. „Молим вас да ми на потврду ставите мур, јер без њега не вреди", рече сељак и додаде: „Знам ја од пре рата да ниједна потврда не вреди без мура".

Командант хтеде да се насмеје, али се уздржа. Рече сељаку да је мур остао у комори и да ће ова партизанска потврда вредети и без њега. „Неће, свеца ми", каже сељак. Командант поново извади оловку из џепа и на доњем делу потврде направи круг. У средини круга изукрпгга неколико цртица и тачкице па пружи потврду сељаку. „Ево ти и мур", рече му.

Сељак погледа потврду, захвали се и задовољно оде кући.

Раде ЂАЧИЋ

У НЕПРИЈАТЕЉСКОЈ ПОЗАДИНИ

Док смо 27. марта припремали напад за ослобођење Сарајева, наш 5. батаљон налазио се у рејону Пала. Пред нама су била минска и жичана поља, изукрштана рововима. Непријатељ је био јако утврђен. Нисмо познавали његову снагу и распоред, а то нам је било н^жно.

Оперативни официр батаљона Миленко Гомиланови ћ добио је задатак да покуша сазнати нешто више о непријатељу. Одабрао је групу бораца и сви су се наоружали аутоматима и бомбама. Пошли су на задатак у први сумрак.

Вешти борци пронашли су место кроз које ће проћи а да их Немци не примете, да уједно избегну и мине и жице. И наједном су се нашли у позадини непријатеља. Целу ноћ су испитивали, осматрали положаје и процењивали распоред утврђења, ровова, жица и минских поља. У томе их је затекло јутро. Натраг се више није могло.

Изабрали су једну шумицу, веома близу непријатеља. Он се није надао да би неко могао бити толико дрзак и заћи му, тако рећи, иза самих леђа. Зато Немци нису ни обраћали пажњу на ту шумицу. Борци су у њој прележали цео дан.

А кад је опет пала ноћ, Гомилановић је одлучио да се претходно још једном осмотре непријатељски положаји и да се нападну приликом прелаза. Требало је напасти стражу испред бункера. Борци су се пузањем примакли стражарском месту и све до пола ноћи, из

непосредне близине, осматрали утврђења. Пратили су чак и како се смењују страже. А кад је прошла поноћ, приметили су да стражар дрема. Одмах је дат знак за напад. Један рафал птзесекао је стражара. У међувремену, бомбе су већ убачене кроз отворе бункера. Тек кад је покупљено оружје убијених Немапа, група се упутила штабу батаљона.

Штаб је од групе добио детаљан извештај о распореду непријатељских утврђења.

Сутрадан настављене су борбе за ослобођење Сарајева, а већ 6. априла били смо у Сарајеву.

Вукола МОРЧАНИН

СТИПИЦА ЈЕ ОРГАНИЗОВАО ПРЕЛАЗАК

Под притиском јаких непријатељских снага, крајем априла 1944. године, стигли смо у село Доњу Добриловину, прибијено уз леву обалу реке Таре. Одмах смо кренули уз кршевиту стрмину, ка планини Сињајевини. Пут нас је водио козјом стазом. Свуда около је крш из кога је ту и тамо штрчало неко дрво. Све се то наднело над Таром, као да ће се сваког тренутка у њу сручити. Снег је све дубљи што се више уз стршшу пењемо. Негде на пола пута наиђосмо на колону рањеника који су лежали на снегу, застали да се одморе. Наша колона је такође застала.

Тек што смо мало предахнули, стигао је курир са наређењем да се одмах вратимо у Доњу Добриловину. То наређење нас је обрадовало самим тим што се одустаје од тако тешког пута, а још више што ћемо се вратити преко Таое у Санџак! Помисао на такав обрт веселила нас је све. Знали смо да је река у то време непролазна, јер на њој нема моста, да предстоје жестоке борбе. „Сигурно предстоје наши противудари", тумачимо наређење за повратак. У таквом расположењу стигли смо опет у Доњу Добриловину, где је моја чета смештена по кућама. Ускоро смо сазнали да се заиста припрема наш противудар и ми смо добили одређен задатак, да нападамо четнике преко Таре.

Пред једном кућом срео сам човека који ми се на први поглед учини познат. Сетио сам се ко је он тек кад смо се добро изљубили; био је то Стшшца Жуљевић, са којим сам пре рата заједно радио на градњи цеста и сечи шума. Заједно смо возили и балване низ

Тару. Он је био родом из Босне, али је у наш крај дошао трбухом за крухом. Били смо добри другови.

Застадох један тренутак и упитах се: откуд Стипица овде у Добриловини? Док смо ми били у Босни, овде су четници царовали. Да није случајно он н>ихов човек?! Да можда није остао у селу да би прикупљао податке о нашим снагама?! Такве мисли су ми се стале врзмати по глави због тога што се са Стипицом нисам видео од почетка рата.

Реших се да са старим познаником поразговарам. Исгоггивао сам га о свему и сам му причао о себи. Он је одмах отворио срце. Моје сумн>е брзо су ишчезле. Стипица је већ био оболео. Четници су га малтретирали и хапсили. Наш разговор се отегао и у једном тренутку упитах овог искусног сплавара да ли би се могла Тара прећи на неки начин. Он климну главом и рече:

— Како да не, дај ми десет људи и ја ћу ти створити средство за прелазак преко реке.

Стипица се сетио да низводно, на месту Крчије и сада стоје велики челични конопци којима смо пред рат вукли балване.

— Зваћемо Илију Ровчанина с друге стране Таре — настави Стипица свој план — и ако га добијемо, пребацићемо челичну ужад преко воде. На тај начин може се река савладати.

Мени се Стипичина идеја свидела. Са друговима из команде чете одмах сам се договорио да известимо штаб батаљона, који је прихватио тај план. Хитно смо сакупили неколико сељака који су са Стипицом кренули низ реку у потрази за ужадима. Стипица ми је рекао да су му потребна четири сата док оде до Крчија и врати се са ужадима. То време ми је протицало врло споро. Био сам нестрпљив. Стално сам се питао — хоћемо ли успети. Река је просто беснела. Носила је дрвеће изваљено негде у подножју Бјеласице или Сињајевине, носила балване. С њима се поигравала као с играчкама. Бацала их је са обале на обалу, са стене на стену. Клисура је прихватала ехо ове ломљаве, тако да је читава котлина јечала од буке помахниталих таласа.

Зар преко такве реке прећи на једном челичном ужету? Шта ће рећи они борци који не знају пливати? Неко примети да је овде свеједно бити одличан или слаб пливач. Ако би уже попустило онај ко би у реку пао не би се могао спасити пливачком вештином. Река би га за трен ока прогутала.

Прођоше четири сата и Стипица се врати са сељацима. Донели су челично уже дугачко око 60 метара и доста кованих ексера којима се уже држи за шлипере. Све смо то довукли на реку испред Бјелојевина, на месту обраслом густим дрвећем, па је подсећало на прашуму. Стипица је позвао Илију Ровчанина да дође на реку. Рекао му је да понесе конопац исплетен од кострети. Илија се ускоро појави на супротној обали. Рекли смо му да потражи згодно место на коме би се уже могло пребацити преко реке. Тара понегде није била шира од 30 метара, док су се стене клисуре дизале скоро вертикално увис. Илија је одабрао место. Завезао је два конопца један за други и онда нам добацио један крај. Ми смо конопац завезали за челично уже. Илија је с друге стране почео да вуче конопац, а са њим и челично уже. Ишло је лако док уже није дохватило воду. А тада су таласи почели да вуку уже низ воду, тако да је Илија једва могао да држи конопац. Морао се попети на једно дрво, стати на његове гране и тако са висине вући конопац и уже. Успео је најзад. Један крај челичног ужета нашао се на другој обали Таре. Илија га је омотао око дрвета уз које се био попео, а да би се уже чвршће држало, још га је и приковао уз стабло.

На нашој страни није било дебелог дрвећа уз реку, за које бисмо завезали уже. Због тога смо га омотали око једне стене, високе можда пуна три метра. Срећом, није била дебела те смо уже могли да омотамо. На његов задњи крај набацали смо читаву гомилу камења. Уже смо добро затегли. Оно је на нашој страни било изнад воде неколико метара, а на супротној је падало наниже. Стипица је начинио округлу алку и навукао је на уже. Алка је попут чекрка могла да клизи низ уже. И кад је све то било готово, поставило се питање како да се борци пребацују? Неки су предлагали да се ноге пребаце преко ужета и да се седећи на њему пуже

до друте обале. Други су мислили да је боље ако се рукама ухвати уже, а ноге да висе у зраку, па да се на мишицама прелази река. Ни један ни други предлог није се могао прихватити. У првом случају борци нису могли преко целе реке седети на ужету. У другом, реку би прешли само они који су имали снажне мишице. А колико ће се н>их подавити у мутној води чак и ако уже буде чврсто стајало?

Стипица је предложио да се кроз алку провуку конопци од којих ће се направити провизорно седало помоћу четири петље од конопца. Борац седне на конопац, једна петља му дође спреда, друта позади, док су трећа и четврта са стране. Све се четири петље онда саставе изнад главе. Оне су привезане за алку на челичном ужету. За алку је привезан конопац, чији један крај вуче Илија Ровчанин на једну, а други ми на другу обалу реке. Кад се борац са оружјем овако увеже, Илија повуче конопац. Алка стане да клизи низ Челично уже. Кад се тако један борац пребаци на другу обалу, ми повучемо алку назад, да би се други на исти начин пребацио. И тако један по један ...

Бољег избора за гтребациваље није било у овој ситуацији. Ко ће нспробати ову нашу импровизацију. Одлуку је донео војнички захтев, да се пребацивање осигура с друге стране реке. Најпре су морала прећи два пушкомитраљесца. Они су имали да чисте прелазак, ако би четници случајно сазнали или приметили да се ми пребацујемо, у ком случају би нас сигурно напали. Они су, у ствари, били изнад нас, на врховима клисуре. Срећа је пгго нису ни претпостављали да би се Тара могла на тај начин прелазити, поготово у суровој клисури испод њихових стража.

Ја сам се пребацио после митраљезаца. Морам признати, није ми било угодно. Тара испод конопца просто скаче са стене на стену. Челично уже се увија, а алка шкрипи. Илија вуче на другу страну, али алка запиње. Онда наједном склизне. Нисам успео ни да се освестим, а већ сам крај Илијиних ногу. Он ме је одвезао машући главом. Као да је хтео рећи: „Ни ђаволи вам нису равни!"

Међу првима сам прешао реку због тога што сам познавао терен. Пушкомитраљесце сам повео у шуму до извора Дивљака, поред којег је пролазио пут за Гостиловину, а њиме се једино и могло прићи реци. Пушкомитраљесци су заузели положај тако да се нико није могао провући до воде, а да не буде опажен.

Ноћ је већ била пала. До зоре је требало савладати клисуру, избити на Градац и напасти четнике. Међутим, 2. чета је сама то обавила. На положају смо затекли четнички батаљон из Поља, кога смо изненадшш нападом протерали ка речици Лепешници.

То је био мали део дугачког фронта дуж Таре — од планине Бјеласице до Левертаре. Цела је 37. дивизија учествовала у том силовитом противудару на немачке и четничке снаге и јединице муслиманске милиције. За то се доста дугује Стипици Жуљевићу, који нам је организовао прелаз преко Таре.

Вељко ЈУШКОВИЋ

УНИШТЕЊЕ ЧЕТНИКА ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЋА НА СУТЈЕСЦИ И ДРИНИ

Ослобођење источног дела Југославије 1944. године и примицање јединица НОВ Београду, са једне и јединица Црвене армије, са друге стране, принудило је немачке јединице у Југославији и Грчкој на повлачење ка западу. Упоредо са њима, повлачиле су се и квислиншке јединиде из Србије и Црне Горе у правцу источне Босне.

У децембру, четничке снаге у источној Босни, притиснуте од јединица 3. корпуса НОВЈ, пребациле су се у централну Босну, на простор Требава — Посавина — Лијевче Поље. У то време ова групација четника бројала је око 12.000 људи.* Недићеве јединице и четници Павла Ђуришића одвојили су се од Дражине групације негде око Босанског Брода и кренули даље са Немцима.

По налогу избегличке владе из Лондона, четници Драже Михаиловића требало је да се врате у Србију, како би наставили са контрареволуционарном борбом. Дража Махаиловић је априла 1945. донео одлуку да се из рејона Котор-Вароша са четницима пробија у правцу Зенице и даље преко Дрине и Санџака у Србију. Ваљда је овај правац изабрао рачунајући да су наше снаге ангажоване у борбама са немачким снагама и да ће прогонећи непријтеља из земље оставити празну ову територију и да ће се он са својом групацијом пробити у Србију. У својим предвиђањима Дража се преварио, јер су га на сваком кораку чекале мање или веће наше јединице.

Знајући за намере четника, после ослобођења Сарајева 6. априла, 37. дивизија је по наређењу Генерал-

• Извештај 3. корпуса од 17. маја 1945. год. О. бр. 67/45. и Извештај штаба 3. пролетерске бригаде од 19. маја 1945. год. Оп. бр. 8.

штаба враћена на терен дуж Дрине, од Зворника до Фоче. Оиа је са ослобођењем Сарајева завршила свој борбени пут против Немаца и усташа, али јој је остао још један изванредно важан задатак — последњи обрачун са четницима Драже Михаиловића.

Трећа санџачка пролетерска бригада је из Сарајева послата у рејон Власенице, са задатком да чисти терен од мањих четничких група које нису ни напуштале овај терен. Требало је покрити овај терен и због четника који су хтели да се пребацују из централне Босне. На терену Власенице бригада је остала до 6. маја, када је добила задатак да изврши покрет, правцем: Власеница — Рогатица — Горажде — Фоча и Калиновик. У наређењу упућеном штабу 37. дивизије, стајало је, између осталог, да се она са једном бригадом постави на простору: Улог — Калиновик — Добро Поље, одакле ће одржавати везу „са херцеговачким и босанским јединицама Народне одбране..."[1] Затим је истог дана, 6. маја, уследила депеша којом се упозоравамо на будност „и ни по коју цену не дозволити овим бандама да се преко Дрине пребаце на исток",[2] што се понавља и у депеши наредног дана.[3]

Ове и друге депеше су нам говориле какав је одговоран задатак био пред нашом 37. дивизијом. Бригаде су стога добиле задатак да дочекају и униште четничке групације. Оне су вршиле покрете ка одређеним просторима. За време пробијања четничке групације ка Дрини, 3. корпус НОВЈ, а нарочито његова 38. дивизија, затим јединице 27. и 53. дивизије, са јединицама Народне одбране, успешно су водили борбу и разбијали четничку групацију. Њихове претходнице, у прво време биле су разбијене на сектору Завидовића и Маглаја.

Од 29. априла до 8. маја 1945. јединице су водиле тешке борбе са четничком групацијом, уз учешће авијације, на простору: Травник — Бусовача — Фојница и Брадина. У току 7. и 8. маја, уз велике губитке, четничка групација успела је да се пробије преко кому-

[1] Архив ВИИ, књига депеша, бр. 10/6, к. 1254

[2] Исто

[3] Исто

никације Сарајево — Мостар, на одсеку Брадина — Иван-планина.

Док су вођене борбе за прелаз преко комуникације, 3. санџачка пролетерска бригада стигла је у рејон Калиновика, на линију Трново — Калиновик — Обаљ; 5. санџачка бригада је запосела положаје на левој обали Дрине, Горажде — Храњен, а 4. санџачка бригада је била на маршу од Пљеваља ка Фочи, да би по стизању у Фочу, са два батаљона посела положај дуж комуникације Фоча — Миљевина, са наслоном на јединице 38. дивизије, које су се налазиле на комуникацији Миљевина — Калиновик. Два батаљона 4. бригаде послата су из Фоче на десну обалу Дрине, од Фоче до Шћепан-Поља, где су сменила 2. и 4. батаљон 3. санџачке бригаде, који су пребачени на леву обалу Дрине (у Закмур и Белене), за извршење овог задатка:

депешом Генералштаба, 37. дивизије стављена је под команду 3. корпуса НОВЈ.

После пробоја преко комуникације Сарајево — Брадина, намера четника да се пробију преко Трнова ка Горажду осујећена је, јер су притиснуТи јединицама 38. и 53. дивизије и јединицама Народне одбране и натерани у кањон Љуте и у правцу Оџака. На реци Љутој наша 3. бригада је онемогућила продор четницима и натерала их на повлачење према југу, тако да су у кањону Љуте и Неретве доживели велике губитке. За то време 1. батаљон 3. бригаде водио је тешку борбу са четницима, који су као побочница наступали преко Тоескавице.

На овом сектору борбе су трајале до 11. маја предноћ, кад је непријатељ на све могуће начине тражио излаз из обруча који се све више стезао. Затим је у честим јуришима покушавао да се пробије ка Калиновику. Пошто овај покушај није успео, положај четничке групације, из часа у час, постајао је све тежи. У, тако рећи, безизлазној ситуацији четници су безглаво срљали и вршили јуриш за јуришом. Пошто нису успели да се пробију ка Калиновику, они су своје најјаче снаге оријентисали у правцу Обља ка Зеленгори. После упорних борби вођених у рејону Вучијег брда — Вукове главе и ЈТисица, успели су да се на ко-

муникацији село Грајсалић — Обаљ пробију у правцу Зелеигоре. На овим положајима, поред 3. санџачке пролетерске бригаде борила су се и два батаљона из 38. дивизије. У овој борби уништено је и заробљено 590 четника.[1]

По извештају 3. корпуса НОВЈ у правцу Зеленгоре пробила се групација четника, са Дражом, Кесеровићем, Калабићем и осталим командантима и члановима врховне команде. Наша 3. бригада је добила задатак да се усиљеним маршом пребаци из рејона Калиновик у рејон Фоче. Требало је да се са три батаљона постави на положаје на левој обали Дрине, од Фоче до ушћа Сутјеске и даље од ушћа Сутјеске, преко Попова Моста узводно до Тј(̄а. Два њена батаљона повучена су са десне обале Дрине и постављена на леву обалу (село Захмур и Белене).

После пробоја код села Обља ка Зеленгори, четници су се кретали у три колоне, са по два ослабљена корпуса: Ваљевски и Церски, Мајевички и Јужноморавски, Руднички и Авалски. Дража, са члановима своје команде и са болницом, кретао се у средњој колони, на челу које се кретала гарда, а позади Авалски корпус. Ова колона је 12. маја увече избила у село Врбницу, на помолу Сутјесци. Остале две колоне избиле су лево и десно од овог правца. Од те вечери Дража није више одржавао везу са корпусима, те су они даље сами одлучивали и пробијали се ка Сутјесци, а Дража се са делом гарде оријентисао на извлачење у правцу Романије.

Пред саму зору 13. маја 1945. четници су напали 1. батаљон наше 3. бригаде, који је био постављен на Сутјесци, од Попова моста до Тјентишта. Батаљон је успешно водио борбу и одбио све налете четника. За непуних шест сати борбе четници су извршили седам јуриша на положаје наше бригаде, али нису их могли пробити. Настојања четника да се преко Ђурђевице, а затим преко Сутјеске пробију ка Вучеву, остала су без успеха, иако су најјаче наваљивали на том правцу, управо преко положаја 1. батаљона, који до краја није

[1] Архив ВИИ, бр. рег. 2/3, к 1254

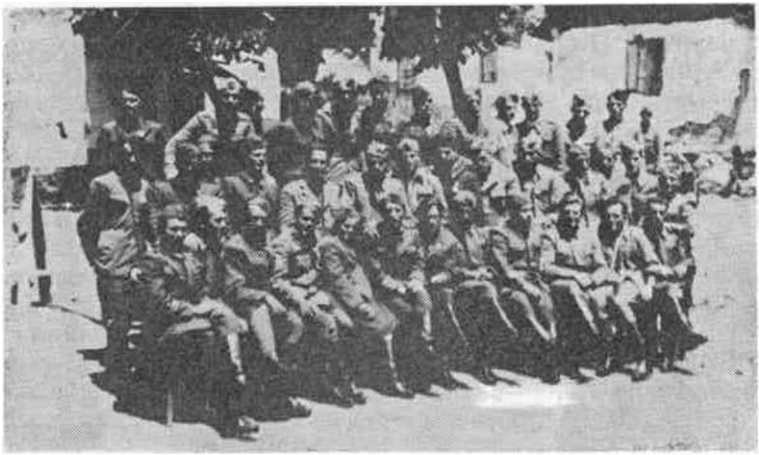

Штаб 37. дивизије **са** *штабови.ча сацјачких бригада, лаја 1945.*

попустио. Он је у овој борби био доведен у врло тешку ситуацију. Једна његова чета била је одсечена и притешњена уз реку Сутјеску, која је у то\време била надошла. Цео један вод од 30 људи изгинуо је одбијајући јурише. На овај правац, у прво време, биле су оријентисане средња и десна четничка колона, док се лева, преко села Захмура, оријентисала ка Дрини.

Како су у току дана 1. батаљону у помоћ стигли 3. и 5. батаљон и извршили концентричан напад, четници су били разбијени. Један број четника вратио се у правцу Зеленгоре. Батаљони су их у стопу гонили. Из правца Зеленгоре, иза леђа четника, кретале су се јединице Народне одбране, а у Миљевини је чекала 38. дивизија и два батаљона 4. бригаде (на комуникацији од Фоче ка Миљевини). Тако је четничка главна колона, са Дражом Михаиловићем и осталим командантима, потпуно разбијена.

Група четника са Рачићем, одлучила се, највероватније, видећи ситуацију на Сутјесци где је главна четничка група разбијена, на пробијање у правцу Романије. У рејону Жепа — Хан Пијесак и Соколовић ову групу дочекала је 5. санџачка бригада 37. дивизије и уништила је.

Тако су четници, на крају, доживели пораз и то баш на оном месту на Сутјесци на коме су прослављене јединице наше војске, у петој непријатељској офанзиви, пробијале немачке обруче. Из централне Босне пошло је на овај поход око 12.000 четника. На Калиновику, у борби на Сутјесци и при гоњењу и чишћењу терена после борбе на Сутјесци, од ове групе спасио се веома мали број са Дражом, који су се кроз Зеленгору пребацили у правцу Романије. Разбијене групације које су остале по Зеленгори касније су ликвидирале јединице КНОЈ-а и Народне милиције. Само у Фочу доведено је око 600 четника, а неки су се и сами предавали, препливавши Дрину крај саме Фоче.

3. санџачка пролетерска бригада је у овим борбама имала 2.800 бораца, а претрпела је осетне губитке — 60 мртвих и 120 рањених. После успешног чишћења Зеленгоре, наша бригада је крајем јуна 1945. године напустила овај терен и извршила покрет поавцем: Фоча — Горажде — Чајниче — Пљевља — Пријепоље — Сјеница — Нови Пазар и Рашка. Ту се одмарала 15 дана, а онда пошла у Ужице, да би се касније дислоцирала и преформирала.

Чедомир ДРУЛОВИЋ